

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192898

UNIVERSAL
LIBRARY

पुनर्जन्म

लेखक .
सोने गुरुजी, एम. ए.

१९३९

किंमत २ रुपये

प्रकाशक-व्यवस्थापक
रा. ज. देशमुख,
२४२ शुक्रवार पेठ, पुणे २.

संचालक
भ. व्यं. देशमुख, बी. ए.

मालक
देशमुख आणि कंपनी,
२४२ शुक्रवार पेठ, पुणे २.

checked 1969

CHECKED. 1969

CHECKED 1956

checked 1961

मुद्रक
श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण पेठ,
कौमनवेल्थ कॉलनी, पुणे २.

लेखकाचे दोन शब्द

३३ साली नाशिक तुरुगात ही गोष्ट मी लिहिली होती. जेलमधील राजकीय व इतर कैदी नाना प्रकारचे चित्रविचित्र अनुभव सागत त्यातूनच ही गोष्ट जन्मली. श्री. देशमुख यानी गळ घातली “तुमचें एखादें पुस्तक द्या.” मी त्यांना या गोष्टीचा थोडक्यात तोडी साराश सांगितला व विचारलें, “आवडली का तुम्हाला ? आवडली असेल तर मी पुन्हा लिहून तुम्हाला देईन.” ते म्हणाले, “द्या. लौकर द्या लिहून.” सहा वर्षांनी ही गोष्ट ट्रॅकेंतून बाहेर येत आहे. थोडेंफार रगरूप बदलून बाहेर येत आहे. तिचे काही जुने कपडे फाटले होते. तिला यथाशक्ति नवीन करून घातले. गमत आहे चला. कला मला कळत नाही. पांखरें किलबिल करतात तेथें का कलेचे नियम असतात ? झरा झुळझुळ वाहतो व गुणगुणतो काही तरी. तेथें का तत्र असतें ? पांखराची जशी किलबिल, तसें माझें लिहिणें. किलबिल केल्याशिवाय त्यांना राहवत नाहीं. मला कांही तरी लिहिल्याशिवाय राहवत नाहीं. पांखरांची किलबिल कोणाला कटकटीची वाटते, कोणाला कौतुकाची वाटते. परंतु पांखरें त्याची थोडीच पर्वा करतात ?

आमचें प्रकाशन

मानवेंद्रनाथ रॉय-चरित्र रु. १॥

भाई बेके

फुलें आणि दगड रु. १॥

वि. स. खांडेकर

पुनर्जन्म

साने गुरुजी, एम्. ए. रु. २

पुढील प्रकाशन

सायंकाल (लघुनिबधसंग्रह) रु. १॥

वि. स. खांडेकर

छाया (कादंबरी) रु. १॥

वि. स. खांडेकर

नंदिनी (कादंबरी) रु. १॥

भ. व्यं. देशमुख, बी. ए.

पुनर्जन्म

लेखक:—साने गुरुजी, एम्. ए.

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ मित्रलाभ	७
२ मनोहर ..	२०
३ पावसामुलें परिचय	२७
४ चिखल्यतील कमलें	३९
५ साप .	४६
६ कोण ती ? .	६४
७ आनद	७४
८ सेविका व सूतिका ..	८५
९ फुलगाव . . .	९४
१० आशा-निराशा ..	१०६
११ कैदी	१२२
१२ कोठें आहे धर्म ? ...	१३०
१३ मेळा ...	१४०
१४ कायदेभग ...	१६०
१५ भेट	१७५
१६ नवीन बाळ ...	१८९
१७ समारोप . .	१९६

मित्रलाभ

१

भाऊराव मनाचे मोठे भोक्ळे होते. त्याचें तें निर्मळ व अकपट हास्य आजूबाजूस आनंद निर्मावयाचें नेहमी त्याचें मडळीत उठणें-बसणें. ते वकील होते, परंतु वकिलीत त्याचें लक्ष नसे. वकिलीसाठी ते जन्मलेले नव्हते. पक्षकार आले तर भाऊराव म्हणावयाचे, “नको तुमची कटकट! जा बाबानो. माझ नाही आज लक्ष.” वास्तविक वकील पक्षकारासाठी तहानलेला असतो. पक्षकार म्हणजे वकिलाचें दैवत, वकिलाचा प्राण, परंतु भाऊसाहेबाचें सारें निराळेंच. ते म्हणावयाचे, “प्रतिष्ठित मडळीत मिरवता याव म्हणून मी वकील झालों. वकील व प्रतिष्ठा याचा सबंध सुटताच माझ्या घरावरची पाटी मी चुलीत घालीन.” पक्षकाराच्या कागदाच्या राशीखाली गुदमरून जाण्यासाठी ते वकील झाले नव्हते. शिवाय त्यांना वकिली चालविण्याची फारशी जुरुरीहि नव्हती. त्याची पिढीजात सावकारी होती. रगड शेतीवाडी होती. त्यांना काहीं कमी नव्हतें.

सुंदरपुरात वकील पुष्कळ होते. सुंदरपुरच्या सभोंवतालच्या भागात माडणें फार. फौजदाच्या, मारामाच्या नेहमी चालवयाच्या. सुंदरपुरभोंवतीं

असा हा कलह-मत्सराचा असुदर सत्तार पसरलेला होता, त्यामुळे वकिलाची पोळी पिके परंतु या परिस्थितीचा फायदा घेऊन आणखी गडगज सपत्ति मिळवावी असें भाऊरावास वाटत नसे. 'पैसा का कधी पुरेसा होतो?' असें विनोदानें ते म्हणावयाचे. इतर वकिलाच्या घरी सकाळी पक्षकाराची झुबड असावयाचो. तेथें मुद्दे निघायचे, कायद्याचा कीस निघायचा, खोट्या साक्षी नीट पढवित्या जायच्या! परंतु भाऊरावाकडे सत्तार ऐकू यावी, बाजाची पेटी सुरू असावी, गोड गाणें चालू असावें! भाऊराव सगीताचे वेडे होते. त्यांना आवाजाची देणगी नव्हती परंतु सहृदयतेची होती सुदर गीत ऐकताच त्याची जणू समाधि लागे. बाहेर पाटी वकिलीची होती, परंतु आतील दिवाणखाना सगीताचा होता जीवन बेसूर करणाऱ्या कायदे-कानूस सगीतानें बाहेर हाकलून दिलें होतें

गावात कोणी चांगला गाणारा, चांगला वाजवणारा आला, कीं तो आधी भाऊरावाचें घर हुडकीत यावयाचा कलाप्रेमी म्हणून त्याची कीर्ति पसरली होती. भाऊराव सर्वोच्च स्वागत करावयाचे कलावान् लोक म्हणजे त्याची दैवतें होती. त्याच्या घरी आधी कार्यक्रम व्हावयाचा, मग अन्यत्र गावात भाऊरावाच्या या रसिकतेमुळें ते लोकप्रिय झाले होते त्याची सर्व वर्गात ओळख. अनेक त्याचे मित्र. कितीदा रोज चहा व्हायचा, किती पानसुपारी खपायची, परंतु असें होतें तरीहि त्यांना समाधान नव्हतें. त्याच्या भव्य मालप्रदेशावर काचित् विपण्णता दिसून येई. त्याच्या सुखात कोणती उणीव होती?

आपल्याला खरा मित्र नाही याचें त्यांना वाईट वाटे. शेकडों लोकाशी त्याचा परिचय होता, परंतु या परिचयात खरा जिन्हाळा कोटून असणार? बैठकींतील हा रंगेल विनोदी गडी कधी कधी एकटाच रात्री बाहेर पडावयाचा. जणू कोणी विरक्त योगीच! सुदरपुगच्या चरणाशीं वाहणाऱ्या सुदर नदीच्या काठी जाऊन ते बसावयाचे. नदीची ती गोड खळखळ त्याचें हृदय उच-बळवी. नदीला पाहून स्वतःचें जीवन त्यांना दिसे. नदीजवळ हजारों प्राणी येतात, पाणी पितात, डुबतात, खेळतात. परंतु कोणाला त्या नदीविषयी स्वप्नप्रेम का? ते येतात व जातात, क्षणभर नदीचें कौतुक करतात,

परतु ती नदी एकटी ती एकटी ! भाऊगवाच्या जीवनाची नदी अशीच होती. अनेक त्याच्याकडे भेट, चहा पीत, पान खात, गप्पा मारून निघून जात. त्याच्यात जिवाचें असें कोण होतें ? भाऊगवाच्या जीवनाच्या अगणात अनेक येऊन धणभर नाचत-बागडून परतु अतरगात कोणी आलें का ? तें अतरगा रिकामें होतें तेथील मित्रासाठी माडलेलें सिंहासन तसेंच होतें ! यामुळे तें कधी उदासीन दिसत. परतु त्याचा आनंदी स्वभाव लगेच प्रकट होऊन उदासीनता पार उडून जाई

भाऊगवाचें वय तिशीच्या आसपास होतें. त्याचें लग्न झालेलें होतें. त्याच्या पत्नीचें नाव आनंदी. तें अन्वर्थक नाव होते. आनंदीच्या कपाळावर कधी कोणी आठी पाहिली नाही ती गडी-माणसावर रागवायची नाही, आदळ-आपट करावयाची नाही. भाऊगव सगीतप्रिय होते आनंदीहि कलाप्रिय होती तच्चेतच्चेची भरतकामें ती किती सुंदर करी. फुलझाडावर बसलेले फुल-पांखरू तिनें भरलें होतें. दिवाणखान्यात जी तसवीर होती तिचें सर्वजण कौतुक करीत. आनंदी घर आरशासारखें राखी. झलीहि घाण तिला खपत नसे तिचें आरशासारख प्रसन्न व स्वच्छ मन जणू बाहेर सर्वत्र प्रकट होई. आनंदी निर्दोष व निर्मळ होती तिला कधी कोणाचा सशय यावयाचा नाही. देवाच्या सुप्रीत कोणाचा सशय का ध्यावा असे ती म्हणे.

एखादे वेळेस पतीची ग्विन्नता तिच्या ध्यानीं यई. आपल्यास अद्याप मूल-बाळ नाही म्हणून का पति विवन्न असतो असें तिच्या मनात येई. 'तुम्ही दुसरें लग्न करा असें सागावें का' असें तिच्या मनात येई. परतु हा विचार मनात येताच तिला स्वतःचा राग येई. आपल्या पतीचा आपण अपमान करीत आहोंत, त्याच्या प्रेमाची अवहेलना करीत आहोंत अमें तिला वाटे. — पत्नी कितीहि आवडती असली, तरी मित्राची जागा ती भरून काढू शकत नाही. एकच प्रेम, परतु तें नाना रगानी रगलें आहे, नाना रूपां नटलें आहे ! त्या विविध स्वरूपात प्रेमाचा अनुभव घेण्यासाठी भुकेलेला असतो. प्रेमाच्या एकाच प्रकारानें मनाला तृप्ति नसते. आन मनात ही गोष्ट आली नाही. पतीकडे किती तरी लोक येतात, बैठकी पतीचे किती तरी मित्र ! असें तिला वाटे. तिला सतरादा चहा व

परंतु ती कटाळत नसे. आपल्या पतीचें हें मित्रवैभव आहे असें मनात येऊन तिला अभिमान वाटे. पतीच्या जीवनातील हीं दाणे टिपणारी चंचल पाखरें आहेत, असें तिच्या मनात येत नसे. कारण सशय तिला माहीत नव्हता

असे दिवस चालले होते, परंतु तो एक दिवस आला—जीवनात उलथा-पालथ करणारा तो दिवस आला ! त्या दिवशी सकाळच्या आगगाडीतून एक सुंदर पुरुष सुंदरपुर स्टेशनवर उतरला उच्च व सडपातळ होती ती मूर्ति. गोरें-नोरें तोंड व त्यावर मुग्यासारखे चंचल व काळेभोर असे ते डोळे. त्याच्या ओठावरून हास्य जणू प्रकाशाचे किरण फेकीत होते. असे हे गृहस्थ भाऊ-रावाच्या घरी एकदम आले.

“ भाऊराव आपणच ना ? ” त्यांनी प्रश्न केला

“ हो ” चकित होऊन भाऊराव म्हणाले

“ मी तुमच्याकडे आलों आहे ” नवखा म्हणाला

“ बसा. ” हलुवार वाणीने स्वागत करीत भाऊराव म्हणाले त्या नवख्या माणसानें पोपाक उतरला. अगात फक्त रेशमी शर्ट आता होता. त्याचें बोलणें चालणें सुरू झालें.

“ मी गवई आहे. आपण गायनाचे भोळे आहात अस कळल, म्हणून आपणाकडे आलों आहे. कलेला सध्या दुर्दिन आले आहेत खादाळ व गाधाळ झाला आहे रामाज ! जाड्या-भरड्या खादीच्या पासोड्यात आज सौंदर्य येऊन राहिल आहे. कलेच आजकाल मरण आहे. आपल्यासारख्या कलापूजकाचें नाव ऐकल म्हणजे थोडा धीर येतो ” पाहुणा बोलत होता.

भाऊराव म्हणाले, “ गाण्याच स्वरोस्वरच मला वेड आहे, आणि तुमच्या गाण्याची तुमच्या बोलण्यावरूनच कल्पना येत आहे. किती गोड तुमच बोलण ! गेलणंच इतक मधुर तर गाण किती मधुर असेल ! ”

“ रात्री भाऊरावाकडे गायनाचा कार्यक्रम झाला. सारी मंडळी प्रसन्न त्या गायनात ओढाताण नव्हती. तो सहजरम्य बिलास होता. ल्हावताच्या कठातून बाहेर पडताना आटापीट करावी लागत नव्हती.

पाहुणे दिसत गोड, बोलत गोड, गात गोड, जणू कला त्याच्या रूपाने प्रकट झाली होती. भाऊरावाचें भान हरपलें ! ते एकदम पाहुण्याच्याजवळ गेले व त्याच्या पाठीवर हात ठेवून म्हणाले, “ आज कृतार्थ झाले कान, सफळ झाल जीवन ! ”

पाहुण्याचे गावातहि कार्यक्रम झाले त्याचा सर्वत्र बोलबाला झाला. तोच एक सर्वांच्या तोंडी विषय ! पृथ्वीवर गंधर्वे अवतरला असे लोक म्हणत. एके दिवशी रात्री भाऊराव व पाहुणे गल्लीत आरामखुर्चीवर बसले होते. आकाशातील चंद्राची कोर व ती चादणी— किती रम्य होते तें दृश्य ! कोणी बोलत नव्हतें. परंतु पाहुण्यानी स्तब्धतेचा भग केला. ते म्हणाले, “ भाऊराव, उद्या सकाळच्या गाडीन मी जातों. मला रजा द्या.”

“ कुठ जाणार ? ” भाऊरावांनी प्रश्न केला

“ मी एक स्वैर मुशाफर आहे मी कुठून तरी पेटों, कुठ तरी जातों. मी चंचल वारा आहे चंचल मेघ आहे मला कुठ आसक्ति नाही—बधन नाही, मी फुलपाखरू आहे. तुमच्या दिवाणखान्यात तें फुलपाखरू भरलेल आहे. तें फुलपाखरू त्या फुलावरून उठणार नाही अस वाटत तें खर फुलपाखरू नाही. खर फुलपाखरू बसलें नाही तों उडू पाहत ” पाहुणे कायमच बोलत होते.

“ परंतु ही तसवीर पाहून अनेकांनीं अन्योद्धार काढले आहेत ! ” भाऊराव म्हणाले.

“ मी त्यात दोष काढतों अस नाही. अति हळवार हातांनीं तें चित्र भरलेल आहे. ते थोर कलामय हात आहेत ते हात क्षणभर द्वार्ती घ्यावे, डोळे मिटावे व ती कला आपल्यात ओढून घ्यावी असहि मनात येत. भाऊराव, कला कोणतीहि असो, तिचा आत्मा एकच आहे तिची स्फूर्ति एकच आहे. रंग भरताना चित्रकाराची जी मनोवृत्ति असते, तीच रंग आळवताना गवयाची असते. भाऊराव, थोर कलामय हाताच तुम्ही पाणिग्रहण केल आहे म्हणून तुम्ही कलापूजक झालात. खर ना ? बर, तें असो, मग जावं म्हणवों उद्या.” पाहुणे मूळ मुद्द्यावर आले.

“ तुम्ही असे वाच्यासारखे का राहता ? एके ठिकाणीं रहा. तुमची कला दुसऱ्यास शिकवा. तुमची कला तुमच्याबरोबर मरून न जावो. ज्याप्रमाणे

मलाबाळाच्या रूपान आपण अमर होतो, त्याप्रमाणे ज्यांना आपण आपली कला देऊ, आपले विचार देऊ, त्यांच्या रूपान आपण अमर होत असतो” भाऊराव भावनेने बोलत होते.

क्षणभर कोणीच बोलले नाही.

“तुम्ही लग्न नाही का केलं ?” एकदम भाऊरावांनी प्रश्न केला.

“का बर ? मी कलेशी लग्न लावले आहे दुसरी लग्न लागली काय न लागली काय, फुकट !” पाहुणा म्हणाला

“तुम्ही लग्न केल नसेल तर करा. तुमच चचलत्व जाईल, कुठ तरी दडमूल व्हाल. इथ रहा ना. सगीताची शाळा काढा. आपल्या कलेचे वारसदार निर्माण करा. खरच, इथच रहा” भाऊरावांचा स्वर कोमल होता.

“अहो, थोडी तों गोडी ! उद्या तुम्ही मला कटाळाल” पाहुणे हसत बोलले.

“नाही-नाही, मी कटाळणार नाही माझ सदैव ज्याला शोधीत होत तो मित्र मला मिळाला ! आता काय म्हणून कटाळेल ? फुलाचा कटाळा येत नाही, सतारीचा कटाळा येत नाही, निर्मळ पाण्याचा कटाळा येत नाही ! तुम्ही माझ्या जीवनाच्या बागेतील फूल, जीवनाच्या दिवाणखान्यातील सतार, जीवनातील निर्मल निरक्षर आहात ! तुम्हाला काय सांगू, ज्या दिवशी तुम्हाला मी पाहिल त्या दिवशी जणू शतजन्मीच्या आठवणी एकदम जागृत झाल्या ! जीवनात कसला तरी दिव्य-भव्य स्फोट झाला. तुम्ही पाहुणे नाही, अपरिचित नाही. आपण चिरपरिचित आहोत. तुम्ही आल्यापासून एक प्रकारची अननुभूत माधुरी माझ्या जीवनात भरून राहिली आहे. मी हें बोललो नाही कारण या बोलायच्या गोष्टी नाहीत या फार पवित्र गोष्टी आहेत. दवबिंदूस जरा धक्का लागला तरी तो घळघळतो— तो मोडतो. त्याप्रमाणे या हल्ल्यावर भावनाना हल्ल्यावर भाषेचाहि स्पर्श सहन होत नाही. भावना चुरगळतात. खरच तुम्ही जाऊ नका. माझ जीवन समृद्ध करा. माझा संसार मधुर करून तुमचाहि संसार इथ माडा. हें सुंदरपूर तुमच करा. आज सुंदरपूर खर सुंदरपूर झाले. तुमच्यासारखी गुणसुंदर, रूपसुंदर मूर्ति इथ कधी आली नसेल. इथ रहा, तुमची दिव्य कला इथ पेरा. मग ती अकुरेल, फोफावेल; आपणाजवळ जे

चागल आहे, तें आपण पेरल पाहिजे. तें देवाच काम आहे रहा— इथच रहा. माझे मित्र व्हा, प्रेमळ प्राण व्हा. आधीं आहातच अनेक जन्मीचे. परंतु तें सुख मला अनुभव दे, जीवनातील उणीव भरून निघाली, रिकामी जागा भरून गेली ! ” भाऊरावाना अधिक बोलवेना.

ते पाहुणे शेवटी सुंदरपुरला राहिले त्याचें नाव गोविंदराव. प्रथम काहीं दिवस ते भाऊरावाकडेच होते परंतु पुढें दुसरीकडे त्यानी छानशी जागा घेतली तेथें त्यानी सगीताचा वर्ग उघडला सकाळी व सायंकाळी वर्ग चाले गोविंदराव कधी कधी दोन-दोन तास वर्ग ध्यावयाचे, तर कधी मुळीच ध्यावयाचे नाहींत. मुलें घड्याळाकडे पाहू लागत घड्याळाकडे पाहणारास कला कोठून मिळणार ? कलेपुढे काळ फिका पडतो. कला काळाला ओळखीत नाहीं. घटा वाजल्याबरोबर जो तास संपतो, तो तास काय शिकविणार ! घटेचा आवाज शिकविणारा व शिकणारा यास ऐकू न येईल तरच खरें शिक्षण तेथें चालेल आहे असें समजलें पाहिजे काळाचें भान येताच कला पळून जाते.

गोविंदराव खानावळीत जेवत परंतु आठवड्यातून दोनतीन दिवस ते भाऊरावाकडेच जेवावयाचे. एखादे वेळेस सायंकाळचा वर्ग सुटल्यावर ते भाऊरावाचे घरी येत. गाणें-बजावणें होई मग भाऊराव म्हणावयाचे ‘आता इथच जेवा’ गोविंदरावाहि फार आढेवेढे घेत नसत. आनंदीहि कधी असमाधान दाखवीत नसे. पतीचा आनंद तो तिचा आपल्या पतीची क्वचित् दिसणारी खिन्नता दिसतनाशी झालेली पाहून तिला बरें वाटलें. पतीची खिन्नता दूर करणारे गोविंदराव तिला उपकारक वाटले.

कधी मवल्या वेळीं फराळालाहि गोविंदरावास भाऊराव घेऊन येत. एके दिवशी दोघे मित्र चिवडा खात होते आनंदी चहा करीत होती.

“ भाऊराव, तुमचा आग्रहच फार. मला हें खाणापिण फार आवडत नाहीं. शिवाय गाणाऱ्यान खान्यावर सयम ठेवला पाहिजे. असले मसालेदार चिवडे खाईन तर आवाज गमावून बसेन ! ” गोविंदराव म्हणाले.

“ सयम तर सर्वच वस्तूवर हवा. जीवनात ज्याला ज्याला पुरुषार्थ प्राप्त करून घ्यायचा आहे, त्याला इद्रियें लगामात घालूनच ठेवलीं पाहिजेत. परंतु

याचा अर्थ खाऊच नये असा नव्हे. आणि हा चिवडा काहीं तसा बाधणार नाही. किती छान झाला आहे ! ” भाऊराव म्हणाले.

“ म्हणजे छान झाला नाही वाटत ? ” आनदीने विचारलें.

“ बायकाचा सशयी स्वभाव ! ” भाऊराव हसत म्हणाले.

“ बायकाची नालस्ती करण हाच आजपर्यंत पुरुषधर्म मानला गेला आहे चिचाऱ्या बायकाना अनुभव कसे येतात हें जर त्यांना कळेल, तर मग ते अस बोलणार नाहीत. ” आनदी म्हणाली

“ तुम्ही व्याख्यान वगैरे देता वाटत ? ” गोविंदरावांनी प्रश्न केला

“ तिच व्याख्यान फक्त माझ्यासमोर—बुलीजवळ ! ” भाऊराव म्हणाले

“ व्याख्यानात काय आहे ? पुरुष शेंकडो व्याख्यान ऐकतात, परंतु खादी वापरीत नाहीत, देशासाठी काही करीत नाहीत पुरुषांना व्याख्यानाची चटक लागली आहे, तशी बायकाना लागेल. दुसरे काय ? ” आनदी बोलली.

“ तुम्हाला खादी आवडते वाटत ? ” गोविंदरावांनी प्रश्न केला.

“ हो. खादीचीं पातळ नेसावी अस मला वाटत परंतु हे आणून देत नाहीत. आम्ही काय नेसावे याचहि आम्हास स्वातंत्र्य नाही. ” आनदी खिन्नपणें म्हणाली.

“ तुलाच उचलाला जड जातील म्हणून मी आणीत नाही ! ” भाऊराव म्हणाले.

“ हलकी व तलमहि खादीचीं पातळ मिळतात. ” ती म्हणाली.

“ त्यांना किंमत फार असते. ” गोविंदराव म्हणाले.

“ इतर वेळेस कधी पैशाचा करता का विचार ? रोज सतरादा चहा होतो, नेहमी गाण्याच्या बैठका, याचा खर्च कोण पाहतो ? माझ्या पातळाच्या वेळेस मात्र खर्च दिसतो— ” आनदी म्हणाली.

“ तुला चहा करायला लागतो म्हणून वाटत ? उद्यापासून तुला त्रास देणार नाही. आम्ही हॉटेलत जाऊ— ” भाऊराव म्हणाले.

“ हें काय काहीं तरीच. अस का मी म्हटल ? मेल मोकळेपण बोलायची सुद्धा चोरी. तुमच्या मित्रासाठी चहा करण्यात, चिवडा करण्यात माझ

समाधान असत तो माझा आनंद आहे खर्चाच्या सबबी काढता म्हणून मी म्हटल आहे मी कधी बोलत नाही, बोललें तर असा विपर्यास करायचा. बायकाचा जन्म कठीण !” आनंदी जरा सन्नदित झाली.

“बरं तो चहा दे निवून जाईल.” भाऊराव म्हणाले

“भाऊराव, तुम्हाला दुसऱ्याच मन कळत नाही.” गोविंदराव म्हणाले.

“अहो ! जरा गमत केली ही नेहमी आनंदी असते निर्मळ व निरम्र आकाशात एखादे वेळेस तरी ढग यावेत मजा दिसते.” भाऊराव हसत म्हणाले.

“दुसऱ्याच्या डोळ्यातील पाणी म्हणजे तुमची मजा चागली आहे हो ही मजा !” आनंदी म्हणाली

“डोळ्यातून पाणी कधी नाही आल तर ते पुसायला सापडत नाहीत. आणखी थोडे तुझे डोळे ओले होऊ देत, म्हणजे मग मी ते पुसून टाकीन हें काय, डोळ्यातून पाणी यायच्याऐवजी ओठातून हसू येऊ लागल. खरे अशु असते तर एकदम हसू येत का हो ? सागा गोविंदराव ? बायकांना नाटक एकदरीत चागल करता येत ” भाऊराव यष्टा करू लागले.

“भाऊराव, आता पुरे. अशान खरोखरच मग डोळ्यांना गळती लागेल. माझ वाक्य लक्षात ठेवा. ‘थोडी तों गोडी’.” गोविंदराव म्हणाले.

“डोळ्यातून कधी कधी पाणी याव म्हणजे डोळे निर्मळ होतात. बाहेरच पाणी लावून डोळे धुण्याऐवजी, ओतील पाण्यानेच जर डोळे धुतले गेले, तर ते अधिक माणसासार, अधिक पवित्र होतात !” भाऊराव अश्रूंचे तत्त्वज्ञान सांगू लागले

“परतु म्हणून मुद्दाम रडवूं नये पश्चात्तापाच पाणी असेल तरच डोळे निर्मळ होतील. त्या दिवशीच्या त्या प्रवचनात नाही का ऐकलं ?” आनंदीने आठवण दिली.

“काय, तुम्ही प्रवचनाला जाता ? भाऊराव, तुम्हीहि गेले होतेत ? मी तुम्हाला कलापूजक समजत होतो. प्रवचन ऐकणारे ते पाषाण अशी मी व्याख्या केली आहे.” गोविंदरावांनी मत दिले.

“अहो, मी जात नव्हतो, परतु हिचा हट्ट पातळाचा हट्ट पुरवताना पैसे लागतात, तसा प्रश्न प्रवचनाचा हट्ट पुरवताना नव्हता. गेलें झाल. गोविंदराव, तें प्रवचन मात्र खरोखर सुंदर होत ते एक दिव्य गानच वाटल.” भाऊराव म्हणाले

“माझे आभार माना अस सुंदर प्रवचन माझ्या हट्टामुळच तुमच्या कानावर पडल—” आनंदी हसत म्हणाली

“कानावर पडल, कानात नाही ना गेल ?”—गोविंदरावांनी कोटी केली

“कानात गेल असत व कानातून हृदयात जाऊन तिथ मुरल असत तर याच्या अगावर खादी आली असती !” आनंदी म्हणाली

“म्हणजे खादीप्रवचन होत एकूण ? आणि तें प्रवचन दिव्य सगीताप्रमाण वाटल तुम्हाला ? खादीतहि जर तुम्हाला सगीताचा आत्मा दिसू लागला असेल तर तुम्हाला मुक्त तरी म्हटल पाहिजे, नाही तर !—” गोविंदराव थांबले.

“पशु ! कचरता का ? स्वतःच मत स्पष्ट माडाव.” भाऊराव म्हणाले.

“आता पुरे हा वाद वरती दिवाणखान्यात जा द्या मला काम आहे. सैपाकघरात फार वाद करू नये.” आनंदी म्हणाली

“इथं तुमच राज्य आज्ञा प्रमाण !” असें बोलून भाऊराव उठले व गोविंदरावहि उठले.

या अशा बोलण्यातून त्याचे स्वभाव थोडयोडे प्रकट होत. आनंदीसुद्धा अलीकडे मोकळेपणें बोले, चर्चा करी. तिच्याजवळ विचारपुजी असेल असें भाऊरावाना वाटत नसे. परतु आपल्या पत्नीची योग्यता त्यांना अधिक वाटू लागली. गोविंदरावाच्या येण्यामुळें आनंदीचें जीवनहि अधिक प्रकट होऊ लागलें. ती सुंदर स्वयंपाक करी, घर आरशासारखें राखी, सुंदर कलाकुसरीचीं कामें करी. परतु तिला वादविवादहि करता येतो हें भाऊरावास नवीनच दर्शन झालें. मनुष्याच्या जीवनाचें संपूर्ण दर्शन आपणास होत नसतें. जीवनाचे अन्न पैलू आहेत. आपल्या जीवनाचे सारे पैलू आपणासहि माहीत नसतात. एकदम एखादा प्रसंग येतो, एखादा शब्द कानी पडतो, एखाद्या वस्तूचें वा व्यक्तीचें दर्शन होतें, आणि जीवनाचा एखादा अंशत, अदृष्ट पैलू डोळ्यासमोर येतो. अजिंक्याच्या डेऱ्यात आपण गेलें म्हणजे काही भाग आपणास पटकन्

दिसतात परतु सहानुभूतीने हातीं दिवा घेऊन पाहू लागलो, म्हणजे निरनिराळी दर्शनें होतात 'अरे! हें पहा कसें चित्र आहे इकडे अरे, तें पहा दुसरे!' असें आपण आश्चर्यानें एकमेकास सागतों लेणीं पटकन् पाहून येणाऱ्यास हीं अनंतदर्शनें होणार नाहीत आजकाल आपलें जीवन घाईघाईचें झालें आहे. जीवनाचा जसा बाजार झाला आहे! हातात घड्याळ ठेवून वागणारे आपण झालों आहोंत सहानुभूतीचा दिवा हातीं घेत एकमेकांच्या जीवनात शिरण्यास वेळच नाही. परतु एका दृष्टीनें हें बरें नाहीं का? जीवनात फार डोकावू नये. समुद्रात फार खोल जाऊ नये. जगलात फार आत शिरू नये. तेथें नवीन सौंदर्य, नवीन रत्नें असतील, परतु मगराची व वाघाचीहि तेथें भेट व्हावयाची! अमोल माणिक-मोत्याची भेट घणाऱ्यास मगरानाहि मिठी मारण्याचें धैर्य हवें. जगलाच्या अगदीं मध्यभागाचें गभीर सौंदर्य पाहावयाचें असेल तर वाघाच्या डोळ्यातीलहि सौंदर्य पाहण्याचें धैर्य अर्गी असावें लागेल. जीवनाचे धाडसी प्रवासी या गोष्टी करतात. जग त्याचें कौतुक करतें.

त्या दिवशी रात्री दोघे मित्र जेवत होते. गमतीची बोलणीं चाललीं होती.

“भाऊराव, वैनीच्या हातच मीठहि साखरेपेक्षा गोड वाटत. खानावळीं-तील दुधतुप वैनीनी वाढलेल्या कोरड्या तुकड्यापुढ फिकी पडतील!” गोविंदराव म्हणाले.

“सर्टिफिकिट फ्रेम करून ठेव ग ” भाऊराव म्हणाले.

“सैपाकीणबाईची नोकरी थोडीच कुठ करावयाची आहे मला!” आनंदी म्हणाली.

“बायकाच आपल बर. पुरुषानी नोकऱ्या कराव्या व यांनी आपल आयतं खाव. बायका म्हणजे बोजे!” भाऊराव म्हणाले.

“आम्ही का मिळवीत नाही? उद्या वरात सैपाकाला बाई ठेवा, झाड-लोट करायला गडी ठेवा, आजारी पडलेन तर शुश्रूषा करायला घरीं नर्स ठेवा, म्हणजे मग कळेल बायका किती मिळवतात तें. आम्ही वरात जें काम करतो, त्याचा पगारच द्यायचा झाला तर किती द्यावा लागेल? मुलबाळाची घरीं काळजी घेणारी माता, नऊ महिने बाळाला वाढवणारी ती माता, प्रेमाने सैपाक करणारी ती माता, घरातील शेंकडों बारीक सारीक कामे करणारी

अनंत खस्ता खाणारी ती माता-तिच्या श्रमाचा मोबदल देता येणार नाही ! ती केवळ श्रमच करते असें नसून त्यात पुन्हा तिच हृदय असत. कधी रविवार येईल व मुठी मिळेल अस तिच्या मनातहि येत नाही.” आनंदीच्या जिभेवर जणू सरस्वती येऊन बोलत होती

“तुमच्या कामात हृदय असतें म्हणून तर मी मद्या म्हटलें, की तुमच्या हातच मीठहि अमृताप्रमाण वाटेल. वैनी, किती गोड असतो तुमचा स्वयंपाक ! फुलपाखराच चित्र भरणाऱ्या कोमल व प्रेमळ हातचा असतो तो स्वयंपाक !” गोविंदराव म्हणाले.

“मग रोज द्युच येत जा जेवायला. कितीदा तुम्हाला सांगितलं, की खानावळ बद करा म्हणून. सकोच कसला ? प्रेमाला का सकोच असतो ? आता तुम्ही निराळे थोडेच आहात ? तुम्ही आलेत तर मलाहि जेवण दोन घास अधिक जाईल.” भाऊराव म्हणाले

“मग पोट दुखेल हो !” गोविंदराव म्हणाले वैनीना हसू आलें.

“वैनीना हसवल म्हणजे मला कृतार्थ वाटत !” गोविंदराव म्हणाले.

“कळीला फुलवण साध काम नाही. मारून-मुटकून तें होत नाही.” भाऊराव म्हणाले

“मारून-मुटकून जें हसू आणलेल असत, तें भेसूर असत हसू खुदकनू आलें पाहिजे. खर ना हो वैनी ? त्या पहा पुन्हा हसल्या. का लपवता तें हसू ? डोळ्यातील असू छपवावे, परतु ओठावरच गोड हसू लपवू नये. तें तिथ फुलू द्याव, सर्व तोंडावर पसरू द्याव, जवळच्या मंडळींच्या जीवनातहि ओताव. नाही का भाऊराव ?” गोविंदरावानी प्रश्न केला.

“फार बोलता तुम्ही. जेवा आता तुमच होईल काव्य, परतु तुमच्या वैनीना लगलीसेल भूक. वादविवाद दिवाणखान्यात !” भाऊराव पत्नीकडे पाहत म्हणाले.

“वैनी, तुम्हीहि बसा ना. आता आम्हाला काही नको.” गोविंदराव म्हणाले.

“अजून ती जुन्या काळची आहे. माझ उष्ट ताटच तिला पाहिजे जेवायला—” भाऊराव म्हणाले.

“तुमचीहि त्याला समति असते कारण मागूनच्या भातातील थोडा दहीभात तुम्ही मुद्दाम वगळना, हें मी पाहिल आहे.” गोविंदराव म्हणाले.

“अहो जास्त वाढते ती. नवऱ्याच पोट दुखेल याची कुठ पवो!” भाऊराव म्हणाले.

“ते दोन घास पोटात गेले, तर का पोट दुखेल ? काहीं तरी ! मला सा समजत. ते दहीभाताचे दोन घास म्हणजे थोर काव्य आहे ते सगीत आहे. हें सगीत ज्याना जीवनात अनुभवता येत ते वन्य होत !” गोविंदराव म्हणाले.

“मग लग्न करा ना ?” वैनी म्हणाल्या

“लग्न करणारे सारेच, वैनी, हा आनंद अनुभवू शकत नाहीत. जाऊ दे ! थोड ताक वाढा वाढात” गोविंदराव म्हणाले

भाऊरावाचे दिवस असे आता आनंदात चालले होते जीवनात प्रेमळ प्रकाश पसरला होता दुःखाची इवलीहि छाया कोठें नव्हती. मित्राचा लाभ ही एक अपूर्व वस्तु आहे !

मनोहर

२

राष्ट्रीय सप्ताहाचे ते दिवस होते जालियनगला बागेतील शेंकडों लोकाच्या कत्तलीच्या स्मरणाचे ते दिवस होते हिंदु-मुस्लीम ऐक्याच्या स्मरणाचे ते दिवस होते. असहकार, सत्याग्रह, कार्यदेभग याची भारतात पुण्यप्रभा फाकण्यापूर्वीच्या उप.कालाच्या स्मरणाचे ते दिवस होते. ते पवित्र दिवस होते हिंदुस्थानभर त्या सप्ताहात राष्ट्रीय कार्यास खूप चालना मिळे ज्या सप्ताहात महात्माजीहि एक दिवस उपवास करतात, त्या सप्ताहाचे माहात्म्य काय वणावे ? महात्माजीचा उपवास म्हणजे उपनिषद् ध्येयदेवाजवळ जिवेभावे एकरूप होऊन जाण्याचे ते दिवस होते. कोणी कॉंग्रेसचे सभासद नोंदवीत होते, कोणी हरिजनवस्तीत स्वच्छता निर्मित होते, कोणी हिंदुमुस्लीम ऐक्याचे समारंभ साजरे करीत होते, कोणी गाणी गात झेंड्याची मिरवणूक काढीत होते, कोणी दरिद्र-नारायणास आधार देणारी निर्मळ खादी खपवीत होते. ज्याला जे करता येईल, ते तो करीत होता

रोज शंभर रुपयाची खादी खपविल्याशिवाय जेवावयाचे नाही असा मनो-हरास सङ्कल्प केला होता. दिवसभर तो खादी खाद्यावर घेऊन, गाणी गात

सर्वत्र हिडे. घरोघर जाई. कोठे त्याचें स्वागत होई, कोठे त्याला कुठ्याप्रमाणें हाकलून देत ! सूर्य अस्तास जात असावा, शंभर रुपयाची खादी खपून गेली असावी, आनंदी मनोहर मग आपल्या खोलीत जाई. पोटभर जेवे दुसऱ्या दिवसासाठी तयार होई.

एके दिवशी तो असाच खादी घेऊन निघाला सकाळची ९ वाजण्यान्ही वेळ होती. एका घराजवळ तो थांबला कोणाचें होतें तें घर ? वर दिवाण-खान्यात गाणें चाललें होतें पेटी वाजत होती दुःखी व आनंदी लोकाचें तें घर होते मनोहरच्या मनात आले कलावान् लोक सहृदय असतात. कलावानाला दुसऱ्याचे दुःखी ससार बघवणार नाहीत. येथें खात्रीने माझी खादी खपेल तो जिना चढून वर गेल. दिवाणखान्यात जाऊन उभा राहिला. पेटी बंद झाली गाणें थांबलें

“राष्ट्रीय सप्ताह आहे खादी घेता का ?” मनोहरने विचारलें.

“इथ खादीवाल्यास मज्जाव आहे आधी बाहेर व्हा.” गोविंदराव म्हणाले

“जिथ खादीला मज्जाव तिथ केलेलाहि मज्जाव. तुम्ही गाण गात आहात तुम्ही रासिक आहात. तुम्हाला भावना आहेत माझ्या खाद्यावरील खादीत अपरपार भावना भरलेल्या आहेत. ध्या, थोडी ध्या गरिबाचीं हृदय स्वतःच्या हृदयाशीं जोडा. कला म्हणजे सर्वांचीं हृदय एकत्र आणण. या राष्ट्रीय सप्ताहात तरी दरिद्री राष्ट्राच स्मरण ठेवा.” मनोहर विनवीत होता

“फार महाग असते तुमची खादी” भाऊराव म्हणाले

“या दिवाणखान्याला तुम्ही रंग दिला आहे, हे फोटो लावले आहेत, हे गालीचे आहेत, याना नाही का पैसे पडले ?” मनोहरने विचारलें.

“अहो सौंदर्यासाठी कितीहि खर्च केला तरी तो कमीच आहे.” भाऊराव म्हणाले.

“खादीनहि देशात सौंदर्य फुलले. दरिद्री लोकाना उद्योग मिळून त्याच्या पोटात दोन घास जातील. त्याच्या मुलाबाळास खायला मिळेल. त्याची दुःखी तोंड हसतील. दुःखान, उपासमारीन काळवडलेल्या तोंडावर आनंद फुलण म्हणजे सौंदर्य नाही का ? तीं जिवत चित्र—त्याच्या शरीराच्या फ्रेमी

खिळखिळ्या झाल्या आहेत ती त्याची शरीर तेजस्वी, बलवान् करण म्हणजे सौंदर्यसमृद्धि नाही का ? ध्या-योडी खादी ध्या गरिबाच्या ससारामधे सौंदर्य न्या.” मनोहरनें प्रार्थिलें

“ गाधीचे लोक मोठे गप्पाडेच. किती ठिकाणी उपासमार पाहिलीत हो ? ” गोविंदरावांनीं विचारलें.

“ मी हिंदुस्थानभर हिंडलें आहे जिय जिय खादी-उत्पत्ति-केंद्र आहेत, त्याच्या आमपास मी हिंडलें आहे. चिंचेचा पाला उकडून जगणारे लोक मी पाहिले आहेत. फार लाब कशाला ? या सुंदरपुरातहि एक वेळ जेवणारे लोक मला भेटले आहेत. तुम्ही कल्याणा साम्राज्यात राहता. खादी-केंद्रातून सुताच काम मिळाव म्हणून किती भाऊ-बहिणी येऊन रडतात ते जाऊन पाहा खादी खपत नाही. म्हणून त्यांना काम न देता परत पाठवण्यात येत. तुम्ही आपणले दिवाणखाने सोडून जर खेड्यापाड्यातून हिंडाल, कान उघडे ठेवून बोलणीं ऐकाल, डोळे उघडे ठेवून लोकांचे चेहरे पाहाल, तर तुमच्या भ्रामक कल्पना उडून जातील. मग खादी वापरण तुम्हास धर्म वाटेल. तुम्ही तरी ध्या हो योडी. तुमच्या डोळ्यावरून वाटत, की तुम्हाला ध्यायची आहे ” मनोहर भाऊरावास उद्देशून म्हणाला.

“ भाऊराव, खबरदार ध्याल तर. माझी भैत्री पाहिजे असेल तर खादी घेऊं नका—” गोविंदराव म्हणाले.

“ खादीचा इतका द्वेष तुम्ही का करता ? ” मनोहरनें विचारलें.

“ तें मला माहीत नाही. खादी म्हणजे मूर्तिमत प्रेम, खरी जीवनकला, खर सहृदय सौंदर्य, अस कितीहि तुम्ही वर्णन केलेंत तरी माझ हृदय हलणार नाही. खादी पाहिली, की माझ पित्त भडकत. खादी म्हणजे भिकारपणाची लक्षण. खादी म्हणजे सुतकीपणा. खादी म्हणजे घुबडासारख गमीर तोंड करण. खादी म्हणजे आनदाचा अस्त, सुखाची हकालपट्टी खादी म्हणजे एक प्रकारच वैराग्य. खादी अगावर आली की मग ती मला टोचील. ती म्हणेल “ विडा खाऊ नकोस, विडी ओढू नकोस, सिनेमा पाहू नकोस, नाटकास जाऊ नकोस, श्रीखंड करू नकोस, भेजवानी करू नकोस.” खादी म्हणजे टोंचणी व बोंचणी ! खादी अगावर घालण म्हणजे सुखाचा

जीव दुःखात घालण मी हल्लीं वाटेल तिथ जातो, वाटेल तें करतो. पटकन् हॉटेलात जातो, भजी खातो. परतु खादी अगावर आली तर लाज वाटू लागेल खादी म्हणजे मनाचा कोंडमारा, जीव गुदमरण. भाऊराव, नका— ही खादी घरात घेऊ नका. ही खादी तुम्हास देशोधडीस लावील, भिकारी बनवील. ही खादी उद्या तुम्हाला म्हणेल, ‘शट’ सोड व खेड्यात जा. माडी सोड व तुरुगात जा ’ वेळीच ही खादी दूर ठेवा. जा—स्वयंसेवकसोहेब, जा, इथ कोणीहि खादी घेणार नाही इथ आनंदी फुलपाखर आहेत आणि त्यांना तसच आनंदी रहायच आहे ” गोविंदराव म्हणाले.

क्रोध, मत्सर, द्वेष, उपहास यांनी भरलेले ते शब्द ऐकून कोणीच काही बोलले नाही. परतु शेवटी तो स्वयंसेवक म्हणाला, तुम्ही खादीची दूषण म्हणून जी सांगितलीत ती भूषणच आहेत. खादी दुःखी रहा अस कधी सांगत नाही महात्माजींच हास्य तर जगप्रसिद्ध आहे. त्याचा विनोदी स्वभाव खादीमुळ मेलला नाही खादी आनंदाला—सुखाला स्थान देते. न कळत खादीमुळ सयमहि येईल, न कळत देशभक्ति येईल. तिच्याभोंवतीं एक तेजोवलय आहे तिच्याभोंवती पवित्र भावना गुफल्या गेल्या आहेत. महान् व्यक्तींनी तिचा प्रचार सुरू केल्यामुळ साहजिकच खादी म्हणजे पावित्र्याच, त्यागाच, स्वातंत्र्याच प्रतीक बनली आहे. परतु मी या गोष्टी सांगत नाही. केवळ गरिबास दोन घास मिळतील, बेकारास काम मिळेल या दृष्टीन तरी ध्या, एवढाच मी सांगतो. एवढाच अर्थ तिच्यात पहा. नसाल घेत तर मी जातो. शंभर रुपयाची खादी रोज खपवण्याचा या सप्ताहापुरता मी सकल्प केल्या आहे. सकल्प रोजचा पुरा झाला म्हणजेच मी जेवतो. तुम्ही नाही घेणार थोडी ? ” मनोहरनें सद्गदित होऊन विचारले.

“असले सकल्प का करता ? लोकावर हें ओझ का घालता ? खपेल तेवढी खपेल. असले सकल्प म्हणजे जनतेवर जुलूम आहे. असल्या सकल्पास आम्ही सद्दानुभूति दाखवता कामा नये. तुम्हास धडा शिकवला पाहिजे. दोन-चार दिवस उपवास पडले म्हणजे असला आततायीपणा पुनः तुम्ही करणार नाही. असल्या दभापासून दूर रहाल. आपण मोठे सत अस तुम्ही भासवीत असता म्हणून तर मी खादीचा तिरस्कार करतो. अगावर खादी घातली, कीं आपण

महापुरुष झालें अस प्रत्येकास वाटू लागत. जा आता, पुढ पुष्कळ घर आहेत.” गोविंदराव तिरस्कारानें म्हणाले.

तो स्वयसेवक निघाला. भाऊरावानें मन द्विधा झालें होतें. परंतु मित्राचा पाश त्यांना तोडवेना.

“भाऊराव, मीं तुम्हाला वाचविल. आज खादी घरात येऊ देऊ नका. मोठे शब्दवेल्हाळ असतात हे लोक.” गोविंदराव म्हणाले.

पुन्हा पेटी सुरू झाली गोविंदराव राग आळवू लागले. भाऊराव डोलू लागले.

माडीवरील सवाद आनदी ऐकत होती. तिला वाईट वाटलें. स्वयसेवकाचा खिन्न चेहरा तिने पाहिला. त्या स्वयसेवकाला तसेंच पाठविणें तिला पाप वाटले. तिने त्याला हाक मारली. तो परत आला, तिने त्याच्याजवळून बरीच खादी खरेदी केली. “मला एक पातळहि आणून द्या, मी विकत घेईन” ती म्हणाली. स्वयसेवकाचा चेहरा फुलला. जीवनात एकदम प्रकाश आला असे त्याला वाटलें.

“स्त्रियांच्या हृदयात अधिक दया असते हें म्हणण खोट नाही.” मनोहर म्हणाला.

“परंतु स्त्रिया तरी कितीशा खादी घेतात ? त्यांच्या हृदयातीलहि दया मेली आहे. प्रत्येकाची दया स्वतःपुरती. दया वाढत नाही. प्रेमाचं वर्तुळ मोठ होत नाही. भगिनीमडळात एक दिवस तुम्ही व्याख्यान द्याल का ? तिथ एकदम काही खपेल खादी. काही परिणाम होईल.” आनदीने सूचना केली.

“परंतु कोण ठरवणार व्याख्यान ? व्याख्यान देणहि मला तस फार आवडत नाही.” मनोहर म्हणाला.

“व्याख्यानाचा काही तरी परिणाम होतोच. कटाळा करू नये व्याख्यान देण्याचा. तुम्ही स्वतः गाठोडी घेऊन हिडता. तुमच्या व्याख्यानाचा परिणाम नाही का होणार ? बोलवेवढ्याची व्याख्यान मलाहि नाही आवडत. मी भगिनीमडळात जाऊन ठरवीन. उद्या तुम्हाला कळवीन. सकाळी भेटा. दुपारी दोन ते तीन ठेवावें ?” आनदीने विचारलें.

“ काही हरकत नाही. जातों मी. वदे मातरम् ” मनोहर म्हणाला.

मनोहर निघून गेला. दहा वाजावयाची वेळ होत आली गोविंदरावहि निघाले. भाऊराव व ते दोघे खाली आले. त्यांना ती खादी दिसली.

“ हे काय, वैनी, खादी घेतलीत की काय ? तुम्हाला शेवटी फसवलंच त्यान. रडला असेल तुमच्याजवळ, होय ना ? ” गोविंदरावानी विचारलें.

“ अग योडी ध्यायची, एवढी कशाला ? ” भाऊरावानी विचारलें.

“ मीं मला पातळहि आणखी आणायला सांगितल आहे. या कापडाचे तुम्हाला शर्ट देईन शिवून ” आनंदी हसून म्हणाली.

“ आपण नाहीं घालणार तुरुगातल्या कैदी दिसेन मी-लोक सारे हसतील ! ” भाऊराव म्हणाले.

“ आपला देश सारा तुरुगच आहे. तोंपर्यंत कैदीच आहोंत सारे. लोक हसू देत. परंतु मी हसणार नाही. माग एकदा एक पातळ घेताना तुम्ही म्हणाले होतेत ‘हेंच घे. हें पातळ तुला शोभेल’ कोणत पातळ नेसल्यावर मी चागली दिसेन हें तुम्ही ठरविल आज आता तुम्ही कोणता शर्ट घातला तर चागले दिसाल हें मला ठरवू दे. आपल्या पत्नीन कोणत पातळ नेसाव, त्याचा कोणता रंग असावा, हें ठरवण्याचा तुम्हाला हक्क आहे, तसाच पत्नीन कोणता पोषाक करावा, कोणत्या रंगाचा असावा, हें आम्हाला नाहीं का ठरवण्याचा हक्क ? तुमच्या प्रेमासाठी तें पातळ मी नेसलें. माझ्या प्रेमासाठी तुम्ही खादी घाला.” आनंदीने व्याख्यान दिलें.

“ वैनी, आपण तुमच घर वर्ज्य करू.” गोविंदराव म्हणाले.

“ माझ्या हातच मीठहि तुम्हाला गोड लागत. तुम्ही इथ आल्याशिवाय राहणार नाहीं. तुम्हालाहि दोन शर्ट शिवून देईन. ज्या हातच मीठ साखरे-प्रमाण वाटत, त्या हातचे खादीचे शर्टहि रेशमासारखे वाटतील, नाहीं ? ” आनंदीने हसून विचारलें.

“ वैनी, तुमच्या लक्षात सार कस राहत. ” गोविंदरावानी विचारलें.

“ अहो, स्वतःची स्तुति कुणाच्या लक्षात राहत नाहीं ! त्यातून बायकाना तर स्तुति फारच आवडते भाड चागल घासल आहे, सदरा चागला धुतला

आहे, भाजी चागली झाली आहे, अस नेहमी म्हटलेल ऐकाव, अस त्यांना वाटत असत.” भाऊराव म्हणाले.

“व्याख्यान चागलं झालं, लेव चागला आहे, गाण चागलं झालं, अस ऐकण्याच आमच्या वाढ्यास थोडच आहे ? जे आम्ही करतो, त्याला कोणी ५२ म्हटलं तर आम्हाला आनंद होतो. पुरुषाना स्तुति नाही आवडत हें नवीनच ऐकलं. मुक्त पुरुषच आहेत जणू सारे. मग घालाल ना स्वादीचा शर्ट ? ” आनदीने पुन्हा विचारलें.

“तुमच्या हातचे कोण घालणार नाही ! ” गोविंदराव म्हणाले.

पावसामुळें परिचया

३

राष्ट्रीय सप्ताह समाप्त झाला होता. मनोहर अद्याप मुदरपुरातच होता. तो कोठें व्याख्यान देई, कोठें प्रवचन देई, कधी भगिनीमडळात जाई, कधी विद्यार्थिसंघात जाई. पहाटे उठून तो गोड प्रभातफेरीची गाणी गात हिंडे. दुपारी नदीत जाऊन डुबे. नदीकाठीच एखाद्या झाडाखाली टकलीवर सूत कातीत बसे. गाई चारणारे गुराखी आजूबाजूस कौतुकानें उभे राहात. काठीवर हनुवटी टेकून मनोहरकडे ते बघत. गाईच्या कासेंतून दुधाच्या धारा निघाव्या, त्याप्रमाणें तें स्वच्छ झटकन् निघणारें सूत बघून त्यांना आश्चर्य वाटे. एखादा धीट मुलगा पुढें येऊन म्हणे “मला पाहू द्या हो.” मनोहर त्याच्या हातात टकली देई व त्याला शिकवी.

“इथ तुम्ही रोज या व आम्हाला शिकवा.” एखादा म्हणे.

“गाई चरत राहतील, सूत निघत राहिल” मनोहर म्हणे.

“कृष्ण बासरी वाजवी, आम्ही टकली चालवू.” दुसरा कोणी बोले.

“ही गाधीची टकली आहे, होय ना हो ?” कोणी प्रश्न करी.

“होय. ही अमर टकली आहे. हिन आपण स्वराज्य मिळवू मनोहर सागे.

“स्वराज्य म्हणजे काय ?” ते विचारीत.

“स्वराज्य म्हणजे आपल्या हातात कारभार” मनोहर उत्तर देई.

“आमच्या गाईंना मोफत चरू देतील ? कोंडवाड्यात नाही घालणार ? जंगलचे शिपाई फार त्रास देतात” ते गुगर्खी सागत.

“होय स्वराज्यात गार्थींना चरायला रान मोफत राहिल” मनोहर म्हणे.

“मग तर मजा !” ते आनदानें म्हणत अशों बोलणी होत व मग मनोहर त्या गुराख्याकडे हसत बघत निघून जाई. तीं पोर्ने टाळ्या वाजवीत, ‘गांधी बाप्पा की जय’ अशी गजेंना करीत, आनदाने गाईंच्या पाठीवर जाऊन बसत.

उन्हाळा सपून पावसाळा सुरू झाला होता नदीचें पाणी वाढलें, लालसर दिसू लागले. शेतातून हिरवे हिरवे अकुर दिसू लागले डोंगर-पहाड शुचिर्भूत होऊन हिरव्या शालजोड्या पाघरू लागले व चातुर्मास्याचें व्रत आचरू लागले.

जेव्हा पाऊस थाबे तेव्हा सृष्टि सौम्य व सुंदर दिसे त्या दिवशी तिसरे प्रहरीं मनोहर वनात फिरत होता. हळुवार पावलांनीं चालत होता. हिरव्या गवतावर मधून मधून ते अत्यन्त कोमल व सुकुमार मृगाचे किडे दिसत होते. हिरव्या गालिचावरचीं जणू लहान लहान लाल-माणकेंच ! मनोहर त्यांना बोट लावावयास जाई, परंतु बोट मागे घेई. ते नयनमनोहर किडे अकस्मात् येतात, क्षणात पुन्हा मातीत मिळतात, काय त्याचें सृष्टीत कार्य, कोणता त्याच्या जीवनाचा हेतु ? परंतु हेतुविरहित या विश्वात काहीहि नाही. प्रत्येक कण, प्रत्येक बिंदु, प्रत्येक जीव आपलें जीवनकार्य करून पुन्हा अदृश्य होतो. मनोहर डोळ्यांनी सृष्टिसौंदर्य पाहत होता, मनात विचार करीत होता पण एकाएकी पाऊस सुरू झाला मनोहर पळू लागला. पायाखाली मृगाचा किडा चिरडेल म्हणून पुन्हा हळू चालू लागला. तो गहरात शिरला. तसाच भिजत जात होता. त्याच्यामागून कोणी तरी धावत येत होतें. एवढ्या लगबगीनें कोण येत होतें ? अगात ओव्हरकोट आहे, डोक्यावर छत्रीहि आहे. त्या माणसानें एकदम मनोहरला गाठून त्याच्या डोक्यावर छत्री धरली. मनोहरनें पाहिलें तों भाऊराव !

“छत्री कशाला ? तुमच्याबरोबर मग हळूहळू चालाव लागेल. माझे कपडे तर भिजले आहेत. मी अधिकच गारठेन.” मनोहर सकोचानें म्हणाला.

“आमच्याकडे चला आता. दुसरे कपडे घाला. खादीचे कपडे देऊ.”
भाऊराव म्हणाले.

“ते माझ्यासाठी ठेवले आहेत वाटत ?” मनोहरने विचारलें.

“माझ्याहि अगात आहेत.” भाऊराव हसत बोलले.

“धोतर तर निराळ आहे ” मनोहर म्हणाला

“सध्या हृदयाशी खादी धरली आहे ” भाऊरावांनी सांगितलें.

“हृदयात भरपूर रक्त असेल तर सर्वत्र जाईल. पायात जाईल, डोक्यात जाईल, खालीवर सर्वत्र जाईल नाही का ?” मनोहरने विचारलें

“खादीचें बोलणें काढताच तुमची हुडहुडी थांबली कशी युक्ति केली ?”
भाऊराव म्हणाले.

“खादी ऊबदार आहे. दरिद्री भावाबहिणीस ती ऊब देते. उपासमारीच्या थडीत गारठू देत नाही थडगार झालेल्या राष्ट्राला ऊब देऊन वाचवू पाहणारी खादी ही सजीवनी आहे जातों आता मी. पळतपळत जाईन.”
मनोहर म्हणाला.

“माझ्या छत्रांत का तुम्हाला सकोच वाटतो ? अहो, सेवकांनी सकोच सोडला पाहिजे प्रकाशान सर्वत्र जाव, पावसान सर्वत्र वर्षाव. तें पहा आलच आमच घर चला आज आमच्याकडे जेवा.” भाऊरावांनी मनोहरचा हात धरून म्हटलें.

आनदी माडीवरच होती. तों दोघे आले

“याना नेसायला तें खादीच धोतर दे ग, आणि शर्टहि आण.”
भाऊराव म्हणाले.

आनदीने आधी टोंवेल आणून दिला मनोहरने अग पुसून टाकलें. नंतर तो कोरडे कपडे ल्यायला.

“हें इथंच जेवणार आहेत बर का ग.” भाऊरावांनी सांगितलें.

“शेगडीत निखारे आणून देऊ का ?” आनदीने विचारलें.

“नको, या खादीन खूप ऊब आली आहे.” मनोहर म्हणाला.

“आता आधी सैपाक कर. आम्हाला भूक लागली आहे.” भाऊराव म्हणाले.

“मग काहीं खायला आणून देऊ ?” आनदीने विचारलें.

“आता खाऊ ? मग जेवणार काय ?” मनोहरने प्रश्न केला.

“गाधीचे लोक म्हणजे सयमी. सार मोजून-मापून काम. तुम्ही दोनच वेळा खात असाल होय ना ?” भाऊरावांनीं हसत विचारलें

“तस माझ व्रत अस नाही.” मनोहरनें सरळ उत्तर दिलें.

आनदी खाली गेली व स्वयपाकात रगली. पाऊस थाबला होता. आकाशात पुन्हा तारे हसू लागले. ढगाचे काळे पडदे दूर करून ते आपली तोंडे दाखवीत होते. बाहेरच्या गच्चीत मनोहर उभा राहिला व गुणगुणू लागला. भाऊराव खाली गेले होते. दिवाणखान्यातील एक आरामखुर्ची मनोहरनें बाहेर नेली व तीत पडून तो वरची आकाशाची मौज पाहत होता. भाऊराव केव्हा आले तें त्याला कळलेंहि नाहीं. मग त्याच्या लक्षात आल्यावर तो लजला व खुर्चीतून उठला

“अहो बसा. उठता का ? मी दुसरी खुर्ची बाहेर आणतो” असें म्हणत त्यांनीं दुसरी खुर्ची आणली. दोघे खुर्चीत बसले. ते एकमेकाकडे पाहत व हसत.

“भाऊराव, तुमच मन वकिलाच नाहीं. एका स्वयसेवकाच्या डोक्यावर छत्री धरणारे गृहस्थ का वकील असू शकतील ? मनोहरन बोलण्यास आरंभ केला.

“वकील का वार्डट असतात ? सारे देशभक्त वकील होते.” भाऊराव म्हणाले.

“परंतु सारे वकील देशभक्त नसतात. खरा वकील तो जो अन्यायाविरुद्ध भाडावेयास उभा राहील. सरकारच्या कायद्याप्रमाणें कसरत करणारा वकील, हा खरा वकील नव्हे. सत्याची तरफदारी करील तो वकील—मनोहर म्हणाला ?

“सत्य कायद्यान ठरत.” भाऊराव म्हणाले.

“इंग्रजी कायदा म्हणजे का सत्य ? ३५ कोटी लोकांची ज्या कायद्यान कायमची पिळणूक होते, तो कायदा केवळ असत्य व अन्याय यावरच

उभारलेला असणार. तुम्ही सर्व वकिलानी ते कायदे आधी मोडले पाहिजेत. तुम्ही बडखोर व्हाल तरच खरे वकील ठराल.” मनोहर भावनावश होऊन बोलू लागला.

“बडाची भापा नका बोलू इथ या दिवाणखान्यात गोड सगीतच शोभत” भाऊराव म्हणाले.

“तुम्हाला सगीताच खर प्रेम असेल तर तें झोपडीझोपडीत जाव अस तुम्हाला वाटेल, परंतु झोपड्यातून तर मरण जाऊन बसल आहे तें मरण दूर करून तिथे सुखमय जीवन न्याल, तेव्हाच सर्वत्र सगीत येईल. त्यासाठी आधी बड करा” मनोहर म्हणाला

“भुका ना तुम्हाला लागल्या आहेत ? मग आधी जेवायला चला आता.” हळूच येऊन आनदीने सांगितले.

भाऊराव व मनोहर पाटावर बसले.

“तिखटाची भाजी मला नको मी आधी सांगितल नाही.” मनोहर सकोचाने म्हणाला.

“परंतु तुमच्यासाठी मी फिकी ठेवली आहे” आनदी म्हणाली.

“तुला ग काय माहीत ?” भाऊरावानी विचारले.

“त्या दिवशी भगिनीमडळात हे म्हणाले होते, की बायकांचा किती तरी वेळ मसाले, तिखट यात जातो. त्याचा प्रकृतीस उपयोगहि नाही.” आनदीने सांगितले

“तुला तर फोडणीची मिरची आधी हवी” भाऊराव म्हणाले.

“परंतु स्वभाव तर त्याचा प्रेमळ दिसतो” मनोहर म्हणाला.

“पाहुण्यासमोर प्रेमळ, मला तर खायला येते.” भाऊराव मोठ्याने हसून म्हणाले.

“दुसऱ्यासमोर तरी अस बोलू नका !” आनदी म्हणाली.

“म्हणजे माझ म्हणण खर आहे ना ?” भाऊरावानी विचारले.

“जेवा आधी; बोलणच फार मेल.” रागाचा आविर्भाव आणून आनदी म्हणाली.

“तुमचं नाव काय हो ?” भाऊरावानी विचारले.

“मनोहर.” मनोहरने सांगितलें

“छान आहे नाव.” आनदी म्हणाली

“माझ नाव वाईट आहे वाटत ? लग्नात बदललस का नाही ?” भाऊ रावानी विचारलें

“आम्हाला हक्क कुठ आहे ? मुलीची नाव बदलतात जणू त्यांना सन्यासच देत असतात !” आनदी म्हणाली

“सन्यास देताना नाव बदलून ब्रह्मानंद, सेवानंद अर्गी नवी नाव घेतात. तुझ मी तसच ‘आनदी’ असे नाव ठेवल. गृहस्थाश्रमातील सन्यास !” भाऊराव हसून म्हणाले

“रडवण्यासाठी वाटत आनदी नाव ठेवले ?” आनदीने विचारलें.

“बायका मनात रडतात.” मनोहर म्हणाला.

“नवऱ्याला बळजबरीन खादीच्या पासोड्या नेसायला लावू पाहणारी बायको का कधी रडेल ? ती नवऱ्याला रडवील—” भाऊराव म्हणाले.

“बर पुरे आता.” आनदी म्हणाली

“रडणारी बायको असा हुकूम फर्मावील का हो ?” भाऊरावानी विचारलें.

“अश्रूची सत्ता फार मोठी असते !” मनोहर म्हणाले.

“मग ३५ कोटी लोकांस रडायला शिकवा म्हणजे इंग्रज पळेल ” भाऊराव म्हणाले.

“एकमेकांच दुःख पाहून रडाल तेव्हाच स्वराज्य येईल. दुसऱ्याबद्दल सहानुभूति वाटू दे. म्हणजे सघटना होईल—म्हणजे सामर्थ्य येईल. अश्रूतून शेवटी बळ उत्पन्न होत ” मनोहर म्हणाला.

जेवणें झालीं भाऊराव व मनोहर वर आले.

“मनोहर, तुम्ही इथ एकटेच आहात ?” भाऊरावानी विचारलें.

“हो.” मनोहर म्हणाला.

“तुमच घर कुठ ?” भाऊरावानी पुन्हा प्रश्न केला.

“मी जाईन तिथ माझ घर मो एकटाच आहे. मानमोडीच्या साथीत

माझे आईबाप मरण पावले. माझी भावड सारी मरण पावली. मीच एकटा दुर्दैवी या जगात उरलो ” मनोहर सांगू लागला

“तुमचा कुणी साभाळ केल ? कुणी आधार दिला ?” भाऊरावानी विचारलें.

“मी त्या वेळेस १२ वर्षांचा होतो. आज माझ २५ वर्षांच वय आहे. काही दिवस मी आजोळी होतो मराठी सातवीची परीक्षा देऊन मी कुठ तरी नोकरी करावी अस आजोबांच म्हणण होत परंतु मी त्याला तयार नव्हतो आजोबा अधिक शिकवावयास तयार नव्हते शेवटीं मी आजोळ सोडल दुनियेंत गेलों मुबईस एका खानावळीत वाढपी म्हणून राहिलों मी वाढण्याच काम फार चांगल करीत असे एके दिवशीं काय झाल वाढताना मला सारख रडू येत होत मला आईबापाची आठवण येत होती. आपणास जगात कोणी नाही याच वाईट वाटन होत वाढण्यात माझ लक्ष नव्हत. आमटी वाटीत ओतण्याऐवजी मी ताटातच ओतली. जेवणारा ओरडला. मालक आला व त्यान माझ्या थोबाडीत मारली. माझ हृदय दुभंगल. मी तिथून बाहेर पडलों त्या खानावळीतून सुटलों. त्या खानावळीत एक फायदा मात्र झाल. तिय अनेक वतमानपत्र देण्यात येत असत तीं मी दुपारीं वाचीत असे तसच जेवणारे लोक ज्या गप्पा मारीत त्या ऐकत असे. महात्मा गांधींची असहकाराची चळवळ सुरू झाली होती वतमानपत्रातील तीं वर्णन वाचून माझ हृदय उच्चबळे ” मनोहर थाबला

“तुम्ही मग तुरुगात वगैरे गेले असाल ?” भाऊरावानी विचारलें.

“तुरुग म्हणजे आमच माहेरघर ! मी एका राष्ट्रीय शाळेंत शिकत होतो. मुळशीच्या सत्याग्रहातहि मी होतो—नागपूरला मी होतो. नागपूरच्या झेंडा-सत्याग्रहातहि मी होतो. नागपूरला मी पार्थी गेलों होतो वाटेंत अनेक गाव पाहिली. लोकांच दुःख व दारिद्र्य पाहिल. परंतु भारताची उदारताहि पाहिली. या चळवळीतून मी पुष्कळ शिकलों. निरनिराळ्या चर्चा ऐका-वयास मिळत. अनेक सत्याग्रहीपासून अनेक प्रकारच ज्ञान मिळे. मी श्रवणभक्ति करीत असे. मी वादविवाद करीत नसे.” मनोहर म्हणाला.

“वादविवादान प्रश्नाच सांगोपांग ज्ञान होत. सर्व बाजू कळतात, वाद-विवाद उपेक्षू नये.” भाऊराव म्हणाले.

“मी वादविवादास कमी समजत नाही, परंतु माझी ती वृत्ति नाही. मी जगाच्या शाळेत शिकत होतो. किती तरी शिक्षक मला मिळाले, आणि ते विविध प्रकारचे ! शाळेंतील तेंच तें शिक्षणारे रडके शिक्षक माझ्या नाशिवी नव्हते. मी काही दिवस गुजराथ विद्यापीठातहि होतो. ध्येयवादी आचार्योपासून अमोल विचार मला मिळाले. हल्ली मी भटकतच असतो. खादी खपविण हें माझ काम खादी डोक्यावर घेण म्हणजे माझ्या दरिद्री बहुभगिनीस डोक्यावर घेण. ज्या ज्या वेळेस मी एकटा आहे अस मला वाटत त्या त्या वेळेस मी खादी हृदयाशी धरतो ती खादी मला म्हणते, ‘तू एकटा नाहीस. ही खादी हृदयाशी धरणारा कोट्यवधि भुंकलेल्या बहुभगिनीचा सखा आहे ती सारी भावड तुझी आहेत. तू त्याच्या ससारात सुख ओतीत आहेस. तू भाग्यवान् आहेस ! केवढ मोठ तुझ घर ! किती तुझी बहीण-भावड !’ हे विचार मनात येऊन मी गहिवरतो. माझ दुःख मी विसरतो. भारताच दुःख डोळ्यासमोर येत भाऊराव, या खादीत मला सारीं उपनिषद दिसतात, वेद दिसतात या खादीत सताचे आत्मे मला भेटतात. ही खादी खाद्यावर घेऊन फिरताना मला मोक्षसुख मिळतं. खादीची गाणीं म्हणावीं, खादीवर व्याख्यान द्याव, लोकांचे यथामति सशय दूर करावे, खादी खपवावी, हा माझा जीवनधर्म आहे !” मनोहर थाबला.

“परंतु हा आमचा जीवनधर्म कधी होईल ?” भाऊरावांनी विचारलें.

“होईल. माझी तर श्रद्धा आहे, कीं एक दिवस असा उजाडेल, कीं सर्व विचारवताच्या अगावर खादी दिसेल. ज्याला ज्याला हृदय आहे व थोडीफार उदार बुद्धि आहे, त्याला खादी वापरल्यावाचून राहवणार नाही.” मनोहर म्हणाला.

“मनोहर, मनात अनेक विचार येतात. परंतु त्यातील फारच थोडे जीवनात उतरतात. कधी कधी माझ्या हृदयातहि तुफान उठत. माझी सावकारी आहे. गरीब शेतकऱ्यांचे हाल पाहिले म्हणजे वाटत, कीं हे सारे कागद टरकवून टाकावे. आम्हीं कुठून आणले पैसे ? आम्हीं माझ्या-महालात राहणारीं मोकाट माकड. नाही श्रम, नाही कष्ट, आम्ही केवळ छुटारू आहोंत. परंतु हे विचार राहत नाहीत. आकाशात वीज लवून जावी तसे हे विचार चमकतात व जातात. कुठल्या तरी अज्ञात बागेतील फुलचा

वास बरोबर घेऊन एखादी वाऱ्याची शुळूक यावी तसा हा क्षणभर सद्धिचाराचा वारा येतो. क्षणभर जीवनात सुगंध ओततो व जातो. काय आमचं जीवन ! रोज चहा, पानसुपारी, तो तबला, तबोरा, पेटी, दिल्लूबा तेच ते जीवन ! लोक मला कलापूजक म्हणतात, परंतु मनोहर माझं मन आत सुखी नाही. माझ्या मनाला कसली तरी अज्ञात भूक आहे. ती कशाची आहे मला कळत नाही. परंतु मधूनमधून जीवनातील त्या अज्ञात भागाचं अनंत दर्शन होत. मी डोळे मिटतो. मनोहर, तुम्ही मधूनमधून येत जा.” भाऊराव म्हणाले

“कशाला येत जा ? (वादीचा तर तुम्हाला विटाळ सहन होत नाहीं.” आनंदी म्हणाली.

“तू केव्हा येऊन बसली होतीस चोरासारखी ?” भाऊरावांनी विचारलें.

“मी पटकन जेवले. विचाराची मुखशुद्धि मिळावी म्हणून वर आले.” आनंदी म्हणाली.

“बायकाना विचाराची भूक असते, ही गोष्ट भारतीय पुरुषाना अद्याप कळायची आहे. पातळ पोलक्यापलीकडे बायकाना आत्मा म्हणून काहीं आहे, याची जाणीव त्यांना व्हायची आहे.” मनोहर म्हणाला.

“अहो ती जाणीव झाली तर त्याचे परिणाम वाईट होतील. आम्हाला मग भाकऱ्या कराव्या लागतील !” भाऊराव हसत म्हणाले.

“भाकरी भाजण कमी समजू नका. ती तपश्चर्या आहे.” मनोहर म्हणाला.

“बाहेर तो पहा चंद्र वर आला. न्हाऊनमाखून स्वच्छ होऊन आल्यासारखा दिसत आहे.” भाऊराव म्हणाले.

“चंद्र कधी रुप्यासारखा दिसतो, तर कधी सोन्यासारखा दिसतो.” मनोहर म्हणाला.

“नुकताच उगवत असतो तेव्हा सोन्या असतो. काहीं वेळ झाला म्हणजे तो रुप्या बनतो.” आनंदी म्हणाली.

“तुम्हाला आहे वाटत चंद्र पाहण्याची हौस ?” मनोहरने प्रश्न केला.

“‘चादोबा-चादोबा भागलस का’ हें गाण ती कुणाला शिकवणार ?

घरात मूलबाळ नाही भग स्वतःलाच चादोबा दाखवून ही गाण गाते.”
भाऊराव म्हणाले.

“आमच्या माहेरीं आम्हाला सवय आहे चंद्र पाहण्याची. चतुर्थीच्या दिवशीं आम्ही चंद्र केव्हा उगवतो त्याची वाट पाहत बसायची जशी आग लागावी तसा हा शीतळ चंद्र उगवताना दिसे, परंतु आमच्या बायकाच्या ओव्यात तर निराळच चंद्रवर्णन आहे—

मोरया देवाला आज वाहव्या दूरवा
चंद्र दीसतो हिरवा सकंठीचा

हिरवा चंद्र अस म्हटल आहे.” आनंदी म्हणाली

“होय, कधी कधी चंद्राची प्रभा हिरवट वाटते परंतु मी सांगू का, यात मोठे काव्य आहे. गणपतीला भालचंद्र अस नाव आहे त्याच्या कपाळावर चंद्र आहे. सकंठीचतुर्थीच्या दिवशी डोक्यावर हिरव्या हिरव्या दूर्वाच्या जुड्या वाहिल्या गेल्यामुळे त्याची हिरवी छाया चंद्रावर पडून चंद्र हिरवा दिसू लागला अशीहि कल्पना असेल ! भाऊराव, बायकाच्या ओव्यातून कधी कधी फारच गोड कल्पना असतात—

पति विष घेई घाबरली उमा
मस्तकी चंद्रमा काळवडे

या ओवीत किती अर्थ आहे ! शकरांनीं विष घेतल म्हणून पार्वती घाबरली, परंतु डोक्यावरचा चंद्र तर काळाच पडला ! शकर नीलकंठ झाले, चंद्रालाहि विषबाधा झाली, चंद्र काळवडला. परंतु पार्वतीचा मुखचंद्र काळवडला का ? पति विष घेताच तिलाहि विष घेतल्याप्रमाणे झाल का ? पार्वतीजवळ भाडण वगैरे झाल्यामुळे तर शकरांनीं विष नाही ना घेतल ? या लहानशा ओवीत किती कल्पना भरलेल्या आहेत !” मनोहर म्हणाला.

“लहानशा पोटात बाळ वाढवायची कला ज्यांना देवान दिली, त्यांना लहानशा शब्दात पुष्कळ अर्थ का भरता येणार नाही ?” भाऊराव म्हणाले.

“पुरणाचा मोठा गोळा त्या लहानशा पार्वीत त्या कसा भरतात देव जाणे !” मनोहर म्हणाला.

बायकाच्या एका शब्दात, एका दृष्टिक्षेपात, एका मद स्मितात, एका अश्रुत अनत-कोटि-ब्रह्मांड साटवलेली असतात. स्त्री म्हणजे गूढ ।” भाऊराव म्हणाले

“पुरुष म्हणजे सूड ।” आनदी म्हणाली

“पुरुष म्हणजे आसूड फटकारे मारणं त्यांना माहीत भावना कळण्याची त्यांना शक्तिच नसते मग करतात अकाडताडव ।” मनोहर म्हणाला.

“हिन तुमची खादी घेतली म्हणून तिची बाजू घेता वाटत ?” भाऊरावांनी विचारलें

“वकिलाना सर्वत्र लचलुचपतच दिसायची.” आनदी म्हणाली.

“नवऱ्याची अशी बदनामी नको करू.” भाऊराव म्हणाले.

“मला आता झोप येणार अस दिसत. मीं दयच बाहेर झोपतों ” मनोहर म्हणाला.

“पाऊस वगैरे यायचा, आतच झोपा.” भाऊराव म्हणाले.

“पाऊस आला तर आत येईन, परंतु मला बाहेर उघड्यावरच झोपण्याची सवय आहे, वाऱ्याबरोबर देवाचीं आकाशगणीं ऐकायला येतात. तीं ऐकत ऐकत कशी छान झोप येते ! गाढ, गोड झोप ।” मनोहर म्हणाला.

“तुम्हाला गादी चालेल ना ?” भाऊरावांनीं विचारलें.

“गादी व खादी याच वाकड आहे ” मनोहर म्हणाला.

“घोंगडी तर नाही आमच्याकडे. गादी घाला व तिच्यावर खादी घाला. आपद्धर्म आहेच ।” भाऊरावांनी सुचवलें.

नाहीं तर मी माझ्या खोलीकडेच जातों. पहाटे प्राथेना म्हणायची, सूत कातायच. खरच भाऊराव, मी जातों पाऊस थाबला आहे.” मनोहर म्हणाला.

“आता इतक्या रात्री कुठ जाता ?” आनदीनें विचारलें.

“फार नाही झाली रात्र आणि भयभीति थोडीच आहे ?” मनोहर म्हणाला.

“खऱ्या खादीवाल्यास कसलीहि भीति नाही.” भाऊराव म्हणाले.

“जातों. भाऊराव, आज आपण एकमेकांच्या जवळ आलों. देवाची इच्छा असेल तर आणखी जवळ येऊ !” मनोहर म्हणाला.

“येत जा.” आनदीने सांगितलें.

मनोहरला दरवाजापर्यंत भाऊरावाची पोंचविले आनदी वरच उभी होती. भाऊराव परत वर आले.

“किती निर्मळ माणूस !” भाऊराव म्हणाले.

“अशाच्या सगतीन मातीची मोर्ती होतील.” आनदी म्हणाली.

“पतित उद्धरतील, बुद्ध मुक्त होतील !” भाऊराव म्हणाले.

चिखलांतील कमळें

४

गोविंदरावानी भाऊरावास मोहनी घातली होती गोविंदरावाचें सारं त्याना चागलेच दिसे भाऊराव अलीकडे सपूर्ण खादीधारी बनले होते. परंतु गोविंदरावाचें व खादीचें कायमचें वाकडें.

“खादीन मी जळतों. रामनामान भुत पळतात त्याप्रमाण खादीपासून मी पळतों” असें गोविंदराव म्हणावयाचे. मित्राच्या सनाधानासाठीं म्हणून भाऊराव त्या वेळेपुरती खादी दूर ठेवीत गोविंदराव आले कीं, निराळा सदरा ने घालीत. फिरावयास जाताना धोतराढि दुसरें नेसत.

एके दिवशीं भाऊराव व गोविंदराव फिरावयास गेले होते. सुंदरपुराबाहेर नदीकाठी एका शिलाखडावर दोघे मित्र बसले होत.

“भाऊराव, तुम्हाला प्रशांत नदी आवडते की बेफाम नदी ? पावसाळ्यात पूर आलेला असावा, लाल फेसाळ पाणी जोगन जात असाव, किती भव्य असतो तो देखावा ! मला तरी नदीचा तो अवतार आवडतो. जीवनात बेफाम असण मला आवडत.” गोविंदराव म्हणाले.

जन्म... ३

बेफामपणा म्हणजे बेसूरपणा. तुम्ही कलावान आहात, कलेत प्रमाणबद्धता असते. सयमाशिवाय कलेचा जन्म नाही जीव आईच्या उदरबधनात न राहील तर त्याला विकास नाही, तुम्ही कितीही म्हणालेत की बेफामपणा मला आवडतो, तरी जर खरे कलावत तुम्ही असाल, तर तुमच्या जीवनातहि तुम्हाला सयमच सार्वभौम आहे असे एक दिवस दिसून येईल.” भाऊरावानी सांगितले.

“भाऊराव, वादविवादात अर्थ नाही. असे किती गाणारे आहेत, की ज्यांनी आपल्या जीवनात संगीत आणल आहे? सुंदर गाणारे आपल्या मुलाना मारून रडवतात, आपल्या बायकाना छळतात, शेजाऱ्याजवळ भाडतात. गाणारा म्हणजे स्वच्छदी अशीच व्याख्या झाली आहे. मी असे पुष्कळ कलावत पाहिले आहेत, की त्याचा ससार केवळ विकल असा आहे. ते आपल्या घरात आनंद निर्मू शकत नाही. गाताना गोड आवाज काढतील, परंतु घरात सदैव कर्कशच बोलतील. नदीला समुद्रास मिळण्यासाठी बेफामच झाल पाहिजे. कलेतील खरा आनंद लुटण्यासाठी कलावतात बेफाम झाल पाहिजे. कला सयमातून सभवत असेल, परंतु कलावताना संयमी असून भागणार नाही. कलेची गाठ त्याला घ्यायची असेल तर त्यान स्वच्छदी झाल पाहिजे.” गोविंदराव म्हणाले.

“चला आपण फिरत फिरत जाऊ. आपण फिरायला आले आहोत. बसायला नाही.” भाऊराव म्हणाले.

दोघे मित्र नदीतीराने फिरत फिरत जाऊ लागले.

“भाऊराव, तुमच्या या नदीत कमळ वगैरे नाहीत?” गोविंदरावाना विचारले

“नदीत का कमळ होतात? कमळ सरोवरात किंवा तलावात होतात.” भाऊराव म्हणाले.

“आमच्या गावच्या नदीतहि कमळ असत.” गोविंदराव म्हणाले.

“कोणत तुमच गाव.” भाऊरावानी प्रश्न विचारला.

“मी आता नावहि विसरले बरेच दिवस झाले गाव सोडून...” गोविंदरावानी टाळाटाळीचे उत्तर दिले.

“आपल्या गावाच नाव कोण विसरेल ? मायभूमीला कोण विसरेल ? तें आईबापास विसरण्यासारखे आहे !” भाऊराव म्हणाले.

“हल्लीं हिंदुस्थानात तरी मायभूमीला विसरण हा धर्म झाला आहे. कोण स्मरतो मायभूमीला ? त्या साऱ्या भ्रामक कल्पना आहेत. कसली जन्मभूमी नि कसल काय ! सारीं स्वार्थी थोटाड भाऊराव ! अहो, तीं पहा कमळ, कमळ.” एकदम गोविंदराव म्हणाले.

“खरच, त्या डबक्यात उगवली आहेत किती छान आहेत !” भाऊराव म्हणाले.

“या निर्मळ नदीत कमळ नाहीत, आणि या डबक्यात कमळ !” गोविंदरावांनीं आश्चर्य व्यक्त केलें

“निर्मळ गगेनं डबक्यासहि तुच्छ लेखू नये हा त्याचा अर्थ आहे. गभीर गगेंत मगर असतील तर चिखलात कमळ फुलतील. जगात कुणी कुणास हसू नये, कमी मानू नये. गगेच्या पवित्र प्रवाहातहि मगर दडलेले आहेत. घाणेरड्या चिखलातहि सुगंधी व सुंदर कमळ प्रसवण्याची दिव्यता आहे !—” भाऊराव गभीरपणें म्हणाले.

अत्यन्त पाप्याच्या जीवनातहि पुण्यता असू शकेल व योर सताच्या जीवनातहि दुर्गंधि लपलेली असेल !” गोविंदराव म्हणाले.

“निर्दोष एक परमेश्वर आहे. सूर्यावराह डाग आहेत. चंद्रावरहि डाग आहेत.” भाऊराव म्हणाले.

“चला, आपण कमळ तोडू. मुगे कमळाचा उपभोग घेतात, माणसांनीं का घेऊ नये ?” गोविंदराव म्हणाले.

दोघे भित्र त्या डबक्याजवळ आले, परंतु कमळे हाती येण्यासारखी नव्हती चिखलातून गेल्याशिवाय कमळें मिळाली नसती. त्यांनी आपली काठी लाबविली तरी उपयोग झाला नाही.

“भाऊराव, सुगव हें अस असत, जवळ असून मिळत नाहीं !” गोविंदराव म्हणाले.

“म्हणून तर सुखाची किंमत. सहज मिळालेल्या सुखाला मोलहि नाहीं. कष्टानं मिळवलेल मोलवान वाटतं. मी गिरती डबक्यात व आणतों कमळें.” भाऊराव म्हणाले.

“कशाला शिरता त्या घाणीत ? आपण इथूनच पाहू ती.” गोविंदराव म्हणाले.

“तुम्हाला दुरून बघून समाधान आहे का ?” भाऊरावांनी प्रश्न केला.

“दुरून बघून कुणाला समाधान होईल ? सुंदर वस्तु दृढयाशी धरण्यातच आनंद आहे.” गोविंदराव म्हणाले

“तुम्हाला जर कमळ इतकी आवडत असतील, तर देतोच मी आणून. मित्रासाठी नरकात जाव, मग का मी एवढ्याशा चिखलात शिरायला म्याव ?” भाऊराव हसत म्हणाले.

भाऊरावांनी कपडे काढले. धोतर वर नीट खोवले. ते शिरले त्या चिखलात. थोडे पुढे गेले. अद्याप हात पुरत नव्हता कमळाना. आणखी एक पाऊल पुढे गेले तो एकदम खोल चिखल. त्यात भाऊराव फसले, पाय निघेना. ते जसजसा पाय काढण्याचा प्रयत्न करीत, तमतसा पाय अधिक खाली जाई. आता ? “गोविंदराव, ती काठी पुढे करा. मी तिला धरतो. तुम्ही भला ओढा. तुम्ही पुढे येऊ नका तुम्ही आणखी फसाल.” भाऊराव म्हणाले.

“कशाला शिरलेत चिखलात ? मी म्हणत होतो नको म्हणून. मित्राच ऐकल नाहीत.” गोविंदराव म्हणाले

“मित्रासाठी तर इय उभा आहे या चिखलात रुतून बसण्यातहि एक प्रकारचा आनंद आहे. ह. ओढा ” ते म्हणाले.

गोविंदराव ओढीत होते ते चिखलात थोडे पुढे जाते, तर भाऊरावांच्या हातात अधिक काठी राहती परंतु गोविंदराव पाय चिखलात न बुडवता काठी पुढे करीत होते काही उपयोग होईना.

“आधी कमळ तर तोडू दे. या काठी,” असे म्हणून गोविंदरावांच्या हातातील काठी भाऊरावांनी घेतली. ती काठी आता कमळास पोचत होती. परंतु काठीने कमळ थोडेच तुटणार होतं काठीनेहि कमळ मिळेना- शेवटी भाऊरावांचे पाय चिखलात रुतले होते, तरीहि सर्व जोर करून काठीचा एक तडाखा एका कमळाच्या कोमल देठावर त्यांनी मारला. ते कमळ उडून बाहेर जाऊन पडले ! गोविंदरावांनी टाळ्या वाजवल्या.

“भाऊराव, कमळ, हें पहा कमळ ! प्रयत्नास यश आल. निमेळ कमळ

मिळवण्याच्या प्रयत्नात तुम्ही मात्र मळलेत आत! बाहेर कसे येणार? कुणी आसपास दिसतहि नाही. कुणाला हाक मारू?" गोविंदराव म्हणाले.

शेवटीं दोघे मित्र हाका मारू लागले कोणी तरी ती हाक ऐकली गजेन्द्राची हाक भगवान् विष्णूनी ऐकली भाऊरावाची कोणी ऐकली?

तो पहा एक तरुण धावत येत आहे कोण आहे तो? अकस्मात् कोठून आला? हा तर ग्वादीवाला मनोहर मनोहरला पाहताच गोविंदरावांनी कपाळाला आठ्ठा घातल्या सर्व परिस्थिति मनोहरच्या लक्षात आली त्याने आपले कपडे दूर ठेवले त्याच्या नेसू आत लंगोट होता धोतर सोडून तो मोकळा झाला मनोहरने चिखलात पाय टाकला भाऊरावास हात देण्यासाठी पुढे जाणे जरूर होते त्याने आपल्या बळकट हातानी भाऊरावाचा हात धरला. तो त्यांना ओढू लागला भाऊराव खेचले गेले थोडे इकडे आले. मनोहरने पुन्हा सर्व शक्ति लावली भाऊराव आणखी थोडे पुढे आले. हळूहळू मनोहरने भाऊरावास बाहेर आणले भाऊरावांनी चिखलात शिरून कमळ बाहेर आणले! मनीहरने चिखलात शिरून माणूस बाहेर आणला.

“मनोहर, तुम्ही अचानक कसे आलात?” भाऊरावांनी विचारले.

“त्या दिवशी पावसात छत्री धरण्यासाठी तुम्ही माझ्यासाठी कसे अकस्मात् आलेत?” मनोहरने आठवण दिली.

“माझ्यासाठी तुम्हाला चिखलात शिराव लागल” भाऊराव म्हणाले.

“भगवान् बुद्ध म्हणत, ‘एकाहि जीवाच थोड दुःख दूर करता येत असेल तर मी ५०० वेळा गर्भवास पत्करिन. पुन. पुन्हा जन्म घेईन.’ आम्हाला का चिखलात थोड शिरण कठिण वाटाय?” मनोहरने प्रश्न केला.

“गोविंदरावाना मीच सांगितल, की पुढ येऊ नका. ते येत होते.” भाऊराव म्हणाले

“ते कलावान् आहेत, ते चिखलात कसे शिरतील?” मनोहर म्हणाला.

“भाऊराव, आता घरी कसे जाणार? धोतर तर तुमच सार भरल आहे.” गोविंदराव म्हणाले.

“माझ हें धोतर नेसा. मी आज या बाजूस नदीत पोहण्यासाठी म्हणून आलों होतो. कपडे वगैरे काढणार, तोंच तुमच्या हाका कार्नी आल्या. माझ

पहिलच वोतर मी नेसेन. ल्योट लावलाच आहे. मी आता नदीत भरपूर पोहीन. नतर हेच सोडलेल धोतर नेसेन. माझी अडचण नाही. तुमची थोडी आहे कारण हें खादीच धोतर आहे. भाऊराव, खादीच धोतर तुम्ही तर नेसता मग आज का बर ते नेसू नाही ? खादी सोडलीत म्हणून फसलेत. खादीची खरी भक्ति जोडा म्हणजे पुन्हा फसणार नाही खादी कमरेला असती, तर सर्व भारताची शक्ति आपल्या अगात आहे अस तुम्हाला वाटल असत” मनोहर खादीचा अनंत महिमा गाऊ लागला

“मनोहर, आम्ही पुन.पुन्हा चुकणारी व फसणारी माणस मी पुन्हा फसलों तर पुन्हा तुम्ही वाचवायला उभे राहाल ?” भाऊराव म्हणाले

मनोहरचें स्वच्छ खादीचे धोतर भाऊराव नेसले, आणि तें चिखलाचें धोतर ?

“भाऊराव, तें बरबटलेल धोतर राहू दे. तुम्ही आता दमला आहात आधी घरी जा. काही गरम पेय घ्या तें धोतर मी नदीत धुईन व आणीन” मनोहरने प्रेमानें सांगितलें

“आमची बरबटलेली जीवन तुम्ही धूत आहात मग धोतर धुवाल यात काय नवल ? ठेवतों हा धोतर तुम्हीहि दुपारी आमच्याकडे जेवायला या मी घरी वाट पाहतों” भाऊराव म्हणाले

गोविंदरावाचा हात हातात घेऊन भाऊराव निघून गेले. त्या खादीच्या वातावरणातून केव्हा एकदा पळू असें गोविंदरावास झालें होतें.

“भाऊराव, तुमचा हात मीं धरला आहे. परतु माझा हात जळत आहे. तुमच्या नेसू खादीच धोतर आहे विजेचा धक्का बसावा तस मला होत आहे. ही खादी मारणारी आहे, जाळणारी आहे.” गोविंदराव म्हणाले.

“नाहीं. ही तारणारी आहे. सभाळणारी आहे. गोविंदराव, तुम्ही कुठले, मी कुठला व हे मनोहर कुठले ? परतु आपल्या तिघाची जीवन एकत्र गुफलीं जात आहेत. आपणा तिघास परस्परापासून दूर जाता येणार नाही. ही खादी दूर जाऊ देणार नाही. ही खादी आपली जीवन जोडील.” भाऊराव म्हणाले.

गावात शिरल्यावर दोघे एकमेकाचा हात सोडून चालू लागले. ते घरी गेले.

“ म्हणजे का लग्न करणार ? ” भाऊराव हसून म्हणाले.

“ लग्न म्हणजे विघ्न, लग्न म्हणजे बधन. लग्न म्हणजे उडू पाहणाऱ्या आशा-आकाशाच मार्तीत पडण ! ” गोविंदराव म्हणाले.

“ बर पडा आता. विचार नका करू. मी जातो हा ” असे सागून भाऊराव कपडे करून खाली गेले.

“ याच्याकडे पहा ग ” असे आनदीस सागून ते कोटीत गेले.

आनदीचे काम आटोपले. ती चरखा घेऊन गोविंदरावाच्या तेथे कातीत बसली.

“ तुम्हाला त्रास नाही ना होणार ? नाहीच होणार—चरख्याच गु ड ड गुं म्हणजे मंगल संगीत अस मनोहर म्हणत— ” आनदी म्हणाली.

“ तुम्ही माझ्यासाठी सूत कातणार आहात ना ? जाड नका कातू. नाही तर रुततील धोतर ” गोविंदराव म्हणाले.

“ त्याच्या धोतरासाठी कातल आहे, त्याच्याहून बारीक कातीन म्हणजे झाल ना ? ” आनदीने हसून विचारले

“ तुमच्या हातच जाडभरडहि मऊ वाटे. प्रेमळ माणसाच्या हातच सार सुंदर वाटत. ” गोविंदराव म्हणाले.

“ माझा हात काही मऊ नाही. नेहमी म्हणतात की तुझे हात राठ आहेत. ” आनदी म्हणाली.

“ हात कसे का असेनात. हृदयावर सार आहे. शेतकऱ्याचे, काबाडकष्ट करणाऱ्याचे हात टणक असतात, म्हणून का त्याची हृदय शुष्क असतात ? उलट आम्हा मऊ हाताच्या पादरपेशापेक्षा ते अधिक सरळ, प्रेमळ व उदार असतात. ” गोविंदराव म्हणाले.

“ तुम्ही फार बोलू नका. थकवा येईल. ” आनदी म्हणाली.

“ कुणाजवळ रोज बोलायला मिळत नाही, म्हणून मन थकल आहे. तुमच्याजवळ बोलण्यान थकवा पळेल, मनाला हुशारी वाटे. प्रेमळ माणसाचा सद्भावस लुटता येईल तितका लुटावा. अमृताच का कधी अजीण होत ? ” गोविंदरावांनी विचारले.

“ तुम्हाला काही फळबिळ हव ? सत्र देऊ सोलून ? ” आनदीने विचारले.

“या फळाचा का कधी वीट येतो ?” गोविंदराव बोलले.

आनदी खाली गेली. सत्री सोलून बशीत फोडी घालून ती वर घेऊन आली. फोडीची साले काटून ती त्यांना देत होती गोविंदराव तिच्या हाताकडे पाहत होते

“काय पाहता ?” तिने विचारिले

“तुमच्या हातावरच्या रेपा तुमच्या रेपात काही निशेप आहे ?” गोविंदराव म्हणाले.

“तुम्हाला का हात पाहता येतो ?” आनदीने आश्चर्याने विचारले.

“एकट्या माणसाला वेळ जाण्याला काही साधन लागताना हस्तसामुद्रिकाचे ग्रंथ बसतो वाचीत !” ते म्हणाले.

“माझा पहाल हात ? याबा. मी हात घुऊन येत हा” ती म्हणाली.

बशी ठेवून आनदी वर आली. हात स्वच्छ पुसून तिने पुढे केला. गोविंदरावांनी आनदीचा हात हातात घेतला. ते तो हात दाखून बघत, हाताची मूठ मिटून बघत, दोन्ही हाताची तुलना करीत.

“काही राठ नाहीत हो तुमचे हात. रेशमासारखे आहेत. आणि ही हृदयाची रेखा कशी खोल व सरळ आहे ! तुमच्या मनात कुणाचाहि सशय येत नाही. खर ना ?” गोविंदरावांनी विचारले.

“आपलं मन निर्मळ असलं म्हणजे का घ्यावा कुणाचा सशय ?” आनदी म्हणाली.

इतक्यात भाऊराव आले. जिना चढून ते केव्हा आले कळलेहि नाही.

“हात पाहता वाटत ?” ते घेऊन म्हणाले

“आपली करमणूक—” गोविंदराव म्हणाले

आनदीने आपला हात मागे घेतला.

“अग, त्यांना नीट पाहू दे की—हिला मूलबाळ होईल का हो ? सागा !” भाऊराव हसत म्हणाले.

“इश ! काही तरीच तुमचं !” आनदी म्हणाली.

“मी तुझ्या मनातील बोललो. तुला विचारायला धीर नसता झाला. मी कसा वेळेवर आलो. आपणास मूल व्हाव, याहून दुसरा थोर आनंद बायकाना

नाही पहा हो. गोविंदराव निदान हातात तरी मूल आहे की नाही पहा. भाऊराव थेटेच्या स्वरात म्हणाले

आनदी हात पुढे करीना शेवटी भाऊरावानी तिचा हात बळेंच धरून गोविंदरावाच्या पुढे तो केला

“उगीच आढेवेढे ” ते म्हणाले.

गोविंदराव सूक्ष्म रीतीने पाहू लागले

“मूल आहे आणि नाही.” ते म्हणाले.

“म्हणजे काय ? ” भाऊरावानी विचारलें

“कदाचित् दत्तक—” गोविंदरावानी खुलासा केला

“दत्तकवित्तक नको ” आनदी म्हणाली

“तुम्हाला हात पाहता येतो हें मला नव्हत माहीत. माझाहि पाहता का ? ” भाऊरावानी विचारलें.

“तसा फार अभ्यास नाही माझा.” गोविंदराव म्हणाले

“पण पहा ना ” भाऊरावानी आप्रहानें म्हटलें. गोविंदरावानी मित्राचा हात हातात घेतला.

“तुमचा स्वभाव कधी कधी सशयी असतो. तुमच्या मनात काहीं तरी असमाधान आहे. तुम्हाला तुरुगवास आहे भाऊराव.” गोविंदराव म्हणाले.

“चोरी करून की खून करून ? ” भाऊरावानी विचारलें.

“काहीं तरी मेल विचारणं. ही खादी घालून हो ” आनदी म्हणाली

“आम्हाला तुरुगात घालण्यासाठी खादीची धोतर नेसवतेस वाटत.” भाऊरावानी विचारलें.

“माझ्या हातावर तर मोठा तुरुगवास आहे ! ” गोविंदराव म्हणाले.

“मोठे देशभक्त व्हाल.” आनदी म्हणाली.

“मी खादीचा खरा भक्त थोडाच आहे ? तुमच्या हातची मिळाली तर वालणार. खादीचा भक्त नसून मी तुमचा भक्त आहे. तुमच्या सर्वांच्या प्रेमाचा ऋणी आहे. भाऊराव, वैनीनी तुमच्यासाठी सूत कातल आहे, त्याच्याहून अधिक बारीक माझ्यासाठी त्या कातणार आहेत.” गोविंदराव म्हणाले.

“मी घरचाच आहे. दुसऱ्यासाठी अधिक चागल करावं.” भाऊराव म्हणाले.

जन्म....४

“म्हणजे! मी घरचा नाही वाटत ? मग कशाला इथ आणलत.” गोविंदराव म्हणाले.

“तसा नाही अर्थ. प्रत्येक शब्दातून श्लेष नसतो काढायचा.” भाऊरावांनी सांगितले.

“मी चहा आणू का करून ? त्याना स्वस्थ पडू दे. डॉक्टर म्हणतात त्याना फार विचार नका करू देऊ. तुमचे तर वाद चालतात !” आनदी म्हणाली.

“रोग्याची शुश्रूषा बायकानीच करावी” भाऊराव म्हणाले.

“बायका जिनके कष्ट सहन करतात त्याच्या शताशहि पुरुषाना सहन होणार नाहीत” गोविंदराव म्हणाले.

“तरी आम्ही अबलाच” आनदी म्हणाली

“डोळ्यातील एका अश्रून, ओठावरील एका स्मितान तुम्ही विजय मिळविता.” भाऊराव म्हणाले.

“स्त्रिया म्हणजे शक्ति.” गोविंदराव म्हणाले.

“पुरुष म्हणजे शिव.” आनदी म्हणाली.

“आता शक्ति एकदाची खाली जाऊ दे स्टोव्ह पेटवायला. नाही तर शिवाचा रुद्र होईल हो !” भाऊराव म्हणाले.

“शिवाचा रुद्रावतार झाला तर शक्ति चडिका होईल.” गोविंदराव म्हणाले.

“मला साधी-भोळी आनदीच राहू दे.” असे म्हणून आनदी खाली गेली. तिने चहा केला. चहापान झाले.

“आपण पाच तीन दोन खेळू या.” भाऊराव म्हणाले.

“येना का पैनी ?” गोविंदरावांनी विचारले.

“कोणी आल तर हसेल.” आनदी म्हणाली.

“पत्ते खेळण का पाप आहे ? ये लवकर कप विसळून, मी पान वाटतो.” भाऊरावांनी सांगितले.

गोविंदराव खाटेवर होते. भाऊराव व आनदी खुर्यावर होती. खेळ सुरू झाला. आनदीकडे डाव नेहमी चांगला यायचा. ती नेहमी पाने ओढावयाची

परतु भाऊरावाच्या पानातून हलकी पानेच मिळत. गोविंदरावाचे मात्र एके राजे जावयाचे.

“तुमच्याकडून फऱ्याच मिळायच्या” आनदी थेटने भाऊरावास म्हणाली

“माझ्याजवळ उरल आहे काय तुला द्यायला ? सार देऊन झाल. आता फऱ्या उरल्या आहेत, त्याहि देतो, घे” भाऊराव म्हणाले.

“माझहि सार लुटून मलाहि भिकारी बनविणार का ?” गोविंदरावांनी विचारलें

“तुम्हा दोघाना लुटून मी श्रीमत होणार. परतु माझी श्रीमंती तुमच्या-सार्तीच आहे. बायकाच्या पेटीतील त्याच थोडच असत ? म्हटल तर बायकाच सार आहे, म्हटल तर काही नाही. त्या श्रीमत अमून गरीब असतात ” आनदी म्हणाली

“बरच काव्यमय बोलतेस तू” भाऊराव म्हणाले

“स्त्रियाचे अनुभवाचे बोल असतात ” गोविंदराव म्हणाले.

“आधी हुकूम काय तो सांगा ” आनदी म्हणाली

“सातव्या पानी ” भाऊराव म्हणाले

“ओऽहो, एका फुटला ! ” आनदी म्हणाली

“तू टिकू देशील तेव्हा ना.” भाऊराव म्हणाले.

“मी या वेळेस पान मागतच नाही. सर्वाना माफ.” आनदी म्हणाली.

“राणीसाहेबाच्या उदार जाहीरनाम्याबद्दल आम्ही आभारी आहोत ” भाऊराव म्हणाले.

कोणाची तरी जिन्यात पावले वाजली.

“मी जाते खाली ” असे म्हणून आनदी निघून गेली.

गुलाबचंद शेठ आले होते. गोविंदरावाच्या समाचारास ते आले होते. हळूहळू आणखीहि रसिक मित्रमंडळी जमली. पानसुपारी फस्त होऊ लागली. पिकदाणीचे नशीब रगलें कोणी तबला ठोकू लागले. कोणी पेटीचा सूर काढू लागले.

“गोविंदराव, म्हणवेल का एखाद गाण ?” काळूअण्णानी विचारलें.

“आज नका हो त्रास देऊ.” गुलाबचंद म्हणाले.

कोकिलेस कूज करण्याचा का त्रास होतो? झऱ्याला गुणगुण करण्याचा का श्रम होतो? लाटाना नाचताना व हसताना का तकलीफ पडते?" एकजण म्हणाले,

“बसवत नसेल तर नको” गुलाबचंद म्हणाले.

“मघा पत्ते खेळत होते” कोणी तरी म्हटलें

“म्हणतों एक गाण. एक म्हणजे एकच.” असें म्हणून गोविंदरावानी एक चीज म्हटली. भाऊराव तबला वाजवीत होते काळूअण्णा पेटी वाजवू लागले. गोविंदरावाचा फारच उत्कृष्ट आवाज त्या वेळेस लागला होता. मडळी केवळ चकित झाली. त्या दिवशीच्या त्या गाण्यात काही तरी अपूर्वता होती. उत्कटता होती, उत्सुकता होती—एक चीज झाली—गोविंदरावानी दुसरी सुरु केली. गोविंदराव आज मस्त बनले होते शेवटीं दिवे लागले. गाण्याला अधिकच गभीर रग चढला गोविंदरावाचे डोळे चमकले शेजारची मुलें जिन्यात येऊन ऐकत होती. खाली आनंदी ऐकत होती. गाता गाता गोविंदराव एकदम गादीवरून खाली पडले. त्यानी तान घेताना हात पुढे केला व ते एकदम पडले.

‘उगीच का काता’ हें तें गाणें होतें

‘व्यापुनिया सारी धरणी, मूर्ति अपुली या नयनी, खेळते पहा दिन रजनी’ हे चरण किती आळवून आळवून त्यानीं म्हटले. जणु ते भावोन्मत्त झाले होते.

‘खेळते, खेळते’ करता करता ते खाली पडले.

“पाणी आणा आधी” मडळी घाबरून बोलू लागली. त्यांना उचलून नीट टेवण्यात आलें. कोणी वारा घालू लागले एक मुलगा बर्फ आणावयास गेला. डोक्यावर थडगार पाणी ओतण्यात आलें. गोविंदराव शुद्धीवर आले. त्यानीं डोळे उघडून पुन्हा मिटून घेतले. आणलेला बर्फ डोक्यावर धरण्यात आला. चागली आली शुद्धि.

“पडून रहा आता आमच्या हट्टाचा हा परिणाम! तुम्ही गाऊ लागलेत, आम्हीहि पुरें म्हटल नाही. तुम्हाला पूर्ण विश्रांतीच पाहिजे.” काळूअण्णा म्हणाले.

“आजच गाण सदैव कानात गुणगुणत राहील.” गुलाबचंद बोलले.

“आजचा प्रसंग कोण विसरेल? अनंततें आपण डुबत होतो अनिर्वचनीय आनंदात पोहत होतो” कोणी तरी बोलले

“बर जातो आम्ही” असे म्हणून मडली गेली आता आनंदी वर आली

“बर वाटत ना आता?” तिने विचारलें

“हो” गोविंदराव म्हणाले

“गोविंदराव, आज तुमच्या गाण्यात काही तरी अतिमानुष होत यात सशय नाही!” भाऊराव म्हणाले

“वैनीचा हात मी आज हातात घेतला होता मी म्हटल नव्हत का एकदा माग, की ते थोर कलमय हात आहेत म्हणून! तुम्ही म्हणता की ते हात राठ आहेत भाऊराव, त्या हातात स्फूर्ति आहे, विद्युत् आहे. त्या हातात काय आहे तें स्पष्ट सांगता येत नाही, परंतु त्या हाताचाच आजचाच हा प्रभाव!” गोविंदराव म्हणाले.

“तुम्हाला मूच्छो आणणारा हात! पापी आहे हा हात, करटा आहे हा हात.” आनंदी म्हणाली

“आता थोड जेग व विश्रांति घ्या. तुम्हाला झोपहि पटकन् येईल.” भाऊराव म्हणाले

“झाल आहे स्वयंपाक. मी ताट वाढून आणू का?” आनंदीने विचारलें.

“आण.” भाऊरावांनी सांगितलें

गोविंदरावाचें जेवण झाले. त्यांना झोपहि लौकर लागली. सबंध रात्रीत त्यांना जाग आली नाही.

*

*

*

काही दिवस गेले. गोविंदरावांना आता बरे वाटत होते. परंतु एके दिवशी एक अनुचित व उन्मत्त प्रकार घडला. भाऊराव कोर्टातून लौकर आले नाहीत म्हणून आनंदीने गोविंदरावापुरता चहा केला व त्यांना देण्यासाठी म्हणून ती गेली. गोविंदराव म्हणाले, “मी खालून चूळ भरून येतो.” परंतु चूळ भरून वर येताना त्यांनी दार आतून लावून घेतलें.

“दारस लावता?” आनंदीने विचारलें

“माझ्या चहा पिण्यावर दृष्ट पडेल.” ते म्हणाले

“ वेडे आहात तिन्हीसाजा दृष्ट पडते-दुपारी नाही ” ती म्हणाली.

“ आनदी, आज निराळ अमृत मला दे. माझी भूक तू ओळख, माझी तहान तू ओळख, देवान मला तुझ्यासाठी व तुला माझ्यासाठी निर्मिल आहे. आनदी ” असे म्हणून गोविंदराव आनदीचा हात धरू लागले

“ झाल काय तुम्हाला ? वातात तर नाही ना ? व्हा दूर ” आनदी रागाने म्हणाली

“ मी वातात नसून पूर्ण शुद्धीत आहे मी तुला बघतो, तुझ्याजवळ बोलतो, तेव्हाच खरा जिवत असतो ये-नको म्हणू नकोस ” गोविंदराव अधिकपणा करू लागले.

“ असे का साप आहात तुम्ही ? ” आनदी क्रोधाने थरथरत होती

“ सुगंधी चंदनाची वेल सापाला विळखा घालू देते. केतकी नागाला बिलगते.” गोविंदराव म्हणाले

“ खबरदार हात धराल तर ! जाऊ दे मला.” आनदी रागाने म्हणाली.

इतक्यात जिन्यात पावले वाजली. ती भाऊरावाची पावले होती.

“ वैनी, मी का मित्राला फसवू ? नको हे पाप, वैनी नको ! ” असे म्हणत गोविंदरावांनी दार उघडले भाऊराव आत आले.

“ कसल पाप ? ” त्यांनी विचारिले

“ सौंदर्याचा मोह कुणाला पडत नाही ? माझ हे सौंदर्य देवान कशाला दिल कोणास ठाऊक ? मी जिय जातो तिथ अस काही होत. भाऊराव, मी म्हणत होतो, की मला घरी नका नेऊ-मला भीती वाटते.” गोविंदराव म्हणाले.

“ काय बोलता ? लाज नाही वाटत ? ” आनदी म्हणाली.

“ मित्राजवळ खर सागण्याची कोणती लाज ? तस विशेष झाल नाही काही. असे क्षणिक मोह सर्वांच्या जीवनात येतात. भाऊराव, तुम्ही वैनीचा तिरस्कार नका करू. क्षणभर त्या बावरल्या-साहजिक आहे.” गोविंदराव म्हणाले.

“ सापा ! त्याच्या कानात कशाला ओततोस विप ? ” आनदी म्हणाली.

“ रागावू नकोस, तुझ याच्यावर प्रेम आहे ही गोष्ट मी पाहिली आहे. माझ्यापेक्षा याच्यासाठी अधिक बारीक सूत. हे येतील तेव्हा अधिक चांगला चहा होतो. त्यांना इथ राहण्याचा आग्रह करीत होतीस. माझ्या मनात संशय येई. परंतु माझाच मला राग येई. तू देवता आहेस अस मी समजत होतो.

परतु माणसापेक्षा देवदेवताचा अधिक पटकन् अधःपात होतो हें मी विसरलों. जा- खाली जा, मी रागावत नाही, लोभावत नाही, आपण सारे चिखलातील किडे.” भाऊराव म्हणाले.

भाऊरावाचे शब्द म्हणजे विषाचा वर्षाव होता, आगीचा पाऊस होता ! तापलेल्या शिशाचा रस कानात ओतावा तसे ते शब्द होते आनंदीला बोलवेना ती थरथरत, रडत खाली गेली, किती तरी वेळ ती रडत होती. काय करावें तिला कळेना. बाणविद्ध हरिणीप्रमाणें ती बावरली. तो कठोर प्रहार होता ज्याच्या आनंदासाठी ती जगत होती, त्यानें तो प्रहार केला होता. निष्ठुरपणाची, कृतघ्नपणाची ती सीमा होती असें कसें देवाचें हें जग असें तिच्या मनात आलें. आनंदीला सर्वत आता निराशा दिसू लागली. आता आधार, चिर आधार, सत्त्व गेलें, जीवनात आता राम उरला नाही. लुगड्याला काडी लावावी, विहिरीत कुडी फेकावी असें तिच्या मनात आलें. मनात काय काय चाललें होतें तें कोण सांगणार ? शेकडों विचाराविकाराचें तेथें यैमान चाललें होतें. पुनःपुन्हा तिचे डोळे भरून येत. पुनः पुन्हा हृदयास भरती येई. पतीला सशय होता तर मागच त्यानी का विचारला नाही असें तिला वाटलें. ‘निर्मळ मनानें विश्वासानें वागण्याचें हे का फळ मिळालें ? छेः एकदर फुकट आहे सारें ! गोविंदराव असे कसे कसाब ? मनाला त्याच्या सत्याची तिळभर कशी नाही चाड ? हसत हसत मान कापवते तरी कशी त्याना ? साप-जहरी साप ! दिसायला सुंदर, परतु विषान अतरंग भरलेल ! परतु आता काय ? कोण आता आधार, कोण विसावा ? कोण धीर देईल-डोळे पुशिल ? सार जग का मला कुलटा मानणार ? जगात तोंड दाखवण्याची चोरी. अरेरे ! मनोहर सुद्धा इथं नाहीत कुठ गेले मनोहर ?’ मनोहरचें आनंदीला स्मरण झालें. अकस्मात् कोठून तरी ते येतील असें तिला वाटलें. आपल्या अश्रूत-आपल्या विचारात ती मग होती. भाऊराव खाली आले, परतु कोणी बोललें नाही. आनंदीनें त्याच्याकडे पाहिलें क्षणभर डोळ्यास डोळे भेटले. शब्द तेथें फुटेना. आनंदीच्या मनात एकदम एक विचार आला.

“मी माहेरी जातें. मला पाठवा.” आनंदी म्हणाली.

“बर, टागा आणतों. ५॥ ला गाडी आहे.” भाऊराव म्हणाले.

ते वर गेले कपडे करून बाहेर पडले. टागा घेऊन आले आनदीने बावा-बाध केली. दोन लुगड्याची लहानशी वळकटी होती

“अगाखाद्यावरच घेऊन जा नेहमी जातेस तशी जा” भाऊराव म्हणाले

“तशी कशी जाऊ ? मला काही नको माझ सर्वात मोठे भूषण तुम्ही मातीत मिळविलत. सोन-मोती का चाटायची आहेत ?” आनदी तीव्र स्वरात म्हणाली

“झाल गेल आपणा तिघाना माहीत, जगात का डागोरा पिटावा ?” भाऊराव म्हणाले.

“बर, तुमच समाधान ते माझ तुम्ही मला काहीहि म्हणा मला तुमच्यासाठी जगू द्या. दागिने नेऊ ? नेते उशी-गादी नेऊ ? नेते ? आणा माझी वरची लहान गादी. मी वर नाही जात तो वेताळ वर आहे. आगलाव्या वर बसला आहे जहरी साप तित्य आहे माग मेल ! पण काय हे मी बोलते ? किती झाल तरी तुमचा मित्र ! तुमच्यासाठी त्या सापालाहि मी दूध पाजल पाहिजे त्याचे विपारी दश सहन केले पाहिजेत चुकले हो पुन्हा नाही तुमच्या मित्राला नाव ठेवणार ! आपल दैव खोट दुसऱ्यास बोल का लावावा ? जा, आणा माझी गादी. थाटात जाऊ ना ? आतून हृदय रडत असल तरी वरून हसन जाऊ ना ? मग आणा ना सार ?” आनदी बोलत होती.

भाऊरावानी वरून ती छोटी गादी आणली. आनदीने ट्रक घेतली. अगाखाद्यावरचे घेतले.

“वार्टेंत बाजारात काही खाऊ घेऊन द्या काही फळ घेऊन द्या नेहमीसारखी ना जाऊ ? परतु माहेरी काय सागू ? अकस्मात पत्र न पाठवता का आले म्हणून विचारतील काय सागू ? मुकी राहू ?” आनदी विचारू लागली.

“आयत्या वेळेस सुचेल ते साग. माहेरी जा म्हणून मी सागत नव्हतों तूच ते ठरवलस. बायकाना आम्ही शिकवायला नको. त्या पूर्ण शहाण्या असतात. पुरुषापेक्षा चतुर व हुशार असतात. टागेवाला वाट चघत आहे.” भाऊराव म्हणाले.

आनदीचे डोळे भरून आले तिला हुदका आला आवरेना 'तू कधी रडत नाहीस, रड थोडी, म्हणजे तुझे डोळे पुसायला मापडतील,' असें भाऊराव पूर्वी म्हणत असत. परंतु आज डोळ्यातून पाट वाहत असताना ते पुसावयास गेले नाहीत आनदीने पुन्हा कसे तरी डोळे कोरडे केले. ती टाग्यात जाऊन बसली. भाऊरावहि बसले टागा निघाला वाटेत फळाची करडी, पेपर-मिटाच्या वड्याचा एक डबा त्यानी घेऊन दिला मडळी स्टेशनवर आली. तिकीट काढण्यात आले आनदी डब्यात बसली. बायकाच्या डब्यात ती बसली भाऊराव बाहेर कोठे तरी शून्य टप्पिनें पाहत होते. गाडी निघायची वेळ झाली निघाली गाडी आनदीने अश्रुपूर्ण नेत्रानी पतीकडे पाहिले. भाऊरावाचे डोळेहि ओले झाले अनंतअश्रूना दोन अश्रुबिंदूनी उत्तर दिले आनदीला पतीच्या डोळ्यातील ओलावा पाहून बरे वाटले गाडी झरझर निघून गेली भाऊराव घरी निघून गेले—सापाशी खेळायला निघून गेले !

कोण ती ?

६

मनोहर सुदूरपूरला नव्हता. काही दिवस आश्रमात राहण्यासाठी तो निघून गेला होता. आश्रमातील आशावत व ध्येयमय हवा खाण्यासाठी तो गेला होता. रामतीर्थींची गोष्ट सांगतात, की ते पुन. पुन्हा हिमालयात जात. हिमालयातील निर्मळ व निस्सग हवेगिवाय ते गुदमरू लागत. ससाराची हवा त्यांना फार मानवत नसे. मनोहरचे का तसेच होतें ? आश्रमात त्याला आनंद वाटला. तेथें। नवीन नवीन चाललेले प्रयोग तो पाही ग्रामीण जीवनात राम आणूं पाहणारे ते प्रयोग होते. मनोहर त्यात रस घेई. अनेक गोष्टी तेथें तो शिकला.

एके दिवशी आश्रमातून तो पुन्हा निघाला. खाद्यावर खादी घेऊन गांवोगाव हिंडण्यासाठी पुन्हा निघाली स्वारी. मनोहर आगगाडीत होता. फार गर्दी नव्हती. तो टकळीवर तेथेंहि सूत कातीत होता. लोक कौतुकानें पाहत होते. काहीं टिंगल करीत होते.

“हे या सुतान स्वराज्य मिळवणार !” एक म्हणाला.

“इग्रजाच्या तोफापुढ चरका ठेवणार वाटत हे ?” दुसरा बोलला.

“द्रगजाची मुख्य शस्त्र तोफा नाहीत. व्यापार हें त्याच मुख्य शस्त्र आहे. आपण खादी घेऊन त्याचा व्यापार मुकाट्यान बद पाडला की शाल काम.” तिसऱ्याने उत्तर दिले.

“त्याला का खादी बद करता येणार नाही ? ‘चरखा चालवील त्याला गोळी घालू’ अस काढतील फर्मान.” कोणी शफा काढली.

“पूर्वी यानी आमच्या विणकराचे अगटे नाही का कापले ? पुन्हा तेच करतील.” कोणी दुजोरा दिला

असे सवाद चालले होते मनोहर वादात शिरला नाही. परंतु त्याला सूत कातणे बद करावें लागले कारण त्या एका स्टेशनवर फार गर्दी होती. मनोहरच्या डब्यात लोक घुसले डब्यात खेचाखेच झाली.

“राव जरा नीट बसा की, अगदी राजावाणी नका बसूं आवरा जरा.” “अहो, ती ट्रक वर ठेवा मिस्टर. कोण नेतो तिला ?” “तुम्ही गादी गुडाळा जरा झोपायच तर सेकड क्लासात जाव ?” असे शब्द सुरू झाले. धीट धटिंगण होते ते जागा करून बसले. काही उभे होते. गाडी तापली होती. दुपारची वेळ. बाहेर प्रखर ऊन होते गाडीत ऊष्मा होत होता. पखा इलवायला तेथें जागा नव्हती. रेल्वेला फर्स्ट व सेकड क्लासमधून जाणाऱ्यांकडून वर्षाला फक्त दोन अटीच कोट रुपये मिळतात. तिसऱ्या वर्गाच्या उताऱ्याकडून २५-३० कोटी रुपये मिळतात, परंतु त्याच्यासाठी कोणतीही नीट सोय नाही. तिसऱ्या डब्यात माणसे असतात. याची रेल्वेला जाणीव नसते आणि ती का असावी ? तेथें बसणारेहि आपण माणसे नाहीं हें सिद्ध करित असतात. स्वच्छ डब्याचा दोन घटकात नरक करणारे लोक तेथें असतात. तेथेंच थुक्तात, खाकरे टाकतात, शेंबूड टाकतात. विड्याची थोटके, काड्या, याची तेथेंच घाण. संत्र्याच्या साली, चवळलेल्या फोडींचे चोथे, चिवड्याचे कागद, केळ्याच्या साली, सारे खालीच टाकतात. कोणी शेंगा खातात, सालें तेथेंच टाकतात. कोणी फराळ करतात, माजी खाली पडते. पाणी पिऊन भाडें तेथेंच विसळतील, मुलाना तेथेंच मुतवतील, सडासात वरतीच विधि करून ठेवतील, सारी घाण ! अशा लोकाना स्वर्गात ठेवले तरी काय होणार ? ओंगळ व अमंगळ आहेत आम्ही. कोणी जर म्हटले की येथे घाण करू नका तर त्याच्यावर सारे तुटून

पडतील, त्याची टिगल करतील “झाडू घ्या मिस्टर हातात, मोठे गाधी आलेत ” वगैरे बोलतील.

मनोहरला तें सारें पाहवेना परंतु काय करणार तो तरी ? सार्वजनिक स्वच्छतेचें शिक्षण आम्हास मिळावयास हवे नीटनेटके राहावयास आम्हास शिकावयाचें आहे कुठ्यामाजरापेक्षा आम्ही अधिक स्वच्छ राहिलें पाहिजे

उभ्या असणाऱ्या मडळीत एक स्त्री होती कडेवर तिचा मुलगा होता दीडदोन वर्षांचा असेल. किती वेळ मुलाला घेऊन ती उभी राहणार ? परंतु खाली तरी कोठे ठेवणार ? त्या मुलाला इतरांनी तुडवले असतें, फुलाल कुस्करले असतें. तिच्याकडे कोणाचेंहि लक्ष नव्हतें, परंतु मुलगा रडू लागला तेव्हा लक्ष गेलें. त्या मुलाला तहान लागली होती कोमेजून गेला होता त्याचा चेहरा. पाणी पाणी तो म्हणें कोठून देणार त्याची आई पाणी ? तिच्याजवळ पाण्याची पिशवी नव्हती, कडीचा तांब्या नव्हता कोठून देणार पाणी !

“ जरा तिकडे सरा हो, बाळाला पाणी देऊ दे ” ती म्हणाली

“ आहे कुठ पाणी ? ” एकानें विचारलें

“ खाली गाठोड्यात आहे ” ती म्हणाली

“ गाठोड्यात पाणी ? बर्फाचा खडा आहे की काय ? ” दुसऱ्याने विचारलें

ती स्त्री काही बोलली नाही तिने गाठोडें सोडले एका डबड्यात एक भिजवलेलें फडकें होते तें तिने बाहेर काढलें मुलच्या तोंडात तिने दोन थेंब पिळले.

“ पुरे. ” बाळ बोलला.

आईने फडका पुन्हा ठेवला मुलाला खाद्याशी घेऊन ती पुन्हा उभी राहिली. मनोहरला तें करुण दृश्य पाहवले नाही. त्याच्या डोळ्यात पाणी आलें. कोण ही दरिद्रता असें त्याला वाटले.

पुढच्या स्टेशनवर तो खाली उतरला. त्याने एका काचेच्या भाड्यात पाणी आणलें. त्या स्त्रीला तो म्हणाला “ हें स्वच्छ पाणी पाजा. त्याला दूध वगैरे हव का ? ” ‘नको’ ती म्हणाली. तिने मुलापुढें पेल केला. मुलानें किती असोशीने पाणी पिऊन टाकलें. त्याच्या मुखावर टवटवी आली. मनोहरने भाडें नेऊन दिलें. त्याने दोन सत्री आणली न त्या मुलच्या हाती दिली.

“चा त्याला सोलून” तो म्हणाला

“कशाला ती ?” ती म्हणाली

“असू देत” मनोहर म्हणाला

मुलगा हसू लागला आईने त्याचे केस वगैरे मागे केले फाटकें आगडें अगात होतें, परंतु किती गोड दिसत होता मुलगा. तिने त्याला खाली सोडले. तो आता हिंडू लागला. हसत्या मुलाचें कोण कौतुक करणार नाही ? मुलगा हळूहळू मनोहरजवळ आला. मनोहरचें धोतर तो ओढू लागला.

“काय हव रे गुलामा ?” मनोहरनें विचारलें. त्या बाळानें वर पाहिले. मनोहरनें त्याला एकदम उचलून घेतलें. त्याचा त्यानें मुका घेतला. मनोहरच्या खिशातील वस्तूशीं तो खेळू लागला. मनोहर त्याला बाहेरचे देखावे दाखवू लागला. मनोहरच्या डोक्यावरची खादी टोपी त्या बाळानें आपल्या डोक्यावर घातली.

“तुला हवी खादीची टोपी ?” मनोहरनें विचारिलें.

“आई, आई ग” मुलगा हाका भारून टोपी दाखवू लागला.

मनोहरच्या शेजारी बसलेल्या एका गृहस्थानें त्या मुलाला बिस्किट दिलें. देव देऊ लागला म्हणजे अनंत हातानीं देऊ लागतो. मुलगा पुन्हा आईकडे गेला. जगानें किती दिलें तरी आईच्या कडेवर असण्यात जें सुख आहे त्यापुढें तें सारें फिके आहे. आईच्या कडेवर तो बाळराजा पुन्हा शोभू लागला. आईचा पदर ओढू लागला. “नको रे राजा, फाटेल, ओढू नको.” ती म्हणत होती.

सायकाळ झाली. आगगाडीच्या खिडकीतून दूर सायकाळचा रम्य देखावा दिसत होता. दूरच्या डोंगरावर एक प्रकारची प्रशान्त सुंदरता पसरली होती. तो सीधप्रकाश फारच मनोहर दिसत होता. लाल प्रकाशात रात्रीचा अधार येऊन मिसळत होता मनोहर ती रम्य शोभा पाहत होता. तें त्याचें सध्यावदन होतें. प्रातःकाल म्हणजे उन्मीलन, सायकाळ म्हणजे मीलन. प्रातःकालच्या प्रकाशात आपण पृथक् होत असतो, सायकाळ आली म्हणजे एकत्र येऊ लागतो. हळूहळू दूरचे डोंगर, दूरची झाडे एकरूप दिसू लागलीं. मनोहरनें एकदम हात जोडले. तोहि क्षणभर सृष्टींत मिळून गेला. स्वतःचें व्यक्तित्व व पृथक्त्व विसरला.

परतु मुलाच्या रडण्याने तो आपल्या भावसमाधीतून जागा झाला तो मुलगा रडत होता त्याला काय भूक लागली होती ? काय हवें होतें त्याला ? त्याला का झोप येत होती ? तो लहान बाळ कटाळून गेला होता—चिरचिर करीत होता ती बाई डोळे मिटून त्याला थोपटीत होती परतु बाळाचे डोळे झोपेने मिटत नव्हते तो रडत होता. जरा थांबे, निजल्यासारखा वाटे, परतु पुन्हा त्याचे रडें सुरू होई.

“तुम्ही इथ माझ्या जागेवर बसा त्याला निजवा. तो निजेला आला असेल.” मनोहर म्हणाला

“रात्री तो असाच रडतो तो निजणार नाही तुम्हाला कशाला त्रास ?” ती माता म्हणाली.

“त्याला माडीवर थोपटा जा बार्ड, बसा तिथ” एक पोक्त वृद्ध गृहस्थ म्हणाले.

त्या मातेने कबूल केलें. मनोहर उठून गेला तेथें ती माता बसली. माडीवर मुलगा घेऊन त्याला ती थोपटू लागली हळूहळू बाळ झोपी गेला. पुढें गर्दीहि कमी होऊ लागली डब्यात जरा जागा झाली मनोहरने आपली घोंगडी पसरली. तीवर खादीची शाल घातली

“इथ निजवा त्याला माडीवर किती वेळ घेणार ?” तो म्हणाला.

त्या मातेने आढेवेढे घेतले नाहीत. सारखे आढेवेढे घेणें बरे नसतें. तिने आपल्या मुलाला त्या घोंगडीवर ठेवून जरा थोपटलें बाळ शांत झोपलें. माता आता खिडकीतून बाहेर पाहत होती तिचे डोळे रडत होते. मनोहरला जाभया येऊ लागल्या. तोहि जरा पाय आवरून पडला. त्या लहान बाळाचे पाय त्याच्या डोक्याला मधूनमधून लागत होते. मनोहर झोपला बरीच रात्र झाली होती त्या डब्यातील सर्व मडळी झोपली होती. फक्त ती माता जागी होती. एका स्टेशनवर गाडी आली. त्या डब्यात कोणी शिरलें नाही. परतु ती माता उठली. तिने मुलाचा मुका घेतला. त्याच्या अगावरून हात फिरवला. ती डब्याच्या दाराजवळ आली. पुन्हा तिने एकदा मुलाकडे पाहिलें. अश्रूनी पाहिलें. उतरली ती. ती उतरली नाही तों गाडी चालू लागली. ती हळूहळू स्टेशनकडे गेली. एकटी स्त्री. जवळ ना सामान ना काही. तिकीट गोळा करणाऱ्याने विचारलें “कुठ जायच तुम्हाला ?”

“तिकीट तर दूरचें आहे” ती म्हणाली.

“इथच उतरले”

“आता रात्री कुठ जाणार ?” त्याने पुन्हा चौकशी केली.

“देवाकडे ! तुम्हाला का चौकशी ? तिकीट घेण तुमच काम ” ती तीव्रतेने म्हणाली.

“जाऊ द्या. उगीच भानगड नको.” कोणी तरी बोलले.

ती माता स्टेशनमधून बाहेर पडली. बाहेर आधार होता. ती कोठे तरी जात होती वाटेत अडखळे, पडे. रेल्वेच्या रस्त्याने जात होती. तारात अडखळून पडली. कोठे जाणार पण ? स्टेशनवर पुन्हा घटा वाजली. कोणती येणार गाडी ? मालगाडी का मेलगाडी ! परंतु या मातेची जीवनगाडी कोठे जाणार ? ती कोठे वळणार ? कोण सिग्नल करणार ? कोण दिवा दाखवणार ? रेल्वेच्या रुळांवर ती उभी राहिली. तेथे बसली रुळावर मान ठेवून क्षणभर निजली. गाडी येते असे वाटले. ती पुन्हा उठली व चालू लागली. समोर आधार, मागे आधार, आत आधार ! जा-दुःखी माते, अधारातून जा. तुझ्या मागोमाग आम्ही येणे बरे नाही.

इकडे मनोहर जागा झाला तो उठून बसला तो लहान बाळ शोपला होता, परंतु त्याची आई दिसेना सडासात गेली असेल असे मनोहरला वाटले गाडीत अद्याप कोणी जागे नव्हते आपणहि शोपावे पुन्हा असे मनोहरला वाटले. तो पुन्हा शोपला पाघरूण अगावर घेऊन शोपला. त्या मुलाच्या अगावरहि त्याने पाघरूण घातले. मनोहरला शोप लागली. पहाटेचा गारवा आज होता ती साखरशोप होती

एकाएकी मनोहरला जाग आली तो बाळ बाकावरून खाली पडला. तो रडू लागला, परंतु त्याची आई कोठे होती ? अद्याप का ती सडासातच होती ? मनोहर खाद्याशी घेऊन त्या मुलाला शातव् लागला. लोक जागे होऊ लागले. एकजण सडासात गेला, म्हणजे सडास मोकळाच होता एकूण ! मग याची आई कोठे गेली ? कोणाला विचारणार ? कोण सांगणार ? डब्यातील सारे निजलेले होते. सारे आश्चर्य करू लागले.

“आता तुम्हीच त्या मुलाची आई बना. ती बाई एकटी होती. काही

घोटाळा असेल. तुमच्या गळ्यात मूल बाधून ती मोकळी झाली असेल” कोणी म्हणाले

“घोटाळ्याची मुल जन्मताच फेकली जातात हा तर दोन अडीच वर्षांचा दिसतो आहे. थोड बोलता. पाणी पिण्यासाठी तर त्याची आई नसेल कुठ उतरली ? गाडी निघाली असेल, ती खाली राहिली असेल” दुसरा गृहस्थ बोलला.

मनोहरच्या खाद्यावर विश्वास टाकून बाळ शोषी गेला. मनोहरने त्याला पुन्हा घोंगडीवर शोषवले. तो आता विचार करू लागला. या मुलाला घेऊन कुठे जाऊ ? याच काय करू ? किती सुंदर आहे बाळ ! मनोहरच्या मनात एक प्रकारची वात्सलता उत्पन्न झाली तें मूल बेवारशी म्हणून का डब्यात सोडायचें ? मनोहरला ती कल्पना सहन होईना तो मुलाकडे मधून मधून पाही. त्याचें हृदय अधिकच द्रवे त्यानें खाली आलेली घोंगडी जरा नीट केली तों काय ? तेथें त्यास एक चिठी दिसली काही तरी लिहिलेलें होतें

“अभागिनीचे अशात मित्रास प्रणाम, तुम्ही सहानुभूति दाखवलीत. माझ्या बाळाला पाणी पाजलत, दूध पाजलत, मातेला करता येत नव्हत तें तुम्ही केलत. हा बाळ अतःपर तुम्हीच बाळगा. देवाकडे जाऊन बाळाच व तुमच मी शुभ चितीन. मी काय लिहू ? अभागिनीन आणखी काहीं लिहिण शक्य आहे का ?”

ती चिठी मनोहरनें तेथें सर्वासमक्ष वाचली नाही सडासात त्यानें वाचली. ती त्यानें खिशात ठेवून दिली. एका दुःखी भगिनीनें त्याच्यावर विश्वास टाकला होता. तो विश्वास का धुळीत मिळवायचा ? परंतु मनोहरला ना घर ना दार ! तो सर्वत्र हिंडणारा पक्षी ! लहान मुलाचें सगोपन तो कसें करणार ?

मनोहरच्या मनात एकदम प्रकाश आला. त्याला आनंद झाला. ‘आनदी-ताईस हा बाळ नेऊन द्यावा. त्यांना मूलबाळ नाही. देवानच ही देणगी दिली. खरच किती छान होईल ! या बाळाला काहीं कमी पडणार नाही. माझ्याशीं या मुलाचा सबध येण्यात हेंच ईश्वरी सूत्र असेल.’ पुढच्याच स्टेशन-वर उतरून सुंदरपूरकडच्या गाडीत बसावें असें त्यानें ठराविलें. प्रमा फाकू

लागली. उजाडलें आता. डोंगरापलीकडून सूर्य डोकावू लागला होता घोंगडी-वरचा बाळहि उठला पाघरणातून तो डोंकें काढू लागला. मनोहरकडे पाहून तो हसला. त्याचे चिमुकले हात मनोहरने हातात घेतले.

“अरे! मुती करणार वाटत !” मनोहर म्हणाला. इतक्यात घोंगडीवर चुळचुळ मुती बाळानें केली

पुढचें मोठें स्टेशन आलें त्या चिमण्या मुलाला खाद्याशीं धरून मनोहर आपली पिशवी व वळकटी घेऊन खाली उतरला. सुदरपुरच्या गाडीला अद्याप अवकाश होता. तेथें बाकावर मनोहर बसला त्यानें मुलाला दूध पाजलें.

“आई आई !” बाळ मध्येच म्हणे. चुकल्यासारखें चोहोकडे बघे. मनोहर त्याला हिंडवी, नाना वस्तु दाखवी.

इतक्यात सुदरपुरकडची गाडी आली गाडीतून गर्दी बाहेर पडली. परंतु त्या गर्दीत मनोहरला कोण दिसलें! भाऊराव व गोविंदराव याची जोडी उतरली होती. मनोहर त्यांना सामोरा गेला.

“मनोहर, तुम्ही कुठ इकडे ? आणि हा कुणाचा मुलगा ?” भाऊरावांनीं विचारिलें.

“हा आनदीतार्ईसाठी आणला आहे ” मनोहर म्हणाला.

“ती तर माहेरीं गेली आहे.” भाऊरावांनीं सांगितलें.

“कधी येणार ?” मनोहरनें विचारलें.

“लवकर नाही.” ते म्हणाले

“तुम्ही कुठ जात आहात ?” मनोहरनें प्रश्न केला.

“कोर्ट बंद आहे. गोविंदरावाबरोबर जरा जिवाची मुबई करून येऊं म्हटल. घरातहि करमत नाही.” भाऊराव म्हणाले

“आनदीतार्ई घरात नसल्यावर कुठला आनंद ? कस तुम्हाला करमेल ? परंतु हें काय ? पुन्हा तुम्ही खादीचा त्याग केलात वाटत ? पुन्हा चिखलात फसाल हो !” मनोहर म्हणाला.

“फसलों तर वर काढायला तुम्ही आहातच !” भाऊराव म्हणाले.

“भाऊराव, जिवाची मुबई करणाऱ्यांना खादी वापरून कस चालेल ? त्यांना पचरंगी पोपट बनल पाहिजे.” गोविंदराव म्हणाले.

जन्म....५

“मग मी आनदीबाईच्या माहेरी जातों. हा बाळ त्याच्या स्वाधीन करतो” मनोहर म्हणाला

“मनोहर तुमच लग्न तर झालेल नाही मुलगा कुणाचा ?” भाऊरावांनी विचारलें

“असतील त्याच्या भानगडी !” गोविंदराव म्हणाले.

“किती सुंदर आहे मुलगा !” भाऊराव म्हणाले

“मला मुलाचा तिटकारा, परंतु मीहि त्याच्याकडे पाहत आहे. तुमच चाललं होत दोघाच बोलण परंतु मी त्याच्या डोळ्याकडे बघत होतों कसे आहेत डोळे नाही ?” गोविंदराव म्हणाले.

“आपल वर्णन चालल आहे हें या लबाडान ओळखल वाटत. पहा तुमच्याकडे येऊ पाहत आहे” मनोहर गोविंदरावास म्हणाला

गोविंदरावांनी त्या मुलाला जवळ घेतलें

“गोविंदराव, पहा तुम्हाला चिकटला. मनोहर, पण कुणाचा हा मुलगा ? कुठून आणलात ? तुमच्या आनदीताईसाठी हा चोरून तर नाही ना आणलात ?” भाऊरावांनी विचारले

“ते मग सागेन” मनोहर म्हणाला

“आम्ही जातों” भाऊराव म्हणाले.

“सुंदरपुत्रा परत कधी येणार ?” मनोहरने विचारले.

“दोन दिवसांनी. मुंबई तशी मला फारशी आवडत नाही” भाऊरावांनी सांगितलें

“आनदीताईस काहीं निरोप ?” मनोहरने हसत विचारलें.

“काहीं नाही.” भाऊराव म्हणाले.

“तुम्ही परस्परांच्या जीवनात मिसळून गेल्या आहात, आपण निरोप दुसऱ्यास देतों. स्वतःला थोडाच देतों ?” मनोहर म्हणाला.

भाऊराव व गोविंदराव निघून गेले. मनोहर त्या लहान बाळाला घेऊन आनंदीताईच्या माहेरी जाण्यासाठी निघाला. “आई आई !” बाळ हाक मारी. “येईल हो आई.” मनोहर म्हणे. पुन्हा आगगाडीचा प्रवास सुरू झाला.

पुन्हा तो बाळ मनोहरच्या घोंगडीवर ओंपला होता राहून राहून मनोहरच्या मनात विचार येई, 'कोण ती अभागिनी ? कुठ गेली असेल ती ? खरच का ती देवाघरी निघून गेली असेल ? तिचा आत्मा आम्हा दोघाभोंवतीं घुटमळत असेल देवाच्या दारातून ती आम्हा दोघाकडे पाहत असेल. झाल असेल का त्या अभागिनीस धैर्य ? शेंकडों स्त्रिया तें मुक धैर्य दाखवतात. कशाला मी शका घेऊ ?' अशा विचारात मनोहरलाहि जरा डुलकी लागली. ओपेंतहि मन प्रश्न करी, 'कोण ती, कोण ती— अभागिनी ?'

आनंद

७

आनंदी माहेरी गेल्यापासून भाऊराव अगदी चमत्कारिक वागू लागले. त्याचा सारा सयम नाहीसा झाला गोविंदराव त्यांना वाटेल तसे नाचवीत. गोविंदराव म्हणजे जादूगार असें गुलाबचंदशेठ म्हणत. भाऊरावांनी चैन व विलास हें जणू आपलें ध्येय केलें. रंगेल गोविंदराव त्यांना विलासमदिरें दाखवू लागले. परंतु सुंदरपुरात तितकें स्वातंत्र्य त्यांना घेता येईना. हजारों ओळखी, शेंकडों परिचय. मनाची नाही तरी निदान जनाची तेथें लाज वाटे. त्याचे काहीं मित्र त्यांना धोक्याची सूचना देऊ लागले. परंतु भाऊराव आधळे झाले होते.

गोविंदरावाचा सगीताचा वर्ग आता बंद झाला होता. त्याच्याविषयी अनेक वार्ता ऐकू येऊ लागल्या होत्या. वर्गात शिकायला येणाऱ्या मुली-जवळ ते नीट वागत नसत असें कोणी म्हणत. एका श्रीमान् व्यापाऱ्याच्या मुलीला ते गाणें शिकवावयास त्याच्या घरी जात. त्या मुलीला गाणें काहीं केल्या येईना खरा गवई शिकविताना कटाळून जातो. मूळचें काही देवाचें देणें असेल तर ना त्याची वाढ करावयाची? परंतु ती मुलगी

मोठी मोहक होती. तिच्या आवाजात गोडी नव्हती, परंतु डोळ्यात होती, तिला नाल धरता येत नसे, परंतु ती गोविंदरावाचें मन बेताल करी.

“कगाल शिकवता मला गाण? उगीच त्रास. बाबाना सागा की हिला सात जन्मात गाण येणार नाही” ती मुलगी एके दिवशी म्हणाली.

“तुम्हाला गाण यावयास हव असेल, आवाज गोड व्हावयास पाहेजे असेल तर एक उपाय करून पाहिला पाहिजे आल यश तर आल” गोविंदराव म्हणाले

“इन्जेक्शन निघाल आहे की काय?” तिनें हसून विचारलें.

“एक प्रकारच इजक्शनच. माझ्यातील सगीत तुमच्यात ओतायचें म्हणजे एखाद्याच रक्त काढून दुसऱ्या रक्तहीनास नाही का देत? तसच हें.” ते सांगू लागले.

“हे का शक्य आहे?” तिनें सरळपणें विचारलें

“प्रयत्न करण माझ काम।” गोविंदराव म्हणाले.

“मग करा तो प्रयोग।” मुलगी म्हणाली.

“एक दिवस करीन.” त्यांनीं आश्वासन दिलें.

आणि गोविंदरावानीं एके दिवशी प्रयोग केला त्या मनोहर मुलीचें तोंड एकदम आपल्या हातांनीं धरून ते आपले तोंड त्यावर ठेवू लागले.

“हें काय, हें काय.” मुलगी म्हणाली

“प्रयोग करू दे माझ्यातील सारा आवाज तुमच्या कठात मी ओतीत आहे. ओठावर ओठ ठेवल्याशिवाय हें कस करता येईल?” गोविंदराव त्या मुलीचे हात धरून म्हणाले.

इतक्यात “बेटा कुसुम।” अशी हाक मारीत मुलीचे बडील तेंथे आले. ते चकितच झाले.

“हा काय हलकटपणा?” ते गरजले.

“मी माझ सर्वस्व तुमच्या मुलीस देत आहे सगीताच्या देणगीच इन्जेक्शन करीत आहे.” गोविंदराव शांतपणें म्हणाले.

“कुसुम?” बापानें कठोरपणें हाक मारली.

“मी काय करणार बाबा? मला गाण नाही आल तरी चालेल. याना हाकलून द्या. हलकट आहेत हे.” ती म्हणाली.

“करा प्रयोग अस तुम्ही नव्हता म्हणालात ? पित्यासमक्ष तरी सत्य सागा !” गोविंदराव म्हणाले.

“प्रयोग म्हणजे का असला ? लाज नाही वाटत ?” कुसुम लाल होऊन बोलली.

“मी अनासक्त आहे. तुमच्या तोंडाची कातडी मला प्रिय नाही आपल्यातील गुणधर्म दुसऱ्यामध्ये भावनेच्या उत्कटेतून ओतता येतात अशी माझी श्रद्धा आहे मा ही गोष्ट अनुभविली आहे एका स्त्रीच्या कोमल कठातून मी कला ओढून घेतली आहे. नको असेल मी यावयास तर उद्यापासून येणार नाही. सन्याशाला काय ? निंदास्तुति सारखीच !” गोविंदराव म्हणाले.

“कामातुराणा न भय न लज्जा !” पिताजी म्हणाले

गोविंदराव त्या दिवसापासून तेथे येण्याचे बंद झाले गावातहि ही गोष्ट पसरल्याशिवाय राहिली नाही ही गोविंदलीला कानावर येऊन भाऊरावाचे मन विचार करू लागे आपली आनंदी निष्पाप असून हे गोविंदरावच पापी असावेत असे त्यांना वाटू लागे. परंतु गोविंदराव जवळ असले म्हणजे पुन्हा ते सारे विसरून जात गोविंदरावांनी सुंदर सुंदर कपडे करावे, भाऊरावांनी पैसे द्यावे. गोविंदरावाना एक सुंदर सोन्याचे घड्याळ पाहिजे होतें. भाऊरावांनी घेऊन दिले. गोविंदरावाची इच्छा प्रकट होण्याचा अवकाश की भाऊरावांनी ती पुरविलीच. गोविंदरावाचा शब्द म्हणजे भाऊरावाचा वेद.

उन्हाळ्याची सुट्टी होती. कोर्ट बंद होतें भाऊरावास घेऊन गोविंदराव मुंबईस जात असता जेव्हा वाटेत मनोहरला भेटले त्या वेळी त्याला काही शका आली नाही “खादी अगावर नाही. पुन्हा फसाल” एवढेच तो बोलला. मुंबईस ही जोडी आली व स्वैर विहार करू लागली. मुंबापुरी म्हणजे सर्व मोहाचे माहेर. पैसे जवळ असले म्हणजे स्वर्गातील सारीं सुखें तेथे प्राप्त होतात. स्वर्गातील पेयें व स्वर्गातील अप्सरा भूतलावर मिळतात

भाऊरावाची पिशवी रिकामी झाली. त्यांनी गुलाबचंद शेठजींना ३०० रुपये मुंबईस पाठविण्याविषयी लिहिले. शेठजींनी ताबडतोब पाठविले. भाऊराव याप्रमाणें रतत चालले— पकात बुडत चालले— कोण त्यांना वाचविणार !

त्या दिवशी रात्री भाऊराव व गोविंदराव एका रस्त्याने जात होते. आणि त्याच्या पाठोपाठ मनोहर जात होता ! भाऊरावाचा हात धरून ओढून न्यावे असें मनोहरला वाटत होते. भाऊरावाचे त्या भागात रात्री जाणे मनोहरला योग्य वाटले नाही भाऊराव घसरत आहेत, अधोधो जात आहेत हे त्याने ताडले. त्यांना वाचविण्याचा त्याने निश्चय केला होता निर्मळ व निःस्वार्थ निश्चय म्हणजे अपार शक्ति असते.

मनोहरने एकदम भाऊरावाचा हात धरला भाऊरावांनी मार्गे वळून पाहिले तों मनोहर ! ते चकित झाले, शरमले. त्यांनी खाली मान घातली. भाऊरावाची मान खाली झालेली पाहून मनोहरला हिंमत चढली भाऊरावात अद्याप सन्दाव आहे, सच्छीलाची चाड आहे ही गोष्ट त्याने ओळखली

“चला भाऊराव, तुम्हाला नेण्यासाठी मी आलो आहे. तुम्ही आलच पाहिजे” मनोहर म्हणाला

“काय आहे काम ?” भाऊरावांनी विचारले

“एका सतीचे अश्रु पुसण्याच- तिचे प्राण वाचविण्याच !” मनोहरने गभीरपणे सांगितले.

‘कुलटेचे प्राण कशांना वाचवावे ? ती रडे की नाही, मरे की नाही !” गोविंदराव बोलले.

“सतीची निदा करशील तर थोबाड फोडीन” मनोहर रागाने बोलला.

“हीच का तुमची अहिंसा ?” गोविंदराव हसत म्हणाले.

“होय हीच अहिंसा चला भाऊराव, या दुष्टाची सगत सोडा.” मनोहर अधिकारवाणीने म्हणाला

“भाऊराव, गाधाळाच्या नादी लागू नका. दो दिवशी दुनिया ! खाव प्याव, मौज करावी, यात पुरुषार्थ आहे हे दुबळे लोक मनान भोग भोग-तात व बाहेर वैराग्य दाखवतात. दुनियेत आपण वैराग्यासाठी जन्मलो नाही. सुखासाठी जन्मलो आहोत. जिवाचा जन्मच मुळी विलासातून ! विलासातून विकास हे माझ नीतिसूत्र आहे चला-चला माझ्याबरोबर. जगातील सारी सुख तुम्हाला दाखवतो, सारी गमत दाखवतो” गोविंदराव म्हणाले.

“माणस म्हणजे पशु नव्हेत. आपण माकड असले तरी माकडपणा टाकून माणस होण हा आपला धर्म आहे. वानराचे नर व्हा, नराचे नारायण

व्हा. भाऊराव, घुटमळता काय ? सतीचे पवित्र अश्रु तुम्हाला हाक मारीत आहेत तिचे पचप्राण तुम्हाला बोलावीत आहेत. चला—” असें म्हणून मनोहरने त्याचा हात बळकट पकडला मनोहर त्यांना नेऊ लागला. लगाम घातलेल्या घोड्याप्रमाणे, वेसण घातलेल्या बैलाप्रमाणे भाऊराव मनोहरच्या बरोबर जाऊ लागले. गोविंदराव भाऊरावाचा हात वरून ओढू लागले. मनोहरने त्यांना एक वक्का दिला “खबरदार पाठीमागून येथील तर !” तो सतापाने म्हणाला

“भाऊराव, सुख बोलावीत आहे. ती माडी बोलावीत आहे भाऊराव, सुतात गुरफटून नका. खादीन गुदमरू नका, भाऊराव—” असे बोलत गोविंदराव पाठीमागून येत होते. परंतु मनोहर वेगाने निघून गेला “जा, भिकारडे बेटे !” असें बोलून गोविंदरावांनी त्याचा नाद सोडला मनोहरने एक व्हिक्टोरिया ठरविली. भाऊरावाच्या बिऱ्हाडी दोघे आले भाऊरावांनी आपले सामान घेतले दोघे मित्र बोरीबदरवर आले. गाडीत बसले. भाऊरावाचे हृदय भावनानीं ओथथून गेले होते. लज्जा, कृतज्ञता, अनुताप, पाप-किती तरी भावनाची मनात दगल झाली होती.

“मनोहर, तुम्ही पुन्हा मला वाचविण्यासाठी आलात. तुम्ही का देवदूत आहात ? पाठीराखे परमेश्वर आहात ?” भाऊराव म्हणाले.

“ही माझी पुण्याई नाही. ही आनंदीताईची पुण्याई आहे. त्यांना मी भेटलो. त्या व मी त्याच्या गावच्या देवीला गेलो होतो दाट रानात ती जगदंबा आहे. त्या जगदंबेच्या पायाशी बसून त्यांनी सारी हकीकत सांगितली. त्या रडल्या त्यांना खाणपिण रुचत नाही. शोप येत नाही घरच्या मडळीस सशय येऊ नये म्हणून त्या पानावर बसतात, वरपार्गी हसतात, परंतु रात्री त्याची उशी ओली होते दिवसा ताऱ्याप्रमाणे त्याचे अश्रु लपलेले असतात. रात्री ते प्रकट होतात त्या आतून जळत आहेत मी तो लहान बाळ त्याच्या-जवळ दिला. परंतु त्या म्हणाल्या, ‘मनोहर, त्याच्या मनात खरोखर सशय असेल तर मी जगू शकणार नाही. या बाळाला मी किती दिवस पुरणार ? जा, त्याच्याकडे जा त्यांना खरोखर काय वाटत ते विचारा. त्या वेळेस मी ओरडले नाही, कारण त्याच्या मित्राची बेअबू व्हायची. त्याच्या मित्राची

बेअन्नू म्हणजे याचीच. शिवाय त्या पाण्यापासून आत्मरक्षण करण्याची माझी शक्ति होती मनोहर, मी निष्पाप आहे. या जगदबेसमेर का खोट सागेन ?' भाऊराव, चला आनदीताईकडेच चला. त्यांना किती आनंद होईल ! आनदी-ताई, तुम्ही, अन् देवान तुम्हाला दिलेला तो लहान बाळ, आपण सारे मग सुदरपूरला येऊ. नाही म्हणू नका !” मनोहर त्याचे हात हातात घेऊन काकुळतीने म्हणाला.

“तुम्ही मुबईस आमच्या पाठोपाठ कसे आलात ?” भाऊरावांनी प्रश्न केला.

“लहान बाळाला आनदीबाईजवळ ठेवून मी सुदरपूरला आलों. तुमच्या दाराला कुलूप ! तुम्ही दोन दिवसांनी येणार होता. परंतु तुमचा पत्ता नाही. मी तुमची वाट पहात होतो. परंतु एके दिवशी अकस्मात् गुलाबचंद शेटजीकडून मुबईचा पत्ता कळला. मुबईस येण्याचं मी ठरवले. तुम्ही ज्या भोजनालयात उतरला होतात तिथच मी उतरलों तुमच्या पाळतीवर मी होतो. मी तुम्हास आवी कळू दिल नाही तुम्ही काय करता तें सर्व मला पहावयाच होत, परंतु गत्री त्या रस्त्याला जाताना तुम्हास पाहल्यावर माझा सताप झाला. गोविंदरावाची चीड आली असो, पुन्हा तुम्हाला चिखलातून मी वाचवले आहे.” मनोहर म्हणाला.

“मनोहर, तुम्ही आम्हाला सोडून जाऊच नका आता, आमच्याकडे रहा.” भाऊराव म्हणाले.

“तुमच्याकडे राहून मी काय करू ? मी आता कुठ तरी एखाद्या खेडेगावात राहणार आहे. तेथे होईल ती सेवा करावी अस मी म्हणतो आश्रमातून नवीन नवीन गोष्टी मी शिकून आलों आहे. आता खादी घेऊन भटकण पुरे आता स्थिर व्हावस वाटत एखादी शाळा काढावी, मुलांची मन तयार करावी, असहि मनात येत.” मनोहर म्हणाला.

“मनोहर, फुलगाव म्हणून सुदरपूरपासून पाच कोसावर एक खेड आहे. तिथ आमचा मळा आहे. तिथ रहाल ? आम्हीहि सारी तिथच राहायला येऊं. शहराचा मोह सोडू. खेड्यात सगीत फुलवू, आनंद निर्मू. मलाहि तुमच्या मागोमाग येऊ द्या—” भाऊराव म्हणाले.

“तुमची तिथ सावकारी असेल ! सावकाराचा मित्र म्हणून तेथे मी काम करू लागलो तर लोकांचा मजवर विश्वास बसणार नाही. सावकार म्हणजे

साप अस झाल आहे काहों सावकार असतील सज्जन. परतु ते अपवाद.” मनोहर स्पष्ट बोलला.

“मनोहर, मी स्वतःपत्र जाळून टाकीन. सावकारी सोडून देईन. स्वतः श्रमेन, हातानी झाड लावीन, फुल फुलवीन, निर्मितीचा निर्मळ आनंद उपभोगीन किती सुंदर विचार मनात येत आहेत ! मनोहर, तुम्हाला पाहताच जीवनाचा दुसरा कप्पा जणू उघडतो. गोविंदगवाना पाहताच निराळा उघडे आपल्या जीवनात सत् आणि असत् हे मिश्रण आहे असत् बीजाना पाणीच न मिळू दिल तरच ती निर्जीव होतील. हे माझे आजचे विचार कायम रहाण्यासाठी मनोहर, तुम्ही माझे चिरमित्र व्हा. मला सोडू नका नाहीतर कोणा गोविंदरावाच मोहक परतु मार्गक भूत मानगुटीस पुन्हा बसायचें ” भाऊराव अतःकरणपूर्वक म्हणाले

“आपल्या पवित्र निश्चयाना शेवटी देवाचा आशीर्वाद हवा ” मनोहर म्हणाला

“मनोहर, तुम्हाला तो मुलगा कुठ मिळाला ! ” भाऊरावांनी विचारलें.
मनोहरनें सर्व हकीकत सांगितली त्यानें त्या अभागिनीचें ते पत्रहि दाखविलें.

“ती अभागिनी सधवा होती कीं विधवा ? ” भाऊरावांनी प्रश्न कला.

“मला नाही आठवत—” मनोहर म्हणाला.

“तुम्ही तिच्या चेहऱ्याकडे नीट पाहिलीह नसेल. लक्ष्मणान सीतेच्या पायातील नुपुरच फक्त ओळखली ! ” भाऊराव म्हणाले.

“भाऊराव, मीहि एक साधाच मनुष्य आहे. पवित्र जीवन जगण्याची धडपड करणारा एक प्राणी आहे. आपण सारे एकाच गलबतात बसलेले आहोंत ” मनोहर नम्रपणे म्हणाला.

“तुम्ही निजा जरा आपण पाळीपाळीन झोंपू.” भाऊरावांनी सुचविलें.

“तिकडे आनदीबाई झोंपल्या नसतील त्या देवाला आळवीत असतील.” मनोहर म्हणाला.

भाऊरावांनी वळकटी सोडली. मनोहरला त्यांनी फार आग्रह केल्यामुळें त्याच्या त्या छोट्या गादीवर मनोहर झोपला. भाऊरावाना विचार करण्यासाठी, रडण्यासाठी, पश्चान्नापानें पवित्र होण्यासाठी, मनातील पवित्र विचार दृढ

करण्यासाठी एकटेच सोडणें बरे असे त्याला वाटलें. बी जमीनींत काहीं काळ आपणास कोंडून घेतें. सर्व बाह्य गोष्टीपासून तें अलिप्त राहतें. म्हणूनच त्यातून दिव्य जीवनाचा अकुर फुटतो बसू दे भाऊरावांना एकटे. मनोहर झोंपला भाऊराव एकटेच विचार करीत बसले एकदा तर त्यांनीं सद्गदित होऊन हात जोडले कोणाला जोडले ? देवाला की आनंदीला ? पवित्र पत्नीला केलेलें वदन देवाला केल्याप्रमाणेंच आहे. पावित्र्य म्हणजेच परमेश्वर

भाऊराव व मनोहर आनंदीतार्ईच्या माहेरी गेले सकाळची वेळ होती. अगणात बाळाला खाद्याशी वरून आनंदी त्याला खेळवीत होती, फुलें, पाखरें दाखवीत होनी. अशा वेळीं ते दोघे अकस्मात् आले आनंदीचा आनंद गगनात मायेना ती पहातच राहिली. मुखावर अष्टभाव जणू दाटले होते

“वेड्यासारखी पहातेस काय ? ओळख विसरलीस वाटत ! ” भाऊराव हसत बोलले.

“जन्मोजन्मी ओळख विसरणार नाही.” आनंदी म्हणाली.

“या लबाडान पहा मला ओळखल ” मनोहर मुलाला घेऊन म्हणाला.

“चला आत, इथ बाहेरच काय उभे राहता ? ” आनंदीनें सुचविलें.

“म्हटल आत घेतेस की नाही ! ” भाऊराव हसून म्हणाले.

“हृदयात रात्रदिवस आहात, आणखी घरात घेण तें काय ? ” आनंदीनें उत्तर दिलें.

भाऊ आले म्हणून घरात सर्वांना आनंद झाला. थाटाची मेजवानी झाली. तिसऱ्या प्रहरी आनंदीनें ‘देवीच्या दर्शनास येता का’ म्हणून विचारलें. भाऊराव तयार झाले. “पोटाहि हलक होईल, फिरणाहि होईल.” ते म्हणाले.

“पोटात बरच साठलेल आहे तें ओटातून बाहेर पडेल. निवात वनात निवात बोलव. ” हसत मनोहरनें उद्गार काढले.

मंडळी निघाली. बरोबर एक गडी होता. त्यानें त्या लहान मुलाला घेतलें होतें. बरेंच लाब होतें अबाबाईचें देऊळ. गडी चालत पुढे गेला. त्याच्या पाठोपाठ मनोहर होता. आनंदी व भाऊराव मागे राहिली.

“मनोहर, थोड थाबा. नाही तर पुन्हा पडू हो आम्ही !” भाऊराव हाक मारून म्हणाले.

“आता तुमच्याबरोबर आनदीताई आहेत. पडण्याची भीति नाही माझ्यापेक्षा त्या अधिक बलवान् आहेत. त्या तुम्हाला अधिक सभाळतील.” मनोहरनें दुरून सांगितले.

“हिला भरभर मुळी चालवतच नाही ” भाऊराव हसून म्हणाले

“त्याच हृदय भरून आल असेल ” मनोहर म्हणाला.

“किती वाळलीस तू ? आजारी का आहेस ? ” भाऊरावांनी विचारलें.

“मी जगलें हेंच आश्चर्य तुम्हाला सार माहीत असून का विचारता ? तें मागच जाऊ दे. पुढ पहा, अडखळाल हो ! ” त्याचा हात धरून ती प्रमानें म्हणाली

“असा हात धरलास म्हणजे कशाला अडखळेल ? ” ते म्हणाले.

“परतु माझा हात झिडकारून देता व मग पडता. पुनः माझा हात नका झिडकारू ” ती म्हणाली

“तुला उचलून घेऊ का ? दमलीस तू ” त्यांनीं विचारलें

“इश, दमायला काय झाल ? आज किती तरी शक्ति आली आहे पायात.” आनदी म्हणाली.

“लगाच्या वेळेस वर वधूल उचलतो. आपण आपल्या लग्नाच्या वेळेस अस काहीं केल नाही. तुला त्या वेळेस वाईट वाटल असेल. परंपरागत हक्क बुडाला अस वाटल असेल, होय ना ? ” भाऊरावांनी जुन्या आठवणी काढल्या.

“लहान मुलामुलींच्या लग्नात ती मजा आपण का लहान होतो ? घास घायला सुद्धा तुम्ही तयार नाही झालेत.” आनदी हाताला चिमटा घेऊन म्हणाली.

“पण हल्ली रोज ताटात दर्हीभात ठेवतो की नाही ? ” भाऊराव म्हणाले.

“माहेरीं आल्यापासून तो मिळाल नाही म्हणून तर वाळलें.” आनदी हसून म्हणाली.

“तुला घेऊ दे उचलून. आपण थोडा वेळ लहान होऊ. किती जड आहेस पाहू दे ! ” असें म्हणून खरेंच भाऊरावांनी आनदीला उचलून घेतलें ! ते पळतच निघाले.

“पळता काय ? पडाल अन् मला पाडाल.” आनंदी पतीच्या गळ्याला मिठी मारून म्हणाली. परंतु भाऊराव पळतच होते अद्भुत संचार त्याच्यात झाला होता. मनोहरच्या पुढे ते निघून गेले मनोहर टाळ्या पिटू लागला. तोहि त्याच्या पाठोपाठ पळू लागला व म्हणाला, “भाऊराव, थांबा की जरा. मी एकटाच मार्गो राहीन.”

“पुरे आता, दमलेत. घाम बघा कपाळावर.” तिने आपल्या पदराने त्याच्या तोंडावरचा घाम पुसला.

“आणि आनंदीतार्, तुम्हालाहि पहा घाम आला आहे. तुम्ही कडेवर बसून दमलात वाटत.” मनोहरने विचारले.

“मी प्रेमासुख गुदमरून गेले. भावनाच्या आनंदामुळे दमले.” आनंदी म्हणाली.

“तुझा घाम मी पुसतो.” असे म्हणून भाऊरावांनी रुमालने आनंदीच्या मुखावरचा घाम पुसला.

“हो काय ? कुकू सुद्धा पुसत !” आनंदी म्हणाली.

“आज नवीन कुकू लाव. आज जणू पुन्हा लग्न लागल—” भाऊराव म्हणाले.

“म्हणून आनंदीचाईस तुम्ही उचलून आणलत होय ?” हसून मनोहरने विचारले.

भाऊरावांनी वाटेतील एक काटा घेतला. त्यांनी बोटातले थोडे रक्त काढले. त्यांनी त्या रक्ताचे कुकू आनंदीच्या कपाळी लावले.

“लाल जिवत कुकू !” ते म्हणाले.

“हात का असा टोंचून घ्यावा ?” ती सन्नदित होऊन म्हणाली.

“तुझ्या हृदयाला मी टोंचल त्या वेदनापुढे बोटाला टोंचण काहीच नाही.” भाऊराव म्हणाले.

“मी हळदुकुकू बरोबर आणल आहे. देवीला वाहून मग कपाळाला लावीन.” ती म्हणाली.

देवीचे देऊळ आले. निर्जन वनात ती जगन्माता होती. आसमतात किर् झाली होती. आनंदीने देवीची पूजा केली. तिजपुढे नारळ ठेवला. भाऊरावांनी देवीचे पाय धरले व एकदम आनंदीचेहि धरले.

“हो काय अस ? मला आणखी नका रडवू !” आनंदी म्हणाली.

“देवाला नारळ वाहण म्हणजे आपल डोक वाहण डोक देवाच करणं, डोक सद्दिचाराच्या ताब्यात देण ” मनोहर म्हणाला

“मनोहरला आपल कस सुचत ?” आनदी म्हणाली.

त्या लहान मुलाने हळदकुंकू जमिनीवर पसरले.

“तें पहा त्यान साडल सार ” आनदी म्हणाली

“या बाळाच नाव काय ठेवायच ?” भाऊरावांनी विचारलें.

“आनद ठेवा नाव ” मनोहरने सुचविलें.

“खरच हा बाळ आला व आपला जीवनात पुन्हा आनद झाला—” आनदी म्हणाली.

“त्याच नाव घेण म्हणजे तुझ नाव घेण. चागली आहे युक्ति, नवऱ्याच्या ओंठावर आपल नाव नाचवायच !” भाऊराव हसून म्हणाले

“तुला आनद नाव आवडत रे बाळ ?” आनदीने विचारलें.

मुलाने हळदकुंकू उधळून टाळी वाजवून आपली समात दर्शविली

सारी भडळी परतली. दुसऱ्या दिवशीं सर्वजण सुंदरपूरला निघून गेली. नवीन आनदी ससार सुरू झाला.

सेविका व सूतिका

८

ती अभागिनी मरण्यासाठी म्हणून आगगाडीतून बाहेर पडली. परतु मरणाचा निश्चय होईना. आगगाडीखाली मान ठेवून मरू असे तिने योजिले होते. परतु तें धैर्य तिला झाले नाही. अधारातून ती जात होती. वाटेत एके ठिकाणी तिचा पाय सापावर पडला सापाने पायाला विळखा घातला. तिने जोराने पाय झटकला व ती पळत सुटली. साप पाठीमागून येत असेल या भावनेने ती पळत होती. काटे, दरे-दरकुटे पाहायला सबड नव्हती. तिला मरणाची इच्छा होती. तिची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी मरण तिच्या पायाशी चालून आले होते, परतु तिने तें झिडकारलें मरण तिच्या पाठोपाठ मिठी मारण्यासाठी येत होते, परतु ती त्याला भेटू इच्छित नव्हती. मरणें सोपें नाही. 'मरू-मरू' असे आपण कितीहि म्हटलें तरी प्रत्यक्ष मरण आले तर त्याचें आपण स्वागत करणार नाही.

ती जरा थाबली. फुस् आवाज आला असा तिला भास झाला. भ्यायली, पुन्हा पळत सुटली. पायात काटे मोडले तरी ती पळतच होती. पुढे

एके ठिकाणीं एक खोल खळगा होता त्या खळग्यात ती पडली. तिला लागलें. ती कण्हू लागली. त्या खळग्यात ती रडू लागली. ती दमली होती. तेथें ग्लानि येऊन ती पडली. तिला झोंप लागली होती, का मूर्च्छना आली होती ?

आता उजाडलें पाखरें हिंडू-फिरू लागली. फुलें फुलली. त्या अभागिनी-नें डोळे उघडले. ती उठू पाहत होती. तिला उठवेना. तिचें अग गळवा-सारखें ठणकत होतें. तिच्या डोळ्यातून पाणी आलें.

“ ये रे सापा, डस मला.” ती म्हणाली.

परंतु साप येता तर ती ताडकन् उभी राहिली असती.

इतक्यात तिच्या कानावर हसण्याखिदळण्याचा आवाज आला. जीवनाचा तो आवाज होता. रात्रभर ती मरणाच्या आवारात होती, मरणाच्या आसपास होती. कोणी येईल का इकडे, काढील का मला वर, असें तिच्या मनात आलें. इतक्यात कोणी तरी येऊन तेथें डोकावलें

“ अरे, इकडे या. येथें पहा एक फूल फुललें आहे—” त्यानें इतरास हाक मारली. सारी भडळी तेथें आली. ‘कसलें फूल, कसलें फूल’ करीत सारे धावत आले. त्या अभागिनीला त्यानीं पाहिलें. उकिरड्यावर फुललेल्या फुलाप्रमाणें, चिखलातील कमळाप्रमाणें ती दिसत होती. तिच्या म्लान मुखावरहि एक-प्रकारची मधुरता होती.

“ शापभ्रष्ट देवता ! ” एक म्हणाला.

“ हें काय गूढ आहे ? ” दुसरा उद्गारला.

“ चर्चा मागून आधीं ह्या अभागिनीला बाहेर काढ्या.” कोणी गभीरपणें सांगितलें.

त्याच्यामध्ये एक जण उच होता. तो म्हणाला “ मी खाली उडी टाकतों. याना खाद्यावर घेतों. त्या हात वर करतील. तुम्ही ओढून घ्या.”

“ त्यांना आधीं विचारा.” एकांनें सुचविलें.

“ बाई, बसाल का माझ्या खाद्यावर ? ” त्या उंच तरुणानें विचारलें.

“ तुमच्याजवळ दोरी असली तर खालीं सोडा. मी दोरी चढून येईन.” ती खालून म्हणाली.

“ पडाल तुम्ही.” पोक्त तरुण म्हणाला.

“माझ्या आयुष्याची दोरी बळकट आहे. मी पडणार नाही. लहानपणीं दोरीवर चढण्याचे खेळ आम्ही खेळले आहोत आईचा मार त्यासाठी खाल्ला आहे. सोडा दोरी, करा उपकार ! ” ती म्हणाली

त्या मंडळीचें सामान स्टेशनवर होते. येथें कोठें असणार दोरी ? दोरी दूर राहिली. परंतु त्याच्यातील एकानें स्टेशनवर पळत जाण्याचें ठरविलें तो गेला. तो दोरी घेऊन आला. दोरी खाली सोडण्यात आली. ती खरोखरच सप्सप्त चढून आली

“शाबास ! ” सारे म्हणाले

“कुठ जाणार आता तुम्ही ? ” त्या पोक्त तरुणानें विचारिलें.

“कुठ जाऊ तें तुम्हीच सांगा मी एक अभागिनी आहे. मरायची इच्छा असून मला मरवत नाही मी एकटी आहे मला कोणी नाही. मी मरणार्थी प्रयत्न केले, परंतु मरण जवळ आलं म्हणजे मी पळत असें. देव मला मारणार नाही मरू देणार नाही. रडण्यासाठी तो मला जिवंत ठेवणार. तुम्ही कोण ? इकडे नेमके कसे आलात ? ” तिनें विचारलें.

“आम्ही सुखयात्रा करित हिंडत आहोंत. या स्टेशनाच्या जवळ एक सुंदर देखावा आहे अस ऐकलं म्हणून पहाटे इथ उतरलों. इथं कुठ तरी लहानसा पण मनोहर धबधबा आहे. आजूबाजूस दाट झाडी आहे. लहानस शिवालय आहे म्हणतात. तिथ जाऊन मग परत माघारे फिरणार.” त्या पोक्त तरुणानें सांगितलें.

“तुमचा वेळ माझ्यासाठी मोडला. दहा वाजून गेले असतील.” ती म्हणाली.

“दुःखिताच दुःख दूर करण म्हणजेच शिवाची पूजा. तुम्ही एखाद्या स्त्रियाच्या संस्थेत का जात नाही ? ” त्यानें विचारिलें.

“मला फारशी माहिती नाही. कुठ आहे अशी संस्था ? ” तिनें विचारलें.

“सेवासदन आहे, कव्यांच्या संस्था आहेत, मुंबईस दादरला एक संस्था आहे. तुम्हाला तिथ आधार मिळेल. काहीं शिका, समाजात तुमचा उपयोग होईल, जीवनाचा कटाळा येणार नाही.” तो म्हणाला.

“तुम्हीच मला पोंचवा ना एखाद्या संस्थेत. मी तिथ काम करीन, शिकेन.” ती म्हणाली.

जन्म... ६

“ठीक ! चला आमच्याबरोबर. तुम्हाला अस असाहाय्य सोडून जाण आम्हा तरुणास शोभत नाही.” ती म्हणाला

“तुम्ही देव भेटलेत आगगाडीत असाच एक भेटला होता. तुम्हाला देखावा पहायचा आहे ना ? उशीर होईल ” ती म्हणाली.

“तुम्हीहि चला ! ” एकाने सुचविले

“माझ्या पायात काटे मोडले आहेत ” ती म्हणाली

“माझ्याजवळ सुई आहे.” त्या उच तरुणाने सांगितले.

“तुम्ही जाऊन या, मी तोंपर्यंत काटे काढीत बसते ” तिने सुचविले.

परंतु तिचे म्हणणे कोणी ऐकले नाही. शेवटी दोनतीन काटे तिने काढले. नंतर सारी भंडळी त्या धबधब्याकडे जावयास निघाली. वाटेत विचारीत विचारीत ते जात होते धबधब्याचा गभीर आवाज कानावर आला. आता झाडी सुरू झाली. सूर्याचा किरण लागत नव्हता. शांत, शीतल, दाट छाया. सर्वांची हृदये शांत झाली होती. ती गभीर निःस्तब्धता भगवी असें कोणाच्याहि मनात येईना. इतक्यात काही माकडे उड्या मारीत गेली. आपल्या शांत हृदयातून वासनाची— विकाराची माकडे अशीच मध्येच उड्या मारू लागतात, हृदय अशान्त करतात.

“तो पहा—तो पहा ! धबधबा ! ” सारे उद्गारले. सारे उभे राहिले—अवाक राहिले. पाण्याची धार वरून पडत होती व खाली फेसाची राशि दिसत होती. वरून खाली पाणी पडत होते. खालून फेस वर उडत होता. जीवनाचा प्रवाह सकटावर आपटला म्हणजे असेंच स्वच्छ सत्त्व बाहेर पडते. आजूबाजूस हिरवीकाळी झाडी व मध्ये हा स्वच्छ धबधबा ते तरुण पाहत होते. परंतु ती अभागिनी कोठे आहे ?

ती त्या शिवाल्यात जाऊन बसली होती. शकराच्या पिंडीवर ती अश्रूचा अभिषेक करीत होती. असा पवित्र अभिषेक देवा-महादेवावर तेथे झाला नसेल. तो जिवत पाण्याचा अभिषेक होता. भावनामय, भक्तिमय अश्रूचा तो अभिषेक होता.

ती बाहेर आली.

“आम्ही तुम्हाला बघत होतो. वाटल जीव घायल गेलत की काय !” पोक्त तरुण म्हणाला.

“जीव देण्याच धैर्य मला नाही” ती म्हणाली

“या फराळ करायला. काहीं खा” तो म्हणाला

सर्वांचे फराळ झाले थडगार पाणी प्यायले ते पाणी किती प्यालें तरी तृप्ति होत नव्हती शेवटी मडळी निघाली स्टेशनवर आली तो तिकिट-क्लेक्टर त्या अभागिनीकडे पाहू लागला परंतु काहीं बोलला नाही. गाडीला अवकाश होता एका झाडाग्याला ते सारे बसले होते.

“पुण्याच्या सेवासदनात वसतिगृह आहे तुम्हां तिथ काहीं काम केल तर राहता येईल श्रीमंत मुलीचीं लुगडीं वगैरे धुवावीं, इतर काम कराव. तुम्हाला तिथ मीं घेऊन जाईन. तुमच नाव काय ?” त्या पोक्त तरुणानें विचारिलें.

“माझ नाव-काय सागू माझ नाव ?” ती दुःखाने म्हणाली.

“जें खर असेल तें सागा.” तो म्हणाला.

“तारा देशपांडे.” ती म्हणाली

इतक्यात गाडी आली सर्वे मडळी गाडीत बसली. पुणें आलें. त्या तरुणाची पागापाग झाली. तारा त्या पोक्त तरुणाच्या बरोबर गेली. दोघें टाग्यात बसलीं.

“मी आत्ताच तुम्हाला सेवासदनात नेतों.” तो म्हणाला.

“तेंच बर.” ती म्हणाली.

टागा सेवासदनाशी थाबला. तारा टाग्यातच होती. तो तरुण आत गेला. व्यवस्थापिकाबाईस भेटला. त्यानें थोडक्यात हकीकत सांगितली.

“त्यांना आत घेऊन या.” व्यवस्थापिका म्हणाल्या. तरुण तारेला घेऊन आत गेला.

“तुम्हाला कुणी नाही ?” व्यवस्थापिकाबाईनीं विचारिलें.

“मला कोणी नाही. मला इथ ठेवा. मी वाटेल तें काम करीन. मला शिकवा. माझ्या जीवनाचा उपयोग करून घ्या.” तारेच्या डोळ्यात बोलता बोलता पाणी आलें.

“करूं याची व्यवस्था.” व्यवस्थापिकाबाई म्हणाल्या.

तो तरुण जाण्यास निघाला. तारेने कृतज्ञतापूर्वक वदन केलें.

“तुमच नाव काय ?” तिने विचारिलें.

“मी अज्ञात राहणच चागल तुमच जीवन कृतार्थ होवो.” असें म्हणून तो तरुण निघून गेला.

“तुमच्याजवळ सामान वगैरे नाही ? अथरूण, ताटवाटी, लुगडी वगैरे काहीं नाही ?” तारेला विचारण्यात आलें

“खरोखरच मी अनाथ आहे ! माझी अन्न तुम्ही साभाळा. स्त्रीची दया स्त्रियाशिवाय कुणास येणार ?” तारेने सांगितलें.

तारेची व्यवस्था लागली व्यवस्थापिकाबाईकडेच ती राहिली. ती पुष्कळ काम करी तारा मराठी फायनल झालेली होती. ती हुशार होती. तिला विणणें टिपणें येत होतें. ती नम्र होती. सर्वाजवळ ती गोड वागे सर्वांच्या उपयोगी पडे. ती इंग्रजी शिकू लागली. काही इंग्रजी शिकल्यावर तिने सेविकेचा व सूतिकेचा वर्ग जोडण्याचें ठरविलें. मन लावून ती अभ्यास करी, मन लावून सारें करी.

अनेक मुलींची ती भैत्रीण झाली. किती तरी मुली आपलीं दुःखदुःखें तिला सागत. तीहि आपली थोडीथोडी हकीकत सागे. एके दिवशी एका भैत्रीणी-बरोबर ती बोलपट बघावयास गेली होती एक भिकारीण पाठीशीं मूल बाधून गाणें गात भीक मागत आहे असा त्यात एक देखावा होता. ती भिकारीण सुंदर होती. दारिद्र्यातहि तिची रूपसंपत्ति खुलून दिसत होती. एका घर-मालकानें तिला पाच रुपये दिले व स्वतःची थोडी करमणूक करून घेतली. ती भिकारीण पुन्हा सौंदर्याचे भाडें पुढें करून भीक मागत गेली. ती भिकारीण म्हणते, “मी सन्यासिनी आहे. माझी कुठ आसक्ति नाही. माझ्या मनात कुणाविषयी काम नाही. मी विरक्त आहे.” तो देखावा बघता बघता तारेने आपले डोळे पुसले. तिला बघवेना.

“तारे, काय झाल ?” भैत्रीणीने विचारलें.

“मग सागेन.” ती म्हणाली.

बोलपट पाहून परत जाताना तारा म्हणाली, “मीहि एका काळीं मूल पाठीशीं बाधून गाणीं गात भीक मागत होतें. मला सवय नव्हती. परतु करीत

होतें प्रयोग एके दिवशी एका तरुणान मला असच बोलवल. ‘भिकारीण म्हणजे काय वेष्ट्या?’ अस मी त्याला म्हटलें ‘भिकारी असून पुन्हा शिरजोर? भिकाऱ्याला कसली अब्रू?’ अस तो म्हणाला. मी त्याला म्हटल ‘भाड्या-महालात राहणाऱ्या श्रीमंत माकडाना अब्रू असते वाटत?’ त्या दिवसापासून मीक मागण मीं सोडल अब्रूवर घाला यायचा अशी मीति वाटली भारतीय स्त्रियांच्या दुर्दशेला सीमा नाही भोग्य वस्तु यापलीकडे त्याच्याकडे कोणी बघत नाही”

“तारे, किती तुझे अनुभव, किती तू कष्ट भोगलेस?” मैत्रीण म्हणाली.

तारेची सेविका व सूतिका-परीक्षा झाली. ती उत्कृष्ट तऱ्हेने पास झाली. सेवासदनाच्या सूतिकागृहात ती काम करू लागली उत्कृष्ट सूतिका म्हणून तिची कीर्ति पसरली ताराबाईला मोठ्यामाठ्याकडून बोलवणें येई. परंतु तिला गर्व झाला नाही

सेवासदनाची कीर्ति पसरत होती स्त्रियांनी चालविलेल्या या सस्थेच्या शाखा अनेक ठिकाणी सुरू झाल्या होत्या. सस्थेला आणखी एका ठिकाणी शाखा काढण्याविषयी विनंति करण्यात आली होती. सुंदरपुरच्या एका व्यापाऱ्याने सेवासदनास दहा हजार रुपये तेथें शाखा निघेल तर देण्याचें कष्टूल केलें होतें. सेवासदनाचें व्यवस्थापकमंडळ विचार करीत होतें. सुंदरपुरला शाखा काढण्याचें ठरलें जेथें नवीन शाखा सुरू करावयाची, तेथें आरंभो तरी फार चांगली माणसें हवीत. जनतेचें प्रेम ओढून घेतील, सेवेनें सर्वास चटका लावतील अशी प्राणवान माणसें असावी लागतात. ताराबाईने सुंदरपुरला जावें असें सर्वांचे मत पडलें. तिनेहि नाकारलें नाहीं. ती सस्थेशीं एकजीव झाली होती सस्थेचें वैभव तें तिचें वैभव होतें.

सुंदरपुरला मुलींची सुंदर शाळा सेवासदनानें सुरू केली. दुपारीं प्रौढ भगिनींसाठीं वर्ग असत. ताराबाई शाळेंतहि शिकवी. प्रौढ भगिनींसहि धडे देई ती भगिनींशीं बोले, त्याच्या सुखदुःखाची सहज विचारपूस करी. कधीं कोणाच्या वरीं मूलबाळ आजारी असलें तर जाई. स्त्रियांची प्रकृति पाही. उत्कृष्ट सूतिका म्हणून तिची कीर्ति आसमतात पसरली. वाटेल तेव्हा जाई, वाटेल त्याच्याकडे जाई. एकदा एका हरिजन भगिनीकडेहि ती गेली होती. तिला भेदभाव माहीत नव्हता. एका मुसलमान भगिनीचीहि

तिने सुटका केली होती त्याचा परिणाम असा झाला, की त्या मुसलमान घरातील दोन मुली सेवासदनात शिकायला येऊ लागल्या हरिजन मुलीहि शिकायला येत. ताराबाई स्त्रियांना कधी कधी व्याख्याने देई व हे भेदभावाचे भूत दूर करण्यास सांगे. काहीं सनातनी नावे ठेवीत. परंतु एका सनातन्या-कडे ताराबाईला बोलावण्यात आले ती गेली. तिचा प्रेमळ स्वभाव पाहून तो सनातनीहि बदलून गेला !

मुदरपुरचे सेवासदन लोकप्रिय झाले निरनिराळ्या वेळी लोक सस्थेस देण्या देत ताराबाई मेळे करी मुलींचे मुदर सवाद ती रची तिला पेटी येत होती. गाण्याची थोडी माहिती होती. मेळ्यातील सवाद मोठे मार्मिक असत. मेळ्यामुळे सस्थेचा प्रचार होई, नवविचाराचा प्रसार होई व सस्थेस आर्थिक मदतहि मिळे.

सेवासदन बालसवर्धनदिन साजरा करी. चागल्या वाढलेल्या मुलास बक्षिसे देण्यात येत. एकदा अशाच एका समारंभाच्या वेळेस ताराबाईने फारच मुदर विचार प्रकट केले होते ती म्हणाली, “सूतकेच सेवाकर्म करताना माझी कोणती वृत्ति असते ? त्या वेळेस अत्यंत पवित्र व हळूवार भावना माझ्या मनात येतात जन्माला येणार नवीन मूल म्हणजे देवाचा नवीन संदेश. देवाची मानवासबधीची थोर आशा, मनुष्यजातीला देव अद्याप कटाळला नाही. अजून मनुष्यजातीला उज्ज्वल भविष्य आहे याची ती गूण. पुरुष सार-तील, स्त्रिया सुधारतील, मानवजात सुधारेल अस ईश्वराला वाटत अत, म्हणून तो हीं मुल पाठवतो. ही त्याची आशापत्र. मुल म्हणजे ससाराची शोभा. जगात थोडी फार सद्गानुभूति, थोडी फार प्रेमवृत्ति आहे ती मुलामुळ आहे. मुलाना पाहून पाषाण पाझरतात, मारेकरीहि मृदु बनतात. मुलं नसतील तर सारा ससार भयाण होईल. म्हणून मुलाच सगोपन करा. त्यांना रडवू नका. अविचाराने मारूं नका. मुलाना वाढवण साधे कर्म नाही. तें अत्यंत कुशलतेचं कर्म आहे. लहानपणी मुल आईबापाचा निष्ठुरपणा अनुभव-तील तर तीहि पुढे निष्ठुर होतील. परंतु आपल्या या गरीब देशात मुलाची फार आबाळ होते. देशाचे दारिद्र्यहि त्याला कारण आहे. गरिबाच्या मुलाना गटाराशेजारी वाढाव लागत. समारातली ही विषमता गेली पाहिजे. विकासाला

अनुकूलता सर्व मुलाना मिळाली पाहिजे. स्वराज्याशिवाय—कोट्यवधि गोरगरिबाच्या स्वराज्याशिवाय—या गोष्टी होणार नाहीत.”

ताराबाई किती सुंदर बोलेल! लोकाना वाटे, सुंदर विचार तिला सुचतात कसे! परंतु पुण्याला असताना तारेनें खूप वाचले होते तिनें वेळ कधी फुकट दवडला नाही व्याख्यानाची ती टिपणें घेई कोणाचें व्याख्यान सेवासदनात असलें म्हणजे पेन्सिल कागद घेऊन ती तयार असे वर्तमानपत्रें, मासिकें यातील लेख व व्याख्यानें ती वाची अनुभवाच्या शाळेंत ती शिकलेली होतीच. अनुभवाच्या जोडीला वाचनहि तिनें केलें.

आपलें सेवाकर्म सांभाळून सुंदरपुरच्या स्त्रियांत तिनें एक प्रकारची जागृति निर्माण केली सुखी व श्रीमंत भांगिनीकडून कधी कधी लहान मुलाचे जुने कपडे ती जमवी ते कपडे घेऊन ती गरिबाच्या वस्तीत जाई त्याच्या मुलामुलीच्या अगावर ते कपडे ती चढवी. तारेला खूप आनंद होई. गरीब माता “ती माय आली” असें तारेला पाहून आनदानें म्हणत. गरिबाचीं मुले ‘वो माय वो माय’ करून तिच्याभोंवती जमत कोणी आजारी असलें तर तिनें औषध घावें, त्याच्या चंद्रमौळी घरात शिरून आज्ञ्याला पाहावे असें तारा करी.

तारेला आता जीवनात आनंद वाटू लागला तिचा दिवस केव्हाच निघून जाई. रात्रीं अथरुणावर एखादे सुंदर पुस्तक वाचीत पडे व झोपी जाई. तिच्या खोलीत तसबिरी नव्हत्या, काही नव्हते. तिनें एक स्वच्छ मेणबत्ती खोलींतील टेबलावर ठेवली होती. सकाळीं व रात्रीं त्या मेणबत्तीला ती प्रणाम करी. मेणबत्ती तिचा देव होता. जेव्हा कोणी तिला विचारलें, ‘ही मेणबत्ती येथें कशाला?’ तेव्हा ती म्हणाली, ‘हे माझे ध्येय. स्वतः वितळावें, जळावें, झिजवें व जो थोडा थोडा प्रकाश, जो आनंद, जी थोडी आशा जगाला देता येईल ती द्यावी.’

आनदीला माहेराहून घेऊन आल्यानंतर भाऊराव योड्याच दिवसानी सुदरपुर सोडून फुलगावला राहावयास गेले होते मनोहरहि त्याच्या बरोबर होता. बाळ आनंद सर्वांचे प्रीतिस्थान झाला होता. भाऊरावाचा जणू पुनर्जन्म झाला त्याच्या जीवनात क्रांति झाली त्याचे विचार बदलले, आचार बदलले, जीवना-कडे पाहण्याची त्याची दृष्टि बदलली

सुदरपुर सोडताना त्याच्या मित्रांनी त्यांना विरोध केला. “ध्येयवाद ध्येयवाद म्हणून शेवटी फसाल. अपेक्षेप्रमाणे यश येणार नाही खेड्यात तुम्हास करमणार नाही. तेथे ना टेनिस, ना सिनेमा, ना व्याख्यान ना प्रवचन, ना वाचनालय, ना ग्रंथालय, ना नीट रस्ते, ना नीट आरोग्य, ना उत्साह, ना आनंद. वाटले तर दोन महिने खेड्यात जाऊन रहावे. परंतु कायमचे राहणे बरे नव्हे. येथील सवे ससार मोडून नका, घरदार विकू नका.” असा अनेकानी उपदेश केला, परंतु भाऊरावाचे ठरले ते ठरले सुदरपुरचे स्वतःचे राहते घर त्यांनी विकून टाकले. उगीच शहरात पुन्हा येण्याचा मोह नको. काही उची सामान त्यांनी विकले. साधा ससार बरोबर घेऊन ते फुलगावला आले.

फुलगाव काही फार मोठे गाव नव्हते ५०० लोकांची वस्ती असेल. त्या गावी भाऊरावाचा एक सुंदर मळा होता. मळ्यात भरपूर पाण्याची विहीर होती त्या मळ्यातच एक लहानसा बगला होता भाऊराव तेथे राहू लागले. गावात राहावयास आल्यावर एक दिवशी भाऊरावांनी रात्री गावकऱ्यांची सभा बोलावली जाणती मडळी सारी जमली होती. काहीं स्त्रियाहि आल्या होत्या त्या सभेत भाऊरावांनी आपल्या मनातील विचार बोलून दाखविले. ते म्हणाले, “ बंधुभागीनीनो, आज तुमच्यासमोर तुमचा एक मित्र म्हणून मी उभा आहे. आजपर्यंत मी सावकार होतो. मला पाहताच तुम्ही भीत असा. तुम्हाला आजपर्यंत आम्ही छळले. परंतु तें पाप मी अतःपर करणार नाही झालेल्या पापाची होईल ती भरपाई करणार आहे. मी खत-पत सगळी घेऊन आलों आहे हे सारे कागद या मारुती-समोर मी जाळणार आहे. जनतेला छळून बाधलेली सोन्याची लका मारुति जाळून टाकतो. तुमची शेत तुमच्याजवळ राहोत तुम्ही श्रमा, शेत पिकवा व सुखी व्हा. या फुलगावात कोणीहि कर्जबाजारी असू नये निदान माझ तरी ऋण आजपासून कोणी लागत नाही. मी तुम्हा सर्वास मुक्त करीत आहे. गावाबाहेरचा तो लहान मळा, तो आम्हास पुरेसा आहे तिथे तुमच्याप्रमाणें आम्ही राहू, कष्ट करूं. फुलगावात आनंद फुलावा, प्रेम फलाव, ऐक्य फुलावं, ज्ञान फुलाव एवढीच भांजी इच्छा आहे ”

त्या मारुतीसमोर खरोखरच भाऊरावांनी त्या कागदाना काडी लाविली ! तो पवित्र होम होता. अशा होमातूनच दिव्य संगीत ससारात निर्माण होऊं शकेल. संगीत निर्माण करण्याचे महान् साधन संगीतप्रिय भाऊरावास सापडलें. त्यागानेंच संगीत येईल. दरिद्री, श्रमजीवी जनतेसाठीं माझ्या-महालातील लोक अपरपार त्याग करतील तेव्हाच संगीत येईल. ‘माझ्या-शेजारी मरणकाळचे हबरेडे फोडले जात असता, माझ्या माडीत मला संगीताचें निर्मळ सुख अनुभवता येणार नाही. शेजारी आग भडकली असता माझ्या घरात शीतळ वारा खात मला राहता येणार नाही.’ भाऊराव स्वऱ्या संगीताच्या प्रसारास लागले. बहुजनसमाजाच्या ससारात सुखसमाधान आणणें म्हणजेच संगीत.

भाऊराव पहाटे उठत काही गोड भक्तिपर पदें म्हणत. नंतर गाईचा गोठा ते झाडीत. आजूबाजूस झाडलोट करीत कोठें खणीत, कोठें पाणी लावीत, कधी लकडें फोडीत दहा-अकरा वाजेपर्यंत ते काम करीत. नंतर स्नान करीत स्नानानंतर ते देवाची पूजा करीत. नंतर जेवण झाल्यावर थोडा वेळ ते झोपत. ती थोडी विश्रांति घेतल्यावर एक तास नेमानें चरल्यावर सूत कातीत सूत कातणें झाल्यावर वर्तमानपत्रे वाचीत. एखादें पुस्तक वाचीत सायकाळी पुन्हा दोन तास मळ्यात काम करीत. रात्री जेवण झालें म्हणजे मारुतीच्या देवळात ते जात त्याच्याबरोबर मनोहरहि असे जागा असल्या तर आनंदहि येई देवळात गेल्यावर गावात कोणी आजारी नाही ना, कोणाचें भाडण नाही ना झाले, कोणी सकटात नाही ना, ही विचारपूस करीत हें झाल्यावर ते लोकाना काही विचार सागत वा एखादें पुस्तक वाचून दाखवीत. कधी मनोहर गोष्ट सागे वा प्रवचन देई अनेक गोष्टींवर प्रश्नोत्तररूप चर्चा होई मोठी मौज होई.

भाऊराव सृष्टीच्या सान्निध्यात आपला वेळ घालवीत, तर मनोहर लहान मुलाच्या सहवासात रमून जाई फुलगावला शाळा नव्हती भाऊरावानी एक सुंदर शाळा बांधून दिली होती. त्या शाळेच्या बाधकामात मुलानीहि भाग घेतला होता. कोणी विटा नेत, कोणी माती नेत, कोणी काही करी. त्या शाळेच्या इमारतीत त्या मुलाचा घाम साडलेला होता. मुलाना त्याचा अभिमान वाटे. 'ही आमची शाळा' असें त्यांना म्हणता येई.

मनोहरसारखा गोड शिक्षक त्यांना मिळाला होता. त्या मुलांचे भाग्य की मनोहरचें भाग्य ? मुलाची एक तासभर सात्त्विक करमणूक करणें म्हणजे देवाशी सहकार्य करणें होय असें तो म्हणे. शाळेच्याभोवती फुलझाडे लावलेली होती. ज्या शाळेभोवती फुलबाग नाही ती शाळाच नव्हे. मुलाची मने जेथें फुलवायची असतात, तेथे पवित्र फुलांची सगत हवी, पवित्र फुलांची सृष्टि हवी. मनोहर व शाळेतील मुलें सकाळी शाळेंत आल्याबरोबर बागेला पाणी घालीत. काही मुलें शाळा व शाळेचें आवार झाडून स्वच्छ करीत. बागेला पाणी घालताना मनोहर सुंदर सुंदर गाणी सागे व मुलें म्हणत. मुलाना काम करताना आनंद वाटे. त्याचा उत्साह वाढे. तो त्यांना इतिहासातील गोष्टी सागे. देशातील थोर थोर लोकांची चित्रे दाखवून त्याच्या चरित्रकथा सागे.

त्यांना लिहावाच/वयास शिकवी. उजळणी सारगे. मनोहरला सारी मुले 'मन्यादादा' म्हणत. मन्यादादाचा मुलाना कधी कटाळा येत नसे

रविवारी मन्यादादा व मुले सारे फुलगाव स्वच्छ करीत. मोन्यातून साडलेले पाणी गाडीतून भरून नेत व शेतात नेऊन टाकीत. फार घाण असेल तेथे फिनेल टाकण्यात येई. ते साप्ताहिक सफाईचे काम झाले म्हणजे मळ्यात येऊन सारे आघोळी करीत. तेथे पाण्याचा हौद भरलेला असे. एकमेकाच्या पाठी एकमेक घासून स्वच्छ करीत.

भाऊरावाच्या मळ्यात केळीचे लोंगर जर पिकले तर मन्यादादा ते शाळेत घेऊन येई शाळेंतील मुलास तो केळी वाटून देई. आंबे पिकले तर शाळेंतील मुलास ते मिळत भाऊराव म्हणत, जसा आनंद तशीच तीं मुलें कधी कधी मुलें वनभोजनास जात कधी एखादा किल्ला पाहावयास जात, एखादी नदी पाहावयास जात आनंदी फराळाचें करून देई. शाळेंतील मुलेंहि घरचें काहा घेत मन्यादादा काला करी व सारी मुलें खात.

मुलाबरोबर नानाप्रकारचे खेळ मन्यादादा खेळे चादणें फुल्लें असलें म्हणजे मुलें रात्री खेळ खेळत मन्यादादा कधी त्याची कवाईत वेई, कधी लेझीम शिकवी. मुलें खेळून दमली म्हणजे एखादी गमतीची गोष्ट सांगून तो त्यांना हसवी.

भाऊरावांनी पुढें भेंजिक लॅटर्नहि लाणला. अनेक प्रकारच्या विषयावर गोष्टीरूप ज्ञान मनोहर तद्द्वारा देई. गावात एक प्रकारचें नवजीवन आलें मुलाबाळांचीं, थोरामोठ्यांचीं मनें फुलू लागली. नवीन दृष्टि येऊ लागली फुलगावच्या लोकाना फुलगावचा अभिमान वाटू लागला. फुलगावचा पुनर्जन्म झाला.

मनोहरच्या ओळखी पुष्कळ होत्या. कधी कधी तो बाहेरचे कार्यकर्ते बोलवी, त्याची व्याख्यानें करवी. आजूबाजूच्या गावच्या लोकानाहि वर्दी देण्यात येत असे. मनोहर मुलें बरोबर घेऊन राष्ट्रीय गाणी गात गात शेजारच्या गावाना दवडी देऊन येत असे. फुलगावची समा टोलेजग व्हावयाची. मायबहिणीहि समेल यावयाच्या.

शाळेवर एके दिवशी एका पुढाऱ्याच्या हस्ते तिरंगी झेंडा फडकवण्यात आला. तो पुढारी म्हणाला—

“ हा तिरंगी झेंडा म्हणजे राष्ट्राची अब्रू या तीन रंगात अनंत अर्थ आहेत. हा हिरवा रंग शेतकऱ्याचा हिरवी गार शेते, हिरव्या गार बागा हें शेतकऱ्याचे जीवन हा केशरी रंग कामगाराचा दुनियांतील कामगाराचा लाल झेंडा आहे परंतु काँग्रेस कामगाराना शाततेने जा असें सांगते लाल रंगात शात रंग ओतला म्हणजे केशरी रंग होतो उरला पादरा रंग तो सर्व पादरपेशाचा. समाजात कामकरी, शेतकरी व पादरपेशे तीनच वर्ग असतात. स्वऱ्या स्वराज्यात हे तीनच वर्ग असतील. पादरपेशे हे समाजाची सेवा करतील व त्यांनाहि समाज साभाळील कोणी म्हणतात, हिरवा रंग मुसलमान धर्माचा, केशरी रंग शीखाचा व पादरा रंग हिंदु धर्माचा, परंतु धार्मिक दृष्ट्या असे भेद करणें मला पसत नाही ते काही असो. भारतातील कोट्यवधि जनतेचें हें ऐक्यचिन्ह आहे. ज्या शाळेंतून उद्याची पिढी तयार व्हावयाची, त्या शाळेवर तरी हें ऐक्यचिन्ह आऱीं हवें हें लहानसें फडकें तुमच्याजवळ किती तरी बोलेल, तुम्हाला किती तरी स्फूर्ति देईल. शाळेवरचा हा झेंडा कोणी काढून टाकावयास आला तर मरा, परंतु काढून देऊ नका. लहान लहान मुलांनी पराक्रम केला. ध्रुव बाळ लहान होता, प्रल्हाद लहान होता, चिलया लहान होता, शुकाचार्य लहान होते, शकराचार्य लहान होते, शानेश्वर लहान होते, रामदास लहान होते, शिवाजी लहान होते, बाजीराव लहान होते, विश्वासराव लहान होते, जनकोजी लहान होते, खुदीराम लहान होते, ज्योतिबाबा लहान होते, त्याचेच तुम्ही वारसदार. तुम्ही लहान नाही. तुम्ही महान् आहात. उद्या मोठमोठे मिशाळ लोक मिऊन घरी बसतील. परंतु मुलें घरी बसणार नाहीत. ज्या देशातील मुलें घरी बसतील तो देश मेलेला.” असें व्याख्यान देऊन व्याख्यात्यांनी पुढील गाणें सांगितलें.—

मुलामुलींनी लढा अता चालवावा

भारतमातेचा कलंक घालवावा ॥ धृ० ॥

लाखों मुलें उठतील

तेव्हा बंध तुटतील

हिंदूभूमिचा गौरव वाढवावा ॥ भा० ॥

घरदार आता सोडा
अपुल्या स्वराज्याला जोडा
आपला पराक्रम दुनियेला दाखवावा ॥ भा० ॥
झेंडा खाद्यावर घ्या
मुखी मोक्षगीत गा
येथून तेथून हा देश सारा जागवावा ॥ भा० ॥

मुलाना गाणें ऐकताना व म्हणताना खूप मौज वाटली.

फुलगावात स्वच्छता आली, ऐक्य आले, ज्ञान आलें. राष्ट्रभक्तीहि येऊं लागली. स्वराज्याचा अर्थ कळू लागला. मन्यादादा राज्यकारभाराची हकीकत सांगे. शेतकरी आश्चर्यचकित होत. गव्हर्नरसाहेबाच्या बगल्याभोंवतालच्या बागेला नुसते दरसाल एक लाख रुपये द्यावे लागतात ही गोष्ट एक दिवस मनोहर सहज बोलून गेली. शेतकरी म्हणाले, “आमच्या मुलबाळाचीं तोंड सुकताहेत, तिकडे साहेबाच्या बागा फुलत आहेत !”

फुलगावचे रस्ते वाईट होते. परंतु भाऊराव व मनोहर यांच्या सागण्याने सारा गाव रस्ते दुरुस्त करावयास उठला. गावातील रस्ते नीट झाले. शहराकडे जाणाऱ्या मुख्य रस्त्यापर्यंतचा भाग त्यांनी चांगला केली. आसपासच्या गावाना जाणारे रस्तेहि त्यांनी सुधारले. आपणास जो फुरसतीचा वेळ मिळेल तो स्वतःच्या सभोंवतालची दुनिया सुधारण्यात दबडला पाहिजे. कोटे फेकावे, दगड दूर करावे, खळगे बुजवावे, डबकी साफ करावी.

एके दिवशी रात्री मनोहर म्हणाला, “पूर्वी गावचा कारभार पंचायती-मार्फत चाले. पंच चांगले असले तर कारभार नीट चालायचा, परंतु माझ्या राज्यातील पंच निराळे आहेत. निरनिराळ्या जातीचे पंच निवडायचे असली भानगड माझ्या राज्यात नाही. माझ्या राज्यातील पंचाची नाव ऐकाः—गावात प्रेम हव, प्रेम हा पहिला पंच. प्रेमाचा रंग नसेल तर सार निर्जीव दिसेल. प्रेम म्हणजे पंचप्राणातील पहिला प्राण. दुसरा पंच ज्ञान. गावात विचार हवा. सर्व प्रकारची माहिती हवी. आघळेपणा नको. दुष्ट

रुढि नकोत. ज्ञानाचा डोळा नसेल तर सार फुकट. सारे खड्ड्यात पडू. तिसरा पंच उद्योग उद्योगी असण म्हणजे पुरुषार्थाच लक्षण 'कराग्रे वसते लक्ष्मीः' अस आपण म्हणतो. ज्याचे हात श्रमतात, त्याच्या हातात संपत्ति असते. गावात उद्योग नसला म्हणजे भाडण होतात. भाडणातून कपडे-कोर्ट आणि शेवटी सर्वनाश होतो उद्योग हा तिसरा पंच स्वच्छता हा चौथा पंच. जिवतपणी नरकात राहिल तर मेल्यावर नरकातच राहाल आपल्या आजूबाजूस इवलीहि घाण आपण सहन करता कामा नये. स्वच्छता म्हणजे परमेश्वर. हा चौथा पंच झाला पाचवा पंच म्हणजे श्रद्धा भगलावर श्रद्धा हवी शेवटी चागलें होईल अशी ज्याला आशा नाही त्याच्या हातून प्रयत्न नीट होणार नाहीत. श्रद्धा म्हणजे अमर आशा. श्रद्धा म्हणजे मानवजातीच्या भवितव्या-विषयी निःशकंता. हे पाच पंच आपल्या गावात हवेत आपल्या हृदयात हवेत. जिथ हे पाच पंच असतील तिथ प्रसन्नता नांदेल. जिथ हे नसतील तिथ चिंता नांदेल ”

भाऊरावाचे वकील-मित्र कधी कधी फुलगावला येत भाऊरावाच्या येण्यामुळे फुलगावचें स्वरूप बदललेले ते पाहात, परंतु तरीहि ते वादविवाद करीतच.

“भाऊराव, कशाला ही यातायात करता ? हे सारे पैसे पाण्यात जातील. तुम्हाला वकिली नको होती तर सारी इस्टेट विकून बँकेत पैसे ठेवायचे होतेत. इथल्या मार्तीत पैसे का ओतता ? उद्या तुम्हाला जरूर पडली तर कोण देणार आहे दोन दिडक्या ? ” एक वकील-मित्र म्हणाले.

“जनतेचं हृदय म्हणजे माझी बँक. या बँकेत ठेवलेल बुडणार नाही अशी मला श्रद्धा आहे, आणि तुम्हाला सांगू का, जनतेच्या हृदयापेक्षाहि सृष्टीची ही विशाल बँक मला फार आवडते सृष्टीच्या बँकेतील संपत्ति मी भरपूर छुटतो. वाऱ्याचा जीवनदायी स्पर्श, प्रातःकाळचें पवित्र रंग, सायंकाळची सोन्याची लयलट, ताऱ्याची अनंत शांति, झाडाची गोड छाया, फुलाची सुरगी सुगंधी सृष्टि, पाखरांचें सगीत, गार्हगुराच वत्सल हवरण ही माझी बँक आहे. परमेश्वराच्या या अनंत बँकेत कुणी येतच नाही. या बँकेत नुसत आल, की भरपूर मिळत, लगेच ओळख पटते. सकाळ झाली म्हणजे पाखराची गोड किलबिल किती हृदयगम वाटते ! पाखर अगदी उजाडत जसे कलरव काढतात तसे इतर वेळी काढत नाहीत. सकाळची वेळ म्हणजे रामप्रहर.

सकाळच्या वेळी सर्वत्र विश्वास असतो पारधी, शिकारी यांची कल्पना त्या वेळेस पाखराना नसते. पहाटेची पाखराची गोड किलबिल ऐकून माझ्या मनात किती तरी सुंदर विचार येतात ! सुंदरपुर—सुंदरपुरापेक्षा अनंत पटींनी मी इथ सुखी आहे.” भाऊराव सागावयाचे.

भाऊराव व मनोहर यांच्या या चळवळीकडे सरकारी अधिकाऱ्यांचे लक्ष जाऊ लागले भाऊरावाच्या सर्वांशी ओळखी होत्या प्रथम प्रथम फुलगावचा पाटील भीत असे परंतु तोहि पुढे निर्भय झाला शाळेवर झेंडा लागला ही गोष्ट जेव्हा सुंदरपुरच्या फौजदाराला कळली तेव्हा त्याने पाटलाना कडक रीतीने लिहिले. पाटलाने उत्तर पाठविले “आम्ही झेंड्यास बंदी का करावी ? शहरातून जर झेंडे लावतात, तर इथ का नको ? शिवाय ती खाजगी शाळा आहे मी तिथ ढवळाढवळ का करू ?”

एकदा मामलेदारसाहेब फुलगावला आले होते. ते भाऊरावास म्हणाले, “सरकारविरोधी लोकांची व्याख्यान तुम्ही करवता हे बर नाही. काँग्रेसची चळवळ हितावह होणार नाही”

भाऊराव म्हणाले, “शेतकऱ्यांचा उत्पन्न सरासरी दीड आणा असता शकडों रुपये पगार घेणाऱ्या खुशालचेंडूस जनतेच हित कळेल, की ज्यांनी सर्वस्वाचा त्याग करून अहोरात्र जनतेच्या हिताचा विचार चालवला आहे व त्यासाठी मरत आहेत, त्यांना कळेल ?” भाऊरावाचे ते तेजस्वी उत्तर ऐकून मामलेदार गार झाले.

ते एवढेच म्हणाले, “भाऊराव, जपून राहा. पुढे दिवस वाईट येणार आहेत.”

भाऊराव म्हणाले “भारताच्या भाग्याचे दिवस पुढे येणार आहेत. तुमच्या दृष्टीची मला कीव करावीशी वाटते. माझ्या दृष्टीला भारताच स्वातंत्र्य दिसत आहे. कोणी दुःखी नाही, अज्ञानी नाही, उपाशी नाही, कुठं भाडण नाही, क्षुद्र जातीय भेद नाहीत, असा तो दिव्य काळ मला दिसत आहे ! ते दिवस येण्यासाठी आमच्या जीवनाच स्वत घालाव लागले म्हणून काय बिघडल ?”

सरकारी अधिकाऱ्यांची फुलगावात भीति वाटेनाशी झाली. फुलगावची

मुलें, फुलगावचे तरुण आजूचाजूलाहि रान पेटवू लागले दिव्यानें दिवा पेटतो. फुलगावचा सुगंध सर्वत्र जाऊ लागला.

एकदा फुलगावच्या निर्मळ नावाला काळिमा लावणारी एक गोष्ट झाली. एका शेतकऱ्याने सऱ्याचा नवीन मळा लावला होता. भाऊरावाकडे तें शेत पूर्वी गहाण होतें त्या दिवशी मारुतीसमोर तें शेत मूळ मालकास परत मिळालें होतें. त्या शेतकऱ्याच्या जीवनात अपार उत्साह सचरला सऱ्याचा मळा करण्याचें त्यानें ठरवून त्याप्रमाणें उद्योग सुरू केला. त्या शेतकऱ्याचें हें वाढतें पैभव कोणाला तरी सहन झालें नाही एके दिवशी सकाळी तो शेतकरी मळ्यात जातो तों सारी झाडे तोडून टाकलेली ! तो शेतकरी हाय हाय करू लागला. त्याचे आशेचे अकुर तोडले गेले. कोणी केलें तें दुष्ट कृत्य ? सारा गाव दुःखी झाला.

रात्री मारुतीसमोर सभा झाली. भाऊराव म्हणाले, “फार वाईट गोष्ट झाली. शेतकऱ्यान प्रेमान लावलेल झाड म्हणजे जणु त्याच मूल ती झाड नाही कापली गेली, तर कोमल मुलच जणु कापली गेली. ते हात धजले कसे ? ज्यानें हें अविचाराच्या भरात कृत्य केल असेल, त्यान क्षमा मागावी. आपण रागाच्या भरात एखाद अनुचित कृत्य करतो, परंतु मागाहून आपणास वाईट वाटत. ज्यान हें कृत्य केल, त्यान कष्टूल करीपर्यंत भी उद्यापासून उपास करणार आहें. भी पाणी पिऊन राहीन.”

भाऊरावांनी आपला निश्चय बदलला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं शाळेंतील मुलांनीहि आपण एक दिवस न जेवण्याचें ठरविलें. सर्व गावानें एक दिवस उपवास केला. एक दिवस गेला. दुसरा दिवस गेला. भाऊराव शातपणें पडून होते. “भाऊ, तुमच्यासाठीं भी करू उपास ? तुम्ही खात नाहीं, मी कस खाऊ ?” आनदानें विचारलें.

“तू लहान आहेस. तू मोठा झालास म्हणजे तुझी वेळ येईल—” भाऊरावांनी सांगितलें.

“बहुळा गाईबरोबर तिच वासरूहि वाघाकडे गेल. तें का माग राहिल ?” आनदानें प्रश्न केला.

“तूं एक दिवस उपास केलास तेवढा पुरे. माझ ऐक.” ते म्हणाले.

फुलगांव

“भाऊ, तुम्ही तुरुगात गेलेत तर मला नाही नेणार? आईला नाही नेणार? मन्यादादा तर म्हणतो, ‘मुलामुलींनी लढा आता चालवावा.’ तुम्ही तर उपास करू देत नाही. उद्या तुरुगातहि येऊ देणार नाही!” आनदा म्हणाला.

“तू गाईला पाणी पाज जा. गुलाबाची कळी फुलली का पहा जा.” भाऊरावांनी सांगितलें.

“तुम्ही दिसत नाही म्हणून गाय चारा खात नाही. कळीसुद्धा फुलणार नाही” आनदा म्हणाला.

“गाईन चारा नाही खाल्ला ? ” त्यांनी विचारिलें.

“नाहीं, गायसुद्धा खात नाही. आम्ही मात्र खायच ! मी नाही खाणार जा—” आनदा डोळ्यात पाणी आणून म्हणाला.

इतक्यात मन्यादादा आला. मन्यादादाच्या मुखावर आनंद होता. त्यानें काहीं तरी आनदाची वार्ता आणली होती.

“भाऊ जेवत नाहीत आणि मन्यादादा, तू आपला हसतोस !” आनदा म्हणाला.

“मी दुष्टच आहे.” मन्यादादा म्हणाला.

“लहान मुलाना वनभोजनास जाताना उचलून घेणारा तू का दुष्ट ? ” भाऊरावांनी विचारिलें.

“भाऊ, ज्यान तीं झाड तोडलीं तो मनुष्य आज रात्रीं मारुतीसमोर कबूल करणार आहे अस कळत. आजची सभा प्रचंड होणार आहे.” मन्यादादानें वार्ता सांगितली.

“गाईन चारा खाल्ला तर ही गोष्ट खरी. गुलाबाची कळी फुलली तर ही गोष्ट खरी.” आनदा म्हणाला.

“जा, गाईला चारा देऊन ये.” मन्यादादानें सांगितलें.

आनदा गेला. त्यानें गाईला चारा दिला. तिनें खाल्ला. त्यानें गुलाबाची कळी पाहिली. ती फुलली होती. तो उड्या मारीत आला.

“भाऊ, आज रात्रीं तुमचा उपास सुटेल. आज रात्रीं आपण एकदम जेवू. सभा संपेपर्यंत आम्ही जेवणार नाहीं.” असें सांगून आनंदा निघून गेला.

रात्रीं मारुतीच्या पटागणात अपूर्व सभा झाली. गभीर शांति पसरली होती. मन्यादादा म्हणाला,

जन्म...७

“बधुभगिनीनो, ज्या बधूच्या हातून तें अविचारच कृत्य घडल, तो क्षमा मागणार आहे. आपण त्याला प्रेम देऊ. त्याचा कोणी उपहास करू नका. त्याच मन दुखवू नका आपण सारे चुकणारे आहोत पुन्हा आपल्या गावात अस न होवो म्हणजे झाल” कोणी ते दुष्ट कृत्य केलें हे पाहण्यासाठी लोक अधीर झाले होते. एक गेतकरी उभा राहिला. तो म्हणाला,

“माझ्या हातांनीं मी तें काम केल हरबा पूर्वी बरे वागत परतु तो मळा परत मिळाल्यापासून त्याना मिजास चढली त्यानीं माझा अपमान केला. हरबाचा अभिमान उतरविण्यासाठी ते कृत्य मीं केल. लोकांच्या अगावर हरबा ओरडू लागले होते झाड तुटलेली दिसताच ते स्वतः रडू लागले भाऊरावांनीं उपास केला. या गावाच भल व्हाव म्हणून हीं देवमाणस झटत आहेत. त्याच चीज करा. गर्व करू नका. मी केल तें वाईट केल. मला पोलिसाच्या ताब्यात दिलत तरीहि हरकत नाही”

समा स्तब्ध होती. हरबा मळेवाला उभा राहिला तो म्हणाला, “मी पोलिसाकडे कशाला जाऊ ? झाल ते झाल, मीहि क्षमा करतो. मला मळा मिळालाच नाही असें मानतो”

भाऊराव म्हणाले, “मला आनंद होत आहे. हरबाचा उदारपणा पाहून काय बोलाव तें मला कळत नाही. पुन्हा आपल्या गावात अस काहीं करू नका. हरबाना झाड लावण्यासाठी मी पैसे देतो. हरबा ते घेतील अशी मला आशा आहे. मला परका समजू नका. माझ्याजवळ जे थोडे फार पैसे आहेत. ते तुमचेच आहेत. तुमचीच ती ठेव आहे. फुलगावात सत्य व अहिंसा अधिकाधिक येवोत हीच सत्यस्वरूप, प्रेमस्वरूप व ज्ञानस्वरूप परमेश्वराला माझी प्रार्थना आहे.”

त्या रात्री भाऊरावांनीं उपास सोडला.

“आनदा, पोटभर जेव हो.” ते म्हणाले.

“पुन्हा नाही ना तुम्ही उपास करणार ? तुम्ही उपास केलत तर वाईट वाटत. पुन्हा उपास करायचा झाल तर मला सांगा.” आनदा म्हणाला.

“तासातासाला भूक लागते गुलामाला. म्हणे उपास करीन !” आनदी म्हणाली.

“बघ करीन कीं नाही! मी उपास करीन, फटके खाईन, तुरुगात जाईन, सार करीन.” आनदा म्हणाला.

“परवा जरा चापट मारली तर रडलास” आनदा म्हणाली

“आईच्या हातचा मार कुणाला आवडेल? शिपाई मारील तर रडणार नाही, पळणार नाही” आनदा म्हणाला

“तें नवीन प्रभातफेरीच गाण केलस रे पाठ?” मन्यादादानें विचारलें.

“हो! इतर मुलांनीसुद्धा तें उतरून घेतल म्हणून दाखवू का भाऊ?” आनदानें विचारलें.

“आत्ता नको. आधी जेव.” ते म्हणाले.

आनदा म्हणजे एक रत्न होतें. प्रभातफेरीचीं गाणीं तो सागायचा, शेंडा हातीं ध्यावयाचा सारा गाव त्याचें कौतुक करी एवढासा होता परंतु घोड्यावर बसायला शिकला होता घोडा त्याला पाडीत नसे गाय त्याला मारीत नसे. मन्यादादाने त्याला पोहायला शिकविलें होते. बेलशक तो विहिरीत उडी घ्यायचा. भीति त्याला माहीत नव्हती. रात्री पायात वहाणा कधी घालायचा नाही. ‘मल कशाला साप चावेल? मी का वाईट आहे?’ असें म्हणायचा.

आनदाच्या वर्गात जीवन म्हणून एक मुलगा होता. तो आनदाचा मित्र. जीवन अशक्त होता.

“आई, जीवन अशक्त आहे. तो कशान ग माझ्यासारखा होईल?” एके दिवशीं आनदानें विचारलें.

“त्याला गार्दच दूध नेऊन दे. मळ्यातील टोमाटो दे.” आनदा म्हणाली.

आनदा रोज दूध व टोमाटो जीवनाच्या घरी नेऊन द्यायचा.

“आनदा, जीवनाला देतोस. अन् दुसरी मुल नाहीत का गावात?” कोणी त्याला विचारलें.

“सर्वांना दूध कसे पुरेल? सर्वांना टोमाटो कोठून देऊं?” तो म्हणाला.

“तू तुझ्या वाटणीच दे.” ते गृहस्थ म्हणाले

“मी खात नाहीं म्हटल तर आई रडेल, भाऊ रडतील. मन्यादादाल वाईट वाटेल—” आनदा म्हणाला.

कुलगावात आनंद वाढत होता. निर्भयता वाढत होती. प्रेम वाढत होतें.

आशा-निराशा

१०

तारा कर्तव्यात चूर असे. विचार करावयास तिला वेळ कोठें असे? परंतु एके दिवशीं तिला बाळाची जोरानें आठवण झाली. दुपारच्या प्रौढ भगिनी-वर्गातील एक भगिनी आपला दोनतीन वर्षांचा मुलगा बरोबर घेऊन आली होती. तो मुलगा तेथें गडबड करीत होता. त्याच्या आईनें त्याला चापट मारली. तो रडू लागला.

“रडवतेस कशाला त्याला?” तारा बोलली.

“फार छळतो हो. जरा दुसऱ्याजवळ रहात नाही. सारखी आई हवी.” ती भगिनी म्हणाली.

“आईशिवाय कोण आहे मुलाला? नाहीच इलाज तर मग मूल दुसऱ्याजवळ जाईल. परंतु तिथहि आईसाठी झुरेल.” तारा म्हणाली.

“पुष्कळ मुल आईपासून दूर राहतात, साहेबाच्या मुलाना दायाच फिरवीत असतात.” ती म्हणाली.

तारेच्या डोळ्यात पाणी आलें. ‘आपला बाळहि आईशिवाय राहिला असेल का? त्यानें टाहो फोडून प्राण तर नसेलना सोडला? त्या तरुणानें आईची

वत्सलता माझ्या मुलास दिली असेल का ? माझा बाळ, कोठें असेल तो ? त्या दिवशी असच मी त्याला मारल होत. आणि त्याच रात्री त्याग केला. माझ्यासारखी दुष्ट माता असेल का जगात ?

तारेला तो विचाराचा, भावनाचा बोजा सहन झाला नाही. ती आपल्या खेळित जाऊन पोटभर रडली. सारा भूतकाळ एका क्षणात समोर उभा राहिला. सात आठ वर्षात स्मृतिसागराला एवढी भरती आली नव्हती. किती तरी प्रसंग, किती तरी व्यक्ति, किती तरी स्मृति !

तो दिवस विघ्नतेतच गेला. परंतु पुन्हा दैनंदिन सेवाकर्म सुरू झालें. सूर्याला एखादे वेळेस ढग झाकोळतात नेहमी नाही एके दिवशी सेवासदनाच्या दाराशी अकस्मात् एक गाडी थांबले. तीतून एक तरुण खाली उतरला. बैल सोडून तो आत कचेरीत गेला तेथें एक भांगिनी बसलेली होती.

काय काम आहे, कोण पाहिजे ? ” तिने विचारिलें

ताराबाई म्हणून सूतिका आहेत ना ? त्यांना बोलवावयास मी आलों. आहे ” तो म्हणाला

“ मीच ताराबाई. कुठ जायच्य ? ” तिने विचारिलें.

“ एका खेड्यावर. एका शेतकऱ्याची सून अडली आहे. तुम्ही याल तर फार उपकार होतील. मी गाडी घेऊन आलों आहे. पुन्हा तुम्हाला पोंचवून देईन ” तो तरुण म्हणाला.

“ बर. येतें हा. ” असें म्हणून ती आत गेली.

इतर भांगिनीस सांगून आपली बॅग घेऊन तारा निघाली. त्या तरुणानें गाडी जुपली. बैल पळतच सुटले. जणू त्यांनाहि कठिण प्रसंग समजला होता. शेतकऱ्याची दया बैलाना येणार नाही तर कोणाला ? शेतकऱ्याचें दुःख माणसाना कळत नाही; परंतु त्याच्या मुक्या पशूना तें कळतें.

“ गावाच नाव काय ? ” तारेनें विचारिलें.

“ फुलगाव. ” तरुण म्हणाला.

“ फुलगावची कीर्ति ऐकली आहे. तिथ भाऊराव म्हणून वकील राहतात. त्यांनीं मध्यतरी उपास केला होता. होय ना ? तेंच ना फुलगाव ? ” तिनें विचारिलें.

“ होय. ” तो म्हणाला.

“तें गाव पहाव म्हणून कितीदा मनात आलं होत. परतु आज हा योग आला. त्या फुलगावला आणखी एक तरुण राहतात. मुल घेऊन ते प्रभात-फेऱ्या काढतात. आसपासच्या खेड्यातून जातात, दर रविवारी गावसफाई करतात. बर त्याच काय नाव ? ” तिने विचारिले

“त्याच नाव मनोहर ” तो म्हणाला

“ त्याचा काय आश्रम आहे ? ” तिने विचारिले

“ ते भाऊरावाकडेच राहतात ” तो म्हणाला.

“ भाऊरावाच्या जीवनात त्या तरुणानच क्रांति केली अस सुदूरपूरचे लोक म्हणत असतात. भाऊरावांनी सारी खतपत्र जाळली ही गोष्ट खरी का हो ? ” तिने प्रश्न केला.

“ हो, अक्षरशः खरी.” त्याने सांगितलें.

गाडी वेगाने जात होती. वारेंत एक नाला होता बैल पाणी पिऊं लागले. त्या तरुणाने गाडी थांबविली. इतक्यात समोरून दोन वाटसरू येत होते. त्यांनी त्या तरुणाला भक्तीने प्रणाम केला.

“ काय मन्यादादा, इकड कुठ ? ” त्यातील एकाने प्रश्न केला

“ ज्योतिबाची सून अडली आहे, याना त्यासाठी घेऊन जातो आहे.” मनोहर म्हणाला

“ आम्हा गरिबासाठी तुमचा जन्म ! आमच्या गावी या याख्यान द्यायला. जरा पेटवा की. आमच बी गाव. ” दुसरा म्हणाला.

“ तुमच्या गावाच नाव ? ” मनोहरने विचारलें

“ चादणे.” त्याने सांगितलें.

“ चादण्याला तर आलें होतों. चादणे गावात प्रकाश असला पाहिजे. बर. पुन्हा येईन. आता गर्दी आहे.” मनोहर म्हणाला.

गाडी जोराने निघाली. तारा गाडी हाकलणाराकडे पहात राहिली. ‘हाच तो तरुण भाऊरावाच्या जीवनात क्रांति करणारा असला पाहिजे’ असे तिने आता ओळखलें. त्या शेतकऱ्यांनी मन्यादादा म्हणून हाक मारली. यानीं मद्या त्या तरुणाचें नाव मनोहर असें सांगितलें. मनोहर व मन्यादादा एकच असणार. ती मनात म्हणाली.

“ तुम्हीच मनोहर ना ? भाऊरावाकडेचे मनोहर ? ” तिने विचारलें.

“ होय.” तो म्हणाला.

“ तुम्हाला मी कुठ तरी पाहिल होत.” नी म्हणाली.

“ कुठून पाहणार ? कदाचित् सुदगपूरला कधी पाहिल असेल.” तो म्हणाला.

“ नाही, पुष्कळ वर्षांपूर्वी पाहिल होत. पाहू द्या तुमच्याकडे नीट ! ” ती कपित स्वराने म्हणाली

मनोहरने तारेकडे पाहिले

“ तुम्हीच ते. तुम्हीच ते. तुम्ही का एकटे आहात ? ” निने विचारलें.

“ हो ” तो म्हणाला

“ मला पाहिल्याच तुम्हाला नाही आठवत ? ” तिने विचारलें.

“ कस नाही आठवणार ? ” तो म्हणाला.

“ माझा बाळ आहे ना ? ” तिने एकदम मनोहरचा हात धरून विचारलें.

“ आहे.” तो म्हणाला.

“ मला भेटेल ? ” तिने विचारलें.

“ हो.” तो म्हणाला

तारेचे डोळे चमकले. फुलगावात तिच्या जीवनाचे फूल फुलत होतें. फुलगाव केव्हा येईल असे तिला झालें. ‘ बाळ आठ नऊ वर्षांचा झाला असेल. मोठा झाला असेल, कसा दिसत असेल छान ? परंतु तो मला ओळखणार नाही. दुष्ट मातेला त्याने का ओळखावें ? मला आर्घी कळतें तर त्याला मी खाऊ आणला असता. आता काय देऊं ? त्याला जवळ घेता येईल का, त्याच्या पाठीवरून हात फिरवता येईल ? तो राहील का माझ्याजवळ उभा ! ’ तारा विचारात तल्लीन होती

फुलगाव आलें. ज्योतिबा दारात उभेच होते.

“ कस आहे ज्योतिबा ? ” मनोहरने विचारलें.

“ चला लीकर. वाट पहात आहोंत.” तो वृद्ध शेतकरी म्हणाला.

ज्योतिबाचे घरापाशी गाडी आली. ताराबाई उतरली. आनंदी तेथें होती. तिने ताराबाईस आत नेलें भाऊराव तेथे ओटीवर होते. दुसरीहि काहीं मंडळी संचित बसली होती.

“ ताराबाई आल्या, आता धोका नाही. त्याच्या हाताला यश आहे.” भाऊराव म्हणाले.

“पोरीला फार वेदना. माझ्या म्हाताऱ्याच्या नशिवात काय असेल ते खर ज्योतिबा बोलले.

इतक्यात आनद तेथे आला

“आनदा, इथ कशाला आलास? इथ गडबड नाही करायची ह!” भाऊ-रावानी सांगितले

“आई इथ आहे?” आनदाने विचारिले

“हो आत आहे. तू घरी जा” भाऊराव म्हणाले

“तुम्हीपण चला ना? आईला राहू दे इथ आई येईल मागून. चला चला.” आनद हात धरून ओढू लागला

“थांब रे! मार हवा का?” भाऊरावानी रागाने विचारले

“मारा तर खरे. मग आई आतून धावून येऊन तुम्हाला मारील!”

आनदा म्हणाला

सर्वांना हसू आले. आता बाहेर सध्याकाळ होऊ लागली. गार्दगुराची वेळ झाली. गाव गजबजू लागला. घरात दिवे लागले मनोहरने एक स्वच्छ कंदील लावून दिला दिवा पाहून सर्वांनी नमस्कार केला.

“आनदा, नमस्कार कर दिव्याला.” भाऊराव म्हणाले.

“का?” त्याने विचारिले.

“दिवा प्रकाश देतो” ते म्हणाले

“मला नाही आवडत प्रकाश. रात्र झाली की मी आईजवळ झोपतो. सकाळी उजाडल की आई उठून जाते ती म्हणते, ‘तो बघ प्रकाश, ऊठ.’ मला राग येतो त्या प्रकाशाचा सारखी रात्रच राहिल तर आईच्याजवळ झोपता येईल.” आनदा म्हणाला.

“तू काय अजून आईजवळ झोपतोस?” ज्योतिबांनी विचारिले

“मग कुठे झोपू? आईचा हात अगावर नसेल तर मला झोप येत नाही! मी का भाऊएवढा मोठा आहे? मिशा आल्या म्हणजे माणस एकटी निजतात.” आनदा म्हणाला.

“तुझा जीवन तर एकटा निजतो!” मन्यादादा बोलला.

“जीवनचे भाऊ लहान आहेत मग तो काय करील?” आनंदा म्हणाला. इतक्यात आनदीबाई घरातून बाहेर आली.

“सुटली हो मुलगा झाला !” ती म्हणाली

“देवाची दया !” ज्योतिबा म्हणाला.

“आई चल.” आनदा म्हणाला

“थाब. त्या दुसऱ्या आई येत आहेत.” आनदी म्हणाली.

“दुसऱ्या आई ?” आनदानें प्रश्न केला

“हो ! अनेक मुलांच्या आई, अनेक मायलेंकराच्या आई ” आनदी म्हणाली.
ताराबाई बाहेर आली

“चला आमच्याकडे आता बाहेर अधार पडला आहे. सकाळीं जा.”

आनदी म्हणाली

“भाऊराव, तुम्ही याच सार पहा ” ज्योतिबा म्हणाला.

“हो काळजी नको ” भाऊराव म्हणाले

भाऊराव, मन्यादादा, आनदी, आनद व तारा सारी मळ्यातल्या घरात
आली

“तुम्ही आधी स्नान घ्या करून. पाणी तापल आहे.” आनदी म्हणाली

“आई, भूक लागली आहे ” आनदा म्हणाला

“मी पटकन् करते हो स्वयंपाक ” आनदीने त्याच्या पाठीवरून हात
फिरवीत सांगितलें.

“मन्यादादा, तू गोष्ट तरी साग रे एक गमतीची !” आनद म्हणाला.

“रोज रे कुठल्या नवीन गोष्टी ?” मनोहर म्हणाला.

“रोज नवीन फुल फुलतात रोज गाय नवीन दूध देते. रोज आई नवीन
जेवण करते. रोज नवीन गोष्ट हवी शिळ खाऊ नये अस तूच ना सागतोस ?”
आनदा म्हणाला.

“त्या नवीन आई आल्या आहेत, त्यांना गोष्ट सागायला साग.” मनो-
हर म्हणाला.

“त्या सागतील ?” आनदानें विचारलें.

“हो.” मनोहर हसत म्हणाला

तारेनें स्नान केलें. आनदीताईनें खादीचें पातळ नेसावयास दिलें होतें.
तारा लुगडें धुवूं लागली “लुगड राहू दे गोपाळ धुवील दमलात तुम्ही,
बसा आता.” आनदी म्हणाली.

अगणातील खाटेवर तारा बसली.

“तुम्ही गोष्ट सांगता?” आनदा तारेजवळ जाऊन म्हणाला.

“कोणती सागू गोष्ट तुला? ये इकड” तारेने आनदाला जवळ घेतलें

भाऊराव घरात गेले होते मन्यादादा तेथें नव्हता आनद व तारा दोघेच तेथे होती तारा त्याच्या डोक्यावरून सारखा हात फिरवीत होती. तिच्या डोळ्यातून पाणी आलें व आनदाच्या अगावर तें पडलें

“हें काय, पाणी कसल?” त्याने विचारले

“माझे डोळे की नाही दुखरे आहेत त्यातून पाणी गळत रात्री” तारेने सांगितलें.

“आमच्या गाईच्या डोळ्यातूनसुद्धा कधी कधी पाणी येत मला वाटत की गाय रडते परंतु मन्यादादा म्हणाला, अस येत एखादे वेळेस पाणी. भाऊच्या उपासाच्या वेळीं गाय चारा खाईना. पाणीसुद्धा थोड पिई खरच, हें काय, तुम्ही बोलतच नाही सागा ना गोष्ट” आनदा म्हणाला

“माझ्या माडीवर बसशील तर सागेन” तारा म्हणाली.

“मी का लहान आहे? तुमची माडी दुखेल मी परवा आईला म्हटल ‘घे ग मला कडेवर’, आईला घेता येईना, आईची फजिती झाली. मी अगदीं तुमच्याजवळ बसेन म्हणजे झाल” आनदा म्हणाला.

“बर. सागतें गोष्ट. एक होती आई तिला होता एक मुलगा. त्या आईला सर्वोनीं हाकलून दिलें आपला लहान मुलगा घेऊन ती आई जगभर भटके. गाणीं गाई, भीक मागे. एकदा ती आगगाडीतून जात होती डब्यात खूप गर्दी होती. तिला बसायला जागा कोणी देईना ती आई रडायला लागली, इतक्यात त्या डब्यातील एक तरुण उठला व म्हणाला, ‘बाई इकडे या, निजवा इथ मुलाला. मी उमा राहीन.’ त्या तरुणाच्या अगावर खादी होती. त्या आईन मुलाला माडीवर निजविल. गाडीतील गर्दी कमी झाली त्या तरुणान आपली घोंगडी पसरली. घोंगडीवर त्या मुलाला आईन ठेविल. तो तरुणहि शोपला. गाडीतली सारी मंडळी झोंपली. ती आई उठली. ती खिडकीतून उडी टाकू बघत होती. तिला उडी टाकवेना. एका स्टेशनवर ती एकटीच खाली उतरली. काळोखात एकटीच निघून गेली. ती रानावनात भटके. ‘माझा बाळ सुखी राहो’ अस तोंडान

म्हणत असे. पुढें पुष्कळ वर्ष गेली त्या तरुणाची अन् त्या आईची पुन्हा गाठ पडली तो मुलगा मोठा झाला होता तुझ्याएवढा झाला हाता आईन त्याला पोटाशीं धरल आईन त्याला ओळखल परतु बाळ ओळखीना तिन त्याला विचारल, 'बाळ येतोस माझ्याबरोबर ? मी तुझी आई, खरीखुरी आई' बाळ म्हणाला 'खोटीखोटी आई माझी खरी आई घरात आहे. तुम्ही खोटी खोटी आई.' मुलाचे ते शब्द ऐकून त्या आईला वाईट वाटल. ती म्हणाली, 'जन्म देणारी आई खरी नव्हे. जिन वाढवल तीच खरी आई. ती जन्म देणारी आई निघून गेली ती वेडी झाली ती नदीकाठचे दगड घेते, त्यांना माडीवर थोपटते ती फुलें तोडते. त्यांना पायावर घालने व ओंव्या म्हणते ती वेडी झाली आहे"

"आनदा, चल रे जेवायला. त्यांनाहि घेऊन ये" आनदी घरातून म्हणाली.

"चल तुमचा मी हात धरतां पण ही खरी आहे काहो गोष्ट! आगगाडीतून ती आई का उतरली ? तें मूल का वाईट होत ?" आनदा विचारू लागला.

"मुल सुंदर होत तुझ्यासारखे त्याचे डोळे होते तुझ्यासारखा तो गोरवा गोरवा होता. परतु वेडी होती त्याची आई. वेडाच्या भरात काही तरी करी." तारा म्हणाली

"पण मी माझ्या आईला ओळखल असत. शंभर वर्षांनी माझी आई आली तरी मी ओळखीन एकदा आम्ही गमत केली. मी डोळे मिटून निजलों होतों. मन्यादादा, भाऊ, जीवन, जीवनची आई, गोपाळ, ती पार्वती, सारी माझ्या पाठीला हात लावून जात. आईचा हात मी ओळखायचा अस ठरलं होतं. आईन हातातल्या बागड्या मुद्दा काढून ठेवल्या होत्या परतु आईचा हात मी नेमका ओळखला सर्वांना आश्चर्य वाटल विचारा आईला. आई नाही का ग ?" आनदानें आनदीताईस विचारिलें

"हो हो. आता पुरे कर बडबड. जेव. भूक ना लागली आहे ?" आनदी म्हणाली.

सर्व मंडळी जेवू लागली.

"तुमच्याविषयी पुष्कळ ऐकल होत. मध्यें सुंदरपूरची वकील मंडळी आली होती. त्यांनी तुमची स्तुति केली. तुम्ही खेड्यात याल की नाही अस वाटत होत." भाऊराव म्हणाले.

“तुम्ही वेड्यासाठी सर्व जीवन देत आहात. आम्ही एखादे वेळेसहि का येऊ नये ? तुमच्यामुळे आम्हाला स्फूर्ति येते. ज्याच्या त्याच्या तोंडी तुमच नाव आहे” तारा म्हणाली.

“माझे शहरातले मित्र मला वेडा म्हणतात.” भाऊराव म्हणाले

“भाऊ, यानी मघाशी वेड्या आईची गोष्ट मला सांगितली मुलाला सोडून आई जाईल का हो कधी ? खर असेल का हो भाऊ हे ?” आनदानें विचारिलें.

“मन्यादादाल विचार.” भाऊ म्हणाले

“मन्यादादा आज मुळी बोलतच नाही त्यान एकसुद्धा गोष्ट सांगितली नाही.” आनदा म्हणाला

“मन्यादादाच आज पोट दुखत आहे.” आनदी म्हणाली.

“मग या बर करतील ! बायकाचें पोट दुखल तर मुलगा होतो पुरुषाच दुखल तर गोष्ट मिळेल !” आनदा म्हणाला.

“गोष्ट लिहिताना, कविता लिहिताना खरच पोट दुखत पोटदुखीशिवाय खरी प्रसूति नाही.” तारा म्हणाली

“प्रसूति म्हणजे ?” आनदानें विचारलें

“प्रसूति म्हणजे बाळत होण !” भाऊराव म्हणाले

“मन्यादादा बाळत होईल त्याला मग एक गोष्ट होईल.” हसत आनदा म्हणाला.

“थोडी ध्या ना पोळी ! सकोच नका करू.” आनदी तारेला म्हणाली.

“तुमच घर म्हणजे सर्वांचं घर. इथ कोण कशाला सकोच करील ?” तारा म्हणाली.

“त्याच्याकडे काय बघतोस ? घास घे.” मन्यादादा म्हणाला.

“बोलला मन्यादादा. आई, त्याच्या कपाळाला कुकू नाही आग धुतल्या-नंतर लावायला विसरल्या ! मी गध नाही लावल तर भाऊ रागावतात. मला नाही आवडत गध. तुम्हाला कुंकू आवडत नाही वाटत ? चिकट चिकट कुंकू !” आनदानें विचारलें.

“काही तरी विचारशील. वेडबधू आहे नुसता.” आनदी म्हणाली.

“असू दे जा. आज मी तुझ्याजवळ निजणारच नाही. आज याच्याजवळ निजेन.” आनदा म्हणाला

“माझ्या लाथा चुकल्या !” आनदी म्हणाली.

“जरा लोळलें तर म्हणे लाथा चुकल्या ! मी मुळीं बोलतच नाहीं.” आनदा फुरगटून म्हणाला. जेवणे झाली. आनदीचेंहि जेवण झालें.

“तू मग याच्याजवळ निजणार ना रे ?” आनदीनें आनदास विचारलें.

“पण मी जवळ नसलों म्हणजे तुला झोंप येणार नाही ! त्या दिवशीं मी लोळत जरा दूर गेलों तर कशी शोधीत होतीस ? मला ओढून जवळ घेतलस ! आहे का आठवण ?” आनदा हसून बोलला.

“चावट आहे साग काय ते.” आनदीनें विचारलें.

“माझ्या खऱ्या आईजवळ मी निजणार.” तो म्हणाला.

‘मी त्याच्याजवळ आज निजेन’ असें आनदा जेवताना म्हणाला होता म्हणून तारेला अपार आनंद झाला होता परंतु तिचा तो आनंद पार मावळला. भाऊराव व मनोहर अगणात खाटेवर झोंपले. आनदी, आनंद व तारा आत झोंपलीं. तारेला झोंप लागेना. ती तळमळत होती.

रात्री एकाएकी आनदा ओरडत जागा झाला, “आई, आई, पोट दुखत ग माझ. आई ऊठ ना.” तो आनदीला हल्यू लागला. आनदी उठली, तिनें दिवा लावला. त्याचें पोट ती चोळू लागली. परंतु पोट राहीना. ‘फार दुखत ग !’ असें म्हणून तो रडू लागला. ताराहि उठली.

“थाबा. मी लावतें त्याच्या पोटाला. मला माहीत आहे औषध.” तारा म्हणाली.

तारा तेल लावू लागली.

“तुझ डोक माझ्या माडीवर ठेव. डोक जरा उच हव. अस्तं.” तारेनेंच डोकें उचलून घेतलें. “तू त्याच्याजवळ निजेन म्हणालास आणि निजला नाहीस. म्हणून पोट दुखू लागल—” आनदी म्हणाली.

“आता निजू ? नाही तर पुन्हा दुखेल. मन्यादादा म्हणतो बोलल्याप्रमाणं कराव—” आनंद म्हणाला.

तारा तेल चोळीत होती. तिचें हृदय वात्सल्यानें भरून गेलें होतें. तिच्या.

हातात स्नेहसागर उसळला होता वाटीतील तेलच्या बिंदूत हृदयसिंधु ओतला गेला होता

“बर वाटत का बाळ ?” तारेनें विचारले

“हो. पोट दुखायच केव्हाच राहिल पण मला मजा वाटते म्हणून बोललों नाही. मी तुमच्याजवळ निजू ? नाहीतर पुन्हा पोट दुखायच. तुम्ही मन्यादादाच्या पोटाचा का नाही लावला तेल ? मोठ्याच आपोआप थाबत असेल, होय ना ?” आनदा म्हणाला.

“थे माझ्याजवळ निजायला गार वार सुटला आहे ” तारा म्हणाली

“जाऊ आई ?” आनदानें विचारलें

“जा, लोळू नकोस ह !” आनदी म्हणाली

मायलेकरें एका पाघरूणात आली तारेनें आनदाच्या अगावर हात ठेवला त्याला अगदीं जवळ घेतलें आनदाला केव्हाच झोंप लागली. हळुहळू तारेचेहि ओले डोळे मिटून गेले

पहाट झाली यडगार परतु भावनोत्कट उषा आली उषा जगाला उठवायला येते, जगाला चैतन्य द्यावयास येते, परतु गार गार वाटते. पहाटे अगावर पाघरूण घ्यावेसें वाटतें. सृष्टि आपलें काळें पाघरूण दूर करू पहात असते. भाऊराव, मनोहर व आनदी उठलीं मनोहर चरक्यावर सूत कातीत होता. मुखानें रामनाम घेत होता. तारा व आनद झोंपलीं होती—गाढ झोंपली होती.

मनोहरचें सूत कातणें झालें. त्या मायलेकराना एकत्र पाहून त्यानें हात जोडले. आईचा व बाळाचा — दोघाचे मुखचंद्र एकत्र झाले होते. मायलेकराचें तें मधुरमीलन— ! जगाला अज्ञात असें मीलन पाहण्यात मनोहर तन्मय झाला होता. इतक्यात तारेला जाग आली. तिनें समोर मनोहर पाहिला. तिनें डोक्यावर पाघरूण घेतलें. बाळाचा मुका घेतला. मनोहर निघून गेला. तारेनें बाळाला पुन्हा एकदा हृदयाशी घट्ट धरलें. शेवटी ती उठली. निजलेल्या आनदाला नीट पाघरूण घालून उठली.

“किती उशीर झाला ! इतकी झोंप मला कधीं येत नाही—” तारा म्हणाली.

“रात्री पोटा चोळताना जागरण झाल शिवाय गीण झालेला—” आनदी म्हणाली.

तारा आता जावयास निघाली ज्योतिचा थोडे दूध घेऊन आले होते. ते कृतज्ञतेचें चिन्ह तारेनें अन्हेरले नाही भावनाची किंमत ती ओळखीत असे.

“आनद, तू येतोस रे सुदरपूरला ? तुला खाऊ देईन, चित्राची पुस्तक देईन.” तारेनें विचारले

“जातोस का रे ?” भाऊरावानी पण विचारलें

“आज नको. तुमचे मेळे करता ना, तेव्हा न्या त्याला.” आनदीनें सुचविले.

“तरच तेव्हाच ये बर का रे ?” असें म्हणून तारेनें त्याच्या डोक्यावरून हात फिरविला.

“फुलगावला येत जा मयूनमयून.” भाऊराव म्हणाले

“येईन येथून कर्तव्यस्फूर्ति घेऊन जाईन.” तारा म्हणाली.

मन्यादादानें गाडी हाकली. सद्गदित तारा पाठीमागे पहात होती. गेलें फुलगाव ! गाडीत कोणी बोलत नव्हतें. तारा मनोहरकडे पहात होती. तारेच्या तोंडावरचे भाव मनोहरला थोडेच दिसत होते ? त्याच्या का पाठीला डोळे होते ? परंतु भावनाचे डोळे पुढें मागे सवेत्र असतात. गाडी जोरात जात होती. मन्यादादाची टोपी खाली पडली. गाडी थांबली. तारेनें एकदम पाठी-मागून उडी टाकली. ती पळत गेली व टोपी घेऊन आली. तिनें ती झाडली. आपल्या रिक्षातील रुमालानें पुसली.

“तुम्ही कशाला उतरलात ?” मनोहर ओशाळून म्हणाला

“मजवर अनंत उपकार करणाऱ्याविषयी माझ्या मनात काहींच का भावना नसतील ? मी काय दगड आहे मनोहर ?” तिनें विचारलें.

दोघें पुन्हा गाडीत बसली. तारा ती टोपी माडीवर सारखी चाळवीत होती.

“द्या. घालू दे डोक्याला. वारेंत कोणी ओळखीच भेटत. टोपी नसेल डोक्याला तर त्यांना अमगल वाटत.” मनोहर म्हणाला.

“पुन्हा पडायची एखादी. असू दे माझ्या हातात. सुदरपूर जवळ आल म्हणजे घाला. तोंपर्यंत माझ्या माडीखाली ती ठेवें. म्हणजे जणू इच्छी होईल !” तारा हसून म्हणाली

“तुम्हाला काय ताप आला आहे ?” मनोहरनेहि हसून विचारलें.

“होय.” ती म्हणाली

“पाहू !” मनोहर म्हणाला.

तारेने हात पुढें केला. मनोहरने तो पाहिला

“थंडगार आहे हात !” तो म्हणाला.

“त्या हातात उष्णता नाही ? हात कढत नाहीं लागत तुम्हाला ? तुम्ही डॉक्टर नाहीं. मला हें सार समजत. तुम्ही माझ्या नाकाजवळ हात आणाल तर कढत कढत श्वास तुम्हाला भासतील.” ती म्हणाली.

मनोहर काही बोलला नाही. गाडी जात होती. तो बैल पळवीत होता. त्यांना मारीत होता.

“कशाला मारता ? गरीब बिचारे बैल !” ती म्हणाली.

“त्यांना पाठीवर काठी हवी. नाकात वेसण हवी. तरच नीट काम व्हायच—” मनोहर म्हणाला.

“आपल्या मनाच, आपल्या इद्रियाच असच आहे नाही ?” तारेने विचारलें.

“हो.” तो म्हणाला.

“मनोहर, गाडी हळू हाका. सुंदरपूर येऊच नये अस मला वाटतय. तुम्ही व मी या गाडीतून असेच हिंडत राहूया—” ती म्हणाली.

मनोहर बोलला नाही. मध्ये नाला आला. बैल पाणी पिण्यासाठी थांबले. मनोहरहि खाली उतरला. ताराहि उतरली. “ती पहा दोन पाखर.” तारा म्हणाली.

“आपण माणस आहोंत.” मनोहर म्हणाला.

“अहकारी माणस.” ती म्हणाली.

“पक्षुपक्ष्यापेक्षा आम्ही थोर आहोंत अस मानण्यात व तस वर्तनात दाखविण्यात कोणता आहे अहकार ? मनोहर गभीरपणें म्हणाला.

“थोडावेळ मी हाकलू का गाडी ? या दोरी माझ्या हातात.” तारा म्हणाली.

“कोणी बघेल तर हंसेल.” मनोहर म्हणाला.

“तुम्ही हसू नका म्हणजे झाल. गाडी चालवायला शिकवा मला. मी एकटी आहे.” ती म्हणाली.

तारा गाडी हाकू लागली. बैल गाडी भलतीकड नेऊ लागले.

“आवरा-आवरा, ओढा” मनोहर म्हणाला. तो एकदम पुढे झाला. तारेच्या हाताताल दोरी वेऊन त्याने बैलाना खेचले. गाडी रस्त्यावर नीट आली. दोघाचे हात दोरीवर होते दोघे जगळजवळ बसली होती. कोणी बोलले नाही. मनोहरने हळूच आपले अग जरा दूर केले.

“आपण एकत्र येऊ. मनोहर दूर का होता ? आपणास देवान एकत्र येण्यासाठी निर्मिल आहे. माझ्या मुलाचे तुम्ही मायबाप झालेत. आता माझे पति व्हा ! मनोहर, आपण खूप सेवा करू. मला भरपूर राबवा. माझ्या हातात व हृदयात अपूर्व शक्ति येईल. माझ्या हृदयात हे विचार तुम्हाला पाहताच जागृत झाले. आगगाडीत तुम्हाला पाहिल त्या वेळेस मनात काही आल. आता सात वर्ष झाली त्या गोष्टीला. ते सुत विकार आज पुन्हा जागृत झाले. ते मेले नव्हते. हृदयात एका बाजूला कोपण्यात तेहि वाढत होते. तुम्हाला पाहताच तो न कळत वाढलेला अकुर आज पुन्हा वाढला. बहरला. मनोहर, तुम्ही एकटे आम्हात, मीहि एकटी. मज अभागिनीची दया नाही येत ? यात पाप का आहे ?” तारेने मनोहरचे हात हाती घेऊन म्हटले.

“गाडी खाली जाईल—” आपले हात मोकळे करून मनोहर म्हणाला.

तारा मनोहरकडे पाहत होती, त्याला भीत होती. तिने खादीची टोपी त्याच्या डोक्यावर घातली.

“माझ्या प्रेमाचा मुकुट तुमच्या डोक्यावर मी चढवीत आहे. माझ्या माडीवर तुमची टोपी नव्हती. तुमच तें डोक होत. माडीवर बाळाला निजवर्ण, माडीवर पर्तीच मस्तक घेऊन तें चेपण, याहून स्त्रियाच्या माडीचा दुसरा मोक्ष नाही. मनोहर, मी गाडी हाकले. तुम्ही माझ्या माडीवर डोक ठेवून निजा. तुम्ही माझे आहात, मी तुमची आहे.” ती थरथरत म्हणाली.

“काय हें बोलता ? वेढ्या आहात तुम्ही. भारत स्वतंत्र होईपर्यंत ससारात पडायच नाही अस मी व्रत घेतल आहे. तोंपर्यंत एकच संसार—” तो म्हणाला.
जन्म...८

“ भारताला स्वतंत्र करू पाहणाऱ्या थोरानीं का लग्न केल नाही ? ”
तिने विचारले.

“ परंतु मी प्रतिज्ञा केली आहे ती पाळण माझ काम आहे. ती पाळायला मला मदत करा. पाठीमाग सरा. पुढपुढ येणाऱ्या विकारानाहि पाठीमाग सारा. शांत व्हा. सेवेत तुमच जीवन चालल आहे. सेवेत अविकाधिक रमा. म्हणजे हे अस काहीं फार आठवणार नाही.” तो म्हणाला.

तारा दूर झाली. ती पाठीमागे पाय सोडून मनोहरकडे पाठ करून बसली. पुन्हा एकदम तोंड फिरवून ती म्हणाली, “ मनोहर, तुम्ही का निर्विकार आहात ? तुम्हाला पाहून माझ्या मनात विकार का उत्पन्न व्हावेत ? कालतुम्ही बोलत नव्हतेत फार. आनंद म्हणे ‘आज मऱ्यादादा बोलत नाहीत’ काल तुमच पोट दुखत होत. आज सकाळीं आनंदाला कुर्गीत घेऊन मी निजलेली असता, तुम्ही उभे राहून मजकडे पाहत होता. त्या सकाळच्या तुमच्या पाहण्यान मी भांबावले. मी एकदम तोंडावरून पाघरुण घेतल. माझ्याकडे पाहण्याची जर इच्छा झाली तर तुम्ही माझे का होत नाही ? चोरून पाहण्यापेक्षा पविल हक्कानं पहा ! ”

मनोहर काही बोलला नाही. परंतु थोड्या वेळानें तो म्हणाला, “ सकाळीं मायलेकरास एकत्र पाहून प्रथम मी हात जोडले. मला तें पवित्र दर्शन वाटल. माझ्या पाहण्यात प्रथम पवित्रता होती. मी वदन करून निघून गेल पाहिजे होत. त्या पावित्र्याचा परिमल घेऊन निघून गेल पाहिजे होत. नंतरचे क्षण पवित्र नव्हते. मी मोहान उभा होतो. तुम्ही डोळे उघडून मजकडे पाहिलत तेव्हा माझ्या डोळ्यात पावित्र्य नसून विकार होते. परंतु मी झटकन् निघून गेलों, तुम्हीहि तोंड झाकलत. मी लाजलों. मी एक घडपडणारा प्राणी आहे. मनात वासनाविकार येतातच. त्याच्या आहारीं न जाण्याची खटपट आहे या झटापटींतच पुरुषार्थ आहे, पदोपदीं आपला पुनर्जन्म आहे. नदी या ठिकाणची तिथ नाही, त्या ठिकाणची पलीकडे नाही. ती क्षणात उथळ तर क्षणात गभीर, क्षणात वेगवती तर क्षणात शांत, कधी भावनाच्या भोंवऱ्यात फिरणारी, तर कधी कड्यांवरून उड्या घेणारी, कधी सरळ कधी वाकडी—त्याप्रमाणच हे जीवन आहे. कधी विकाराची वादळ येऊन नदी गडूळ होते, कधी सद्बिचाराचा प्रसन्न

शरद्वर्षातु येऊन जीवनाची नदी प्रसन्न दिसते. खळमळ खाली बसतो. मी कालचा आज नाही, सकाळचा आता नाही. सारखे जीवन बदलत आहे. परंतु यातून विकास का विनाश ? मी भागल्यावर श्रद्धा ठेवणारा आहे. शेवटी सार भले होईल, सार गोडे होईल असा माझा विश्वास आहे.”

सुंदरपूर जवळ आले तारा शांत होती ती आता थरथरत नव्हती. सेवासदन आले ती खाली उतरली. मनोहरने प्रणाम केला.

“क्षमा करा” ती म्हणाली.

“मलाहि करा” तो म्हणाला

“वर्दी पूरी करना पड़े गा गाणा गाता है गाणा बाहर. इधर तो मार खाना पड़े गा. देखता क्या ? पीसो.” हवालदार त्या कैद्यावर ओरडून म्हणाला.

त्या कैद्याच्या हाताना फोड आले होते बाजाच्या पेटीवर नाचणारीं तीं नाजूक बोटें आज जातें फिरवीत होतीं. त्याला तें जातें ओढवेना. पोत्यातील धान्य सरेना. त्यानें आपले हात डॉक्टराला दाखवले. परंतु डॉक्टर फक्त हसला.

“होईल, सवय होईल. सवय करायलाच पाहिजे. घाबरून कस चालेल. जरा हळूहळू दळा.” डॉक्टर म्हणाले.

“चक्की मुळीं फिरवत नाही डॉक्टर !” तो म्हणाला.

“पाठीवर हवालदाराचा दडा बसला म्हणजे फिरवेल. बैलाच्या पाठीवर काठी बसली म्हणजे ते भराभरा गाडी ओढतात.” असें म्हणून डॉक्टर निघून गेले.

तुरुंगातील डॉक्टर औषधे देण्यासाठी नसतात फटके मारण्याला मनुष्य योग्य आहे की नाही हे सांगण्यासाठी असतात. फटके मारून झाल्यावर ड्रेसिंग करण्यासाठी असतात कैदी पळून गेला तर तो ओळखता यावा म्हणून त्याची लाबी, रुदी, उची नीट पाहण्यासाठी, त्याच्या अगावर खुणा कोठे आहेत, तीळ कोठे आहे हे पाहण्यासाठी ते असतात सर्वांना कठीण काम देता येईल असा शैरा मारण्यासाठी असतात

तुरुंगातील डॉक्टराची ही तऱ्हा, मग तेथील इतर अधिकाऱ्याची कशी असेल त्याची कल्पनाच करणे बरे तुरुंगात माणुसकीशिवाय बाकी सारे असते. तुरुंग म्हणजे माणसाना पशु करण्याची स्थाने. कैद्याची असलेली माणुसकी, उरलेला थोडा स्वाभिमान, त्याचीहि येथे वासलात लाविली जाते. त्याने घास मोजून खावयाचे, अगावर पाणी मोजून घ्यावयाचे कैद्याकडून मळे लावण्यात येतात. रताळी, कोबी, बीट भरपूर पिकवतात परंतु साहेबाच्या घरी जाण्यासाठी, वा बाजारात विकण्यासाठी ती असतात. कैद्याच्या नशिबी सडका पाला व पिवळी, पिकलेली, बियाने भरलेली वागी ! माजीपाल्याचा खर्च भरपूर दाखवतात धान्याचा खर्च भरपूर दाखवतात, परंतु जेलचे अधिकारी व कॉन्ट्रॅक्टर यांना सारा इतिहास माहीत असतो.

एके दिवशी एका कैद्याच्या पायात दडाबिडी ठोकण्यात आली. त्याने एक रताळे खाल्ले हा त्याचा अपराध ! बैलाप्रमाणे ते कैदी मोटा ओढीत व रताळ्यास पाणी भरीत परंतु एक रताळे त्याने खाले तर तो अपराध झाला ! फौजदारसाहेब, जेलरसाहेब याच्या घरी रताळी जात, परंतु ते सारे साव ! भरपूर पगार घेऊन फुकट खाणारे हे सभ्य लोक ! आणि घामाघूम होणारे ते कैदी ! त्याचा कोठला हक्क ? त्याचा फक्त मरण्याचा हक्क. शिब्या खाण्याचा, दडे खाण्याचा, दडाबिडी सोसण्याचा त्याचा हक्क !

परमेश्वर जर कोणास अधिक शिक्षा करणार असेल, तर या जेलर, सुपीर-टेंडेंटसाहेबास करील. काही काम न करता चैन करणाऱ्यास तो शासन करील.

आमचा गोविंदा कैदी हे सारे प्रकार पाहून घाबरत असे. आपण जिवंत कसचे बाहेर पडतो असे त्याला वाटे. काही कैद्यांना कोणी भेटायला येई,

त्यांना साबण वगैरे देई, पण गोविंदाला कोण होते ? त्याला कोण पत्र पाठवणार, कोण भेटायला येणार, कोण साबण देणार ?

सात वर्षांची सजा ! सात दिवस तुरुंगात राहणें मुद्धा कठीण, तेथें सात वर्षें काढावयाची ! गोविंदाची कम्बरच खचून गेली. केवळ निराशा त्याच्या डोळ्यासमोर होती अगावरचे ते फाटके कैदी-कपडे पाहून त्याचें हृदय फाटे कठ दाटे. डोक्यावरचे सुंदर केस ! कोठे गेले ते ? तुरुंगात आल्याबरोबर त्याला सन्यास देण्यात आला. वस्तरा झोंबतो असें म्हटल्याबद्दल हवालदारानें डोक्यावर थपडा मारल्या सर्वत्र अपमान !

उची सिगारेट ओढण्याची त्याला सवय, उची गादीवर शोपण्याची सवय. आता कोठली सिगारेट, कोठली गादी. इतर कैदी चोरून विडी पीत कोणी विड्याची थोटकें पाहत हिडत. कोणी कोणी गुदद्वारात विडी लपवीत. गोविंदाला हें सारें पाहून किळस येई. त्याला विडी पिण्याची तलफ येई, पण विडीचें थोटूक त्याच्यानें ओढवेना. सतराजणानी तोंड लावलेली विडी तोंडाला लाववेना.

‘सतराजणांनी तोंड लावलेले ओठ तुला चालत. सतराजणानी भोगलेली नार तुला चाले. त्या वेळेस नाहा शिसारी आली ? त्याची शिसारी येती तर हे दिवस कशाला येते ? परंतु वारागनाकडे लोळत पडलास. रड आता भरपूर. भोग आता फळ !’ असें त्याचें मन त्याला म्हणे.

एके दिवशीं चक्रींतील एक कैदी साबणाचे तुकडे खात होता. गोविंदा कैद्याला त्यातील रहस्य कळेंना.

“साबण कां खाता ?” त्यानें विचारले.

“म्हणजे दवाखान्यात विश्रांति मिळेल.” तो कैदी म्हणाला.

“साबण खाऊन का आजारी पडता येत ?” गोविंदानें विचारलें.

“साबण खाल्ला म्हणजे शौचास फेसाळ होत. डॉक्टरांना सागाव की, मला आमाश झाला आहे. दोन दिवस दवाखान्यात विश्रांति मिळते. निदान दोन दिवस काम मिळत नाहीं. शौचाच तपासल तरी हरकत नसते. संशय येत नाहीं.” तो कैदी म्हणाला.

गोविंदा कैद्यास हें सारें ओंगळ वाटे. परंतु दुसरा उपाय काय ? तुरुंगात येरव्ही थोडीच विश्रांति मिळणार आहे ? तुरुंगात देवाचें स्मरण होतें. प्रेमळ

माणसाचें स्मरण होतें. कृतकर्माचें स्मरण होतें. परतु तुरुगात ज्याची पहिली फेरी असते, त्याला हें सारें. जे पुन. पुन्हा येतात, त्यांना तुरुग हें घरच वाटतें. त्यांना बाहेरच करमत नाही सुटल्यावर पुन्हा तुरुगात केव्हा जाऊ असें त्यांना होतें. माझा बिस्तरा, माझी थाळी-माडें राखून ठेवा असें जातांना ते सांगतात. सुटलेले कैदी पुन्हा महिन्या दोन महिन्यात आलेले गोविदानें पाहिले तेव्हा त्याला आश्चर्य वाटलें. परतु त्या कैद्यानी त्याचें आश्चर्य नाहीसें केलें.

एकदा तुरुग पाहावयास काहीं पाहुणे आले होते. जेलरसाहेब स्वतः त्यांना तुरुग दाखवीत होते हिडता हिडता मडळी चक्रीचे ठिकाणीं आली. गोविंदा कैदी दळीत होता. सर्व कैद्यांच्या माना खाली होत्या.

“हे पहा एक गाणारे कैदी रात्रीं गायलाच लागले. जेलमध्ये आहों हें विसरले. झोपेंतसुद्धा गातात !” जेलरसाहेब हसत म्हणाले.

पाहुण्यांपैकी एकजण गोविंदा कैद्याकडे टक लावून पाहू लागला. गोविंदा त्याच्याकडे पाहू लागला.

“तुम्ही सुदरपुरला होता का ?” पाहुण्यानें विचारलें.

“हो.” गोविंदा कैदी म्हणाला.

“तिथ गायनाचा वग चालवणारे तुम्हीच का गोविंदराव ?” पाहुण्यानें पुन्हा प्रश्न केला.

“हो.” तो म्हणाला.

“तुम्हाला कुसुम माहीत आहे ? तुम्ही तिला गाण शिकवीत होतेत. गाण्याचा एक प्रयोग तिच्यावर केला होतात ?” पाहुणा विचारू लागला.

“तुम्हाला काय माहीत ?” कैद्यानें विचारलें.

“कुसुमनच एके दिवशी ती गमत सांगितली.” पाहुणा म्हणाला.

“कुसुम तुमची कोण ?” गोविदानें प्रश्न केला.

“माझी पत्नी. सुदरपुरला माझ जाण येण असे. व्यापारासाठीं आम्ही सर्वत्र हिंडतो. तुमच गाणहि मीं एकदा ऐकलं होतं. कुसुमची माझी सौबरीक जमली. तुमच गाण एके दिवशी मीं ऐकल. तुमच्याजवळ तिनं गाण शिकावं अस तिच्या वडिलास मींच आग्रहपूर्वक सांगितल होत. पुढ आमचं लग्न झाल. तुम्हाला इथं पाहून मला वाईट वाटतं.” पाहुणा म्हणाला.

“माझ्या कर्मोची फळ मी भोगलीच पाहिजेत. कुसुमला क्षमा करण्यासाठी सांगा. तुम्हीहि क्षमा करा इथ माझा पुनर्जन्म होत आहे आत्म्यवारच एकेक पापकवच गळून पडत आहे एक दिवस मी मुक्त होईन. पाण्याला अनंत भविष्यकाळ आहे ” गोविंदा कैदी म्हणाला

“इय खूप त्रास होत असेल ?” पाहुण्याने सहानुभूतीने विचारले.

“त्रासासाठीच तुरुंग असतात तुरुंगात रोज अगातून घामधारा निघाव्या लागतात व डोळ्यातून जलधारा निघाव्या लागतात मी या पाण्यात पवित्र होत आहे मी सर्व जगाला पूर्वी तुच्छ मानीत असे आज जगातील सर्वात तुच्छ असा मी झालो आहे. जिवंतपणीच देवान नरक दाखवला आता मेल्यावर यमयातना दुसऱ्या भोगाव्या लागणार नाहीत ” गोविंदा कैदी शांतपणे सांगत होता.

“तुम्हाला काही पाहिजे ? ” पाहुण्याने विचारले.

“नको. पाण्याबद्दल प्रेम वाटत असेल तर ते थोड द्या.” गोविंदा सद्गादित होऊन म्हणाला.

पाहुणे निघून गेले. हवालदार गोविंदा कैद्याकडे जरा आदराने पाहू लागला. थोरा मोठ्याच्या हा ओळखीचा दिसतो असा त्याने तर्क केला

त्या दिवशी तिसरे प्रहरी गोविंदा कैद्याला एकदम जेलरसाहेबाकडून बोलावणे आले. आपण त्या पाहुण्याजवळ बोललो म्हणून शिक्षा तर नाही ना असे त्याच्या मनात आले

“तुम्हाला भेट आली आहे. या तुम्हाला भेटायला आल्या आहेत.” जेलर-साहेब म्हणाले.

“मी कुसुम. ओळखलत का मला ? ही माझी मुलगी.” पाहुण्याबाई म्हणाल्या.

“सात वर्षे झाली. या मुलीच काय नाव ? ” गोविंदाने विचारले.

“लिली.” कुसुमने सांगितले.

“तुम्ही मला भेटायला आलात, मला किती समाधान होत आहे ! मी इथ आहे ही गोष्ट सुंदरपुरला गेल्यात तर भाऊरावास तुम्ही सांगू नका. तुमच्या यजमानासिंह याबद्दल सांगा. भाऊरावास वार्ड वॉटेल्. त्यांना मनोहर भेटला. देवाचे त्याच्यावर उपकार. मला माझा अनुभव हाच मनोहर, अनुभव

हाच माझा गुरु, हाच सखा. तुम्ही सार विसरून आलात, किती छान !” गोविंदा म्हणाला.

“तुम्हाला साबण आणला आहे व आश्रम-भजनावलीच पुस्तक आणल आहे. जेलरसाहेबानी या वस्तु द्यायला परवानगी दिली आहे.” कुसुमने सांगितलें.

गोविंदानें आश्रमभजनावलि हाती घेतली. ती त्याने चाळली.

“महात्माजींच्या आश्रमात यातीलच प्रार्थना म्हटल्या जातात.” कुसुमने पुस्तकाचा परिचय करून दिला.

“किती योग्य वस्तु तुम्ही दिल्यात ! साबणान बाहेरचा मळ धुऊन टाकीन आणि या प्रार्थनानी मनाचे मळ धुऊन टाकीन. अतर्बाह्य स्वच्छ होऊन बाहेर येईन जगलों-वाचलों तर बाहेर येईन, नाही तर इथूनच देवाकडे जाईन. पुन्हा बाहेर बरबटण नको.” गोविंदा गंभीर खिन्नतेनें म्हणाला.

“तुम्ही तुरुगातून पवित्र होऊन बाहेर याल व जगाला निर्मळ सुंदर सगीत शिकवाल.” कुसुमने आशा दाखवली.

“मी तुम्हाला काय देऊ ? माझ्या डोळ्यातील अश्रु तुम्हास देतो, दुसरा काय देणार ? तुम्ही सकाळींच तुरुग पाह्यावयास का नाही आलात ?” गोविंदानें शका विचारली.

“तुरुगातील देखावे मला पाहण्यासार नाहीं अस वाटल. तुमचे हे फाटके कपडे पाहून मला खरोखर वाईट वाटत आहे तुम्ही किती वाळलात ?” ती म्हणाली.

“तुरुगात शरीर वाळत व आत्मा पुष्ट होतो.” गोविंदा म्हणाला.

“आता वेळ संपली.” जेलरसाहेब म्हणाले

शिपाई गोविंदा कैद्यास घेऊन गेला. कुसुम त्याच्याकडे पाहत होती. लिलीला घेऊन ती निघून गेली.

काही दिवस गेले. एके दिवशी गोविंदा कैद्याची चक्री बद झाली. त्याला कचेरीत काम मिळालें. तेथें कारकुनास तो मदत करी, हिशेब करी. कैद्याच्या दिवसाच्या बेरजा करी. गोविंदा कैद्याचें अक्षर मोत्यासारखें होतें. तो दिशे सुंदर, लिही सुंदर.

जेलरसाहेबाची गोविंदा कैद्यावर मर्जी बसली. ते दुपारी जेवण करून जेल-मध्ये येत. गोविंदा कैद्यास ते गाणीं म्हणायला सागत. आश्रम-भजनावलींतील सुंदर भक्तिमय पदे गोविंदा कैदी आळवी व ऐकणागच्या डोळ्यातून टिपें काढी. दर रविवारी एका मोठ्या बराकीत कैदी जमवण्यात येत व गोविंदा कैदी तेथें भजन करी तें भजन ऐकून कैदी सद्गदित होत बाहेरच्या व्याख्या-त्यांचीं कोरडीं व्याख्यानें ऐकण्याऐवजीं गोविंदा कैद्याचें हें भजनच कैद्यांना आवडे. नीतिधर्मावर व्याख्यानें देण्यासाठीं बाहेरचे पाहुणे येत व पाच रुपये प्रत्येक व्याख्यानाचे घेऊन जात त्या व्याख्यानात ना कस, ना रस, ना जिव्हाळा, ना कळकळ ! गोविंदा कैद्यानें एके दिवशीं व्याख्यान दिलें किती सुंदर बोलला तो ! गोविंदा कैदी साधक झाला होता. ती साधकाची वाणी होती. मुमुक्षुचें तें भाषण होतें तो म्हणाला, “ मित्रांनो, आपण बाहेर पाप करून इथ आलों. आता इथ पाप करू तर तें कुठ फेडायच ? ” त्याचे ते सकप शब्द हृदया हृदयात गेले.

गोविंदा कैदी असें म्हणायच्याऐवजीं त्याला आता ‘गोविंदा साधु’ असें सारे म्हणत. पूर्वीचा वासनाचा कैदी गोविंदा मरून गला. कामक्रोधाचा कैदी गोविंदराव नष्ट झाला. वासनाकोश गळून पडला. किड्यातून फुलपाखरू बाहेर पडतें, मुक्त होतें, त्याप्रमाणें गोविंदा कैद्याचें झालें. एक प्रकारची मधुर शांति, पवित्र कांति त्याच्या चेहऱ्यावर दिसू लागली. तुरुंगाच्या चिखलात तें पवित्र कमळ फुलत होतें. त्याचा सुगंध इतरांच्याहि जीवनाला लागत होता.

जेलरसाहेब बदलून गेले. कैद्याशी कठोरपणें वागण्याची सवय झालेले जेलर-साहेब घरींहि तसेंच वागत ते स्वतःच्या मुलांना शिक्षा करायचे, त्यांना बाधून ठेवीत. त्यांना मिठाची भाकर खायला देत. त्यांना वेतानें फोडून काढीत. पत्नी त्याच्यासमोर बिचारी थरथरत असे. घरी काम करावयास येणाऱ्या कैद्याजवळ जेलरसाहेबाची पत्नी म्हणावयाची “ तुमची तशीच माझी दशा. आम्ही स्त्रिया म्हणजे कैदीच आहोंत. कुठ पळून जाऊ तर समाज आणखीन कठोर शिक्षा करील. मुकाट्यान रडाव, सार सहन कराव.”

परंतु कर्दनकाळ जेलरसाहेब गोविंदा कैद्याचीं भजनें ऐकून निराळे बनले.

“ अतर मम विकसित करो अतरतर हें । ”

हे गीत ऐकता ऐकता जेलर डोळे मिटीत. त्याचा स्वभाव प्रेमळ झाला. गाणें ऐकून ते घरीं जात व मुलाचे मुके घेत. पत्नीशीं गोड बोलत कृष्णाच्या बासरीनें शिळा पाझरत असें पुराणात वर्णन आहे त्याचा अनुभव त्या तुरुगात येऊ लागला. हा गोविंदा कैदी म्हणजे गोकुळातीलच तो बन्सीधर गोविंदा नव्हता ना ? तो मोरमुकुटवाला, मेघश्याम, गोपालकृष्ण नव्हता ना ?

पतीमन्ये ही अद्भुत क्रांति कोणी केली हें पत्नीस कळेना. परंतु एके दिवशी पतीच्या तोंडूनच तिला सारें कळलें. आपणाहि त्या कैद्याला बघावें असें तिला वाटलें आपल्या ससारात ज्यानें मधुरता आणली, त्या थोर उपकारकर्त्याला पाहावें असें तिला वाटलें त्या दिवशीच्या रविवारी आपली मुलें घेऊन तीहि पतीबरोबर भजनश्रवणास गेली. फौजदारसाहेबानी गुलाबाचीं सुंदर फुलें तोडून जेलरसाहेबाच्या पत्नीला नेऊन दिलीं. भजन झालें. तीं फुलें तिनें पतीच्या हातीं दिली. जेलरसाहेबानीं ती गोविंदा कैद्यास अर्पण केली ! तुरुगात अधिकाऱ्याकडून एका कैद्याची पूजा ! तो चमत्कार होता. परंतु असे चमत्कार या सृष्टीत कधी कधी घडून येत असतात थडगार झऱ्या-जवळ अत्यंत कटत पाण्याचे झरे हिमालयात आढळतात. भर वाळवटात मध्येच झुळझुळ वाहणारें पाणी आढळतें व डोळ्यास शातविणारी हिरवळ दिसते. डामरातून गोड साखर व सुंदर रंग आपणास मिळतात. डामरांतून साखर व रंग मिळण्याचे शोध शास्त्रज्ञानी लावले आहेत. जगाला त्यात आश्चर्य वाटत नाही. परंतु एखादा दुर्जन सज्जन झाला, एखादा पापी पवित्र झाला असें त्यांना सांगितलें तर तें त्यांना खरें वाटत नाही. डामरातून का मनुष्य अधिक डामरट आहे ? डामरातील दिव्यता का माणसात नसावी ?

कोठें आहे धर्म ?

१२

मनोहरला स्वातंत्र्याची तहान लागलेली होती. वरून शात दिसणारा मनोहर आत दुःखसतापानें जळत असे. फुल्लावच्या मुलाच्या जीवनकळ्या तो फुलवीत होता पूर्वी तो खादी खाद्यावर घेऊन वाऱ्याप्रमाणें सर्वत्र भटकें. ओथबलेला मेघ वर्षत असतो. स्वातंत्र्याच्या भावनानी ओथबलेला मनोहर सर्वत्र स्वातंत्र्याच्या कल्पना फैलवीत फिरे. परंतु तें भटकणें त्यानें बंद केलें होतें. एका गावाला विशेषेंकरून त्यानें बाधून घेतलें होतें.

एके दिवशीं एक कफनी घातलेला तरुण मनोहरचा शोध करीत त्या गावां आला. उंच व धिप्पाड होती ती मूर्ति. डोक्यावर जटा वाढलेल्या होत्या. हातात एक रुद्राक्षमाला होती. पायात खडावा होत्या खाकेंस झोळी होती. मनोहर शाळेंत मुलाना गोष्टी सागत होता तों ते बोवा बाहेर आले. मनोहर बाहेर आला. त्यानें त्या बोवार्जीचा हात हातात घेतला. बोवार्जीची व त्याची जुनी ओळख असावी.

“साग तुझी गोष्ट, मी पण ऐकेन. पुष्कळ दिवसात तुझी वाणी कानीं पडली नाहीं.” बोवार्जी म्हणाले.

मनोहर गोष्ट सांगू लागला. मुलें ऐकू लागलीं. “ एक होता सावकार. गावोगाव त्याची शेती, त्याची जमीन. हजारों घरातून त्याला शिब्याशाप मिळत. कुणी त्याला बर म्हणत नसे. पिकल नाही तों सावकाराचे लोक येत व माल घेऊन जात उरलसुगल सरकार नेई त्यातून थोड उरल तर कुणी दादामहाराज, कुणी बाबामहाराज, असे गाद्या चालवणारे महाराज घेऊन जात. शेतकऱ्याची मुल उपाशी असत. ना त्याना भाकर ना त्याना ज्ञान. थडीत ना पाघरूण, ना अथरूण शेतकऱ्याच्या बायकाच्या अगावर चिंध्या असत. सावकाराची शेंकडों घर होती. त्याच्या घरात शेंकडों गाद्या-गिरद्या होत्या. त्याच्या घरात कुर्ची, पोपट यानाहि मेजवान्या असत. अर्जीर्णान घरातील ऩडळी आजारी असत. उन्हाळ्यात तो सर्वाना घेऊन थड हवेच्या ठिकाणीं जाई सावकार सुखात होता. श्रमणारे शेतकरी दुःखात होते.

तो सावकार धार्मिक म्हणून प्रसिद्ध होता. एका जुन्या समाधीचा त्यान उद्धार केल होता एका देवाला त्यान मुकुट केल होता एका देवाला तो रोज पंचपक्वान्नाचा नैवेद्य नेई. एका देवासमोर रोज चौघडा वाजण्याची त्यानं व्यतस्था केली होती. मेल्यावर मोक्ष मिळेल अशी त्याची श्रद्धा होती.

सावकार भेल. सावकार मुद्धा शेवटीं मरतात. मार्तीत मिळतात. त्याचा आत्मा देवाकडे गेला.

देवान विचारल, “ तू काय पुण्य केलस ? ”

सावकार म्हणाला, “ तशी पूजा बाधली, तुला मुकुट केले, तुझ्या दारात चौघडे वाजवले, तुला नैवेद्य दाखवले.”

देव म्हणाला, “ माझ्या दारात चौघडे वाजवलेस परंतु शेतकऱ्याना तूं शंख करावयास लावलेस, मला नैवेद्य दाखवलेस, शेतकऱ्याचीं मुल उपाशी होतीं. मला मुकुट केलेस, शेतकऱ्याच्या घरावरून नागर फिरवलास. मी का फक्त देवळातील दगडात आहे ? त्या शेतकऱ्यात का मी नव्हतों ? तू मला त्या लहानशा दगडात फक्त कोंडून ठार केलस. देवाची समाधि बाधलीस. जा, तू देवाचा भक्त नसून, देवाची हत्या करणारा आहेस. इथं तुला मज्जाव आहे.”

इतक्यात त्या सावकाराच एक कूळ मरून तिथ आल. आपल्या कुळाला काय न्याय मिळतो हें सावकारास पाहायच होत.

देवान कुळास विचारिलं. ‘तू काय पुण्य केलस ?’

तें कूळ म्हणाल, “मी मुलाबाळास आधीं खायलाप्यायला दिल नाहीं बायकोला लुगड घेतल नाहीं. आम्ही सर्वजण पाऊस-पाण्यात, थडी-उन्हान खपत असू. साप-विंचू, दगडधोंडे, काटेकुटे, कशासहि जुमानीत नसू वर्षभर श्रमाव, घाम साडावा, रक्त आटवाव व शेत पिकवावीं पकेल तो माल मी आधीं सावकारास देत असे मनात म्हणत असे ‘जिवतपर्णी कष्ट करू परतु मेल्यावर तरी देवाजवळ जाऊ.”

देवान विचारल, “सावकाराच मुद्दल फिटल होत कीं नाहीं ? किती घेतल होतंस कर्ज ? ”

कूळ म्हणाल, “सावकाराच घेतले पाचशें, परतु त्याला व्याजापायी भरले सातशें. मुद्दल कवी फिटतच नसत ”

देव म्हणाला, “जेवढे घेतले तेवढे फार तर द्यावे आणि ते ५०० तरी त्यानीं कुठून आणले ? परतु घेतले तेवढे दिले तर त्यात फार वावग नाहीं तुम्ही असे बावळट कसे ? म्हणे मुलाबाळाना खाऊ दिल नाहीं, बायकोला लुगड घेतल नाहीं. त्याचा साभाळ करण हें पाहिल कर्तव्य. तुम्ही श्रमलात, जें पैदा केलत त्यावर पहिला तुमचा हक्क. मग सरकार, मग सावकार, हा खग धर्म. तू अधर्मान वागलास, तुला मोक्ष नाहीं.”

कूळ म्हणाल, “आम्ही तस करू तर आम्हाला तुरुगान घालतील घरात खायला नसल तरी तहशील आधीं भरावा लागतो. सावकाराच देण द्याव लागत. काय कराव ? ”

देव रागावून म्हणाला, “बड करावं. षडासारख वागण म्हणजे का धर्म ? अन्यायाविरुद्ध झगडा करा, त्यासाठी सघटना करा असे रडता काय ? दुबळेपणान रडणारे व अन्याय सहन करीत जगणारे ते देवाचे नाहींत. जा.”

देवान छळणारा सावकाराहि दारात उभा केल नाहीं, तो मुळमुळू रडणारा शेतकरीहि त्यान उभा केल नाहीं. त्यान सावकाराला ‘माणुसकी म्हणजे धर्म, सर्व बधूस सुखी करण म्हणजे धर्म’ ही गोष्ट शिकवली. शेतकऱ्यास ‘अन्यायाविरुद्ध झगडा उभारा, तुम्ही श्रमता तर तुम्ही आधीं खा’ अस शिकवल.

मुलानो, खऱ्या धर्माची या गोष्टीवरून तुम्हाला कल्पना येईल. तुम्ही उद्या मोठे व्हाल तेव्हा या धर्माचे वारकरी व्हा.”

गोष्ट सपली मुलें घरोघर गेलीं. मनोहर व ते बुवाजी मळ्यात गेले. बरोबर आनदहि होता

“हा कोण, तुझा मुलगा की काय ?” बुवाजीने विचारलें.

“नाहीं. हा माझ्या मित्राचा मुलगा. त्याचाच हा मळा. ते पूर्वी सुंदरपुरला वकील होते परंतु आज बरींच वर्षे या खेड्यात ते सेवा करीत आहेत. त्यानीं सावकारी सोडून दिली. स्वतः श्रमतात देवाचा धर्म ते आचरीत आहेत—” मनोहरनें थोडक्यात हकीकत सांगितली

इतक्यात उन्हात काम करून भाऊराव आले

“हे भाऊराव ” मनोहरनें मित्रास सांगितलें.

“आणि हे कोण ?” भाऊरावांनीं विचारिलें.

“हे माझे एक जुने मित्र आम्ही दोघानी लग्न न करण्याच ठरविले होतं, स्वराज्याच्या कामाला वाहून घेण्याच निश्चित केलें होत. याच नांव नारायण.” मनोहरनें सांगितलें.

“मन्यादादा, आई विचारते पाहुण्याची आघोळ व्हायची आहे ना ?” आनदानें येऊन विचारलें.

“हो. स्नान करायच आहे. मी थंड पाण्यानच स्नान करतो ” नारायण म्हणाला.

“तुझें खाण्यापिण्याच काहीं विशेष तत्र आहे कीं काय ?” मनोहरनें विचारलें.

“तस विशेष काहीं नाहीं ” नारायणनें हसून सांगितलें.

नारायणानें स्नान केलें. त्याचें जपतप बरेंच होतें. तो डोळे मिटून बसला होता. आनद हें पाहत होता. त्यानें अशी कवाईत कधी पाहिली नव्हती.

“याच केव्हा आटपणार ? मला तर भूक लागली आहे.” आनद म्हणाला.

“अरे पाहुणे आहेत ते अस म्हणू नये.” आनदी म्हणाली.

“मला आपल आधी वाढ. ” तो म्हणाला.

“मघाशींच विचारल, तेव्हा नको म्हणालास, बस. तुला वाढतें.” आनदीनें सांगितलें.

थोड्या वेळानें भाऊराव, मनोहर, नारायण सारे जेवावयास आले.

“काय रे पाहुण्याच्या आधी बसलास ?” नारायणानें आनदास विचारलें.

“मन्यादादा म्हणतो लहान मुल म्हणजे देव. देवाला आधीं नैवेद्य दाखवावा.” आनद म्हणाला.

“पण देव नैवेद्य खात नसतो.” नारायण म्हणाला.

“खरा देव खातो. नामदेवाच्या देवान खाछा होता. नाही का ग आई ?” आनदा म्हणाला.

“तुला स्तोत्र वगैरे येतात का रे ?” नारायणानें विचारले.

“स्तोत्र म्हणजे न समजणाऱ्या कविता होय ना ? मन्यादादा म्हणतो, ‘प्रभातफेरीची गाणी’ म्हणजेच आपलीं स्तोत्र. हीं स्तोत्र आम्हाला समजतात. परंतु ‘ती खट फट स्तोत्र’ समजत नाहीत. भाऊ म्हणतात तसली.” आनदा हसून म्हणाला.

“मनोहर, तू का देवाधर्माला चाट दिलीस ? शाळेंतील त्या गोष्टीवरून तसच वाटलं.” नारायण म्हणाला.

“कधी कधी आईबापापासून दूर ठेवण्यात मुलाच हित असत. तो स्वावलंबीही होतो व आईबापाची मग प्रेमान् आठवण करतो. देवापासून काहीं दिवस आपण दूर राहू या. देव देव करून आपण बावळट व पुरुषार्थहीन झालों आहोंत. जड व परावलंबी झालों आहोंत. छायेंत पीक वाढत नाही. झाड तोडाव, सावट दूर करावी, तेव्हा पेरलेल फोफावतं. काही दिवस देवाच झाड जरा छाटू या. देवाच हें जुन झाड पोकळ झाल आहे. दिसायला उच, छाया दाट—परंतु ना फुल ना फळ. खडसून टाकू या हें झाड. किंवा नवीन देवाच नवीन झाड लावू या.” मनोहर भावनेनें बोलत होता.

“मन्यादादा, आधीं जेव तू, म्हणजे मग वादास जोर येईल.” आनदी म्हणाली.

“या गोष्टी वाद करायच्या नाहीत. ज्याच्या त्याच्या श्रद्धेच्या आहेत. औषध घेऊन पाहाव. गुण आला तर ठवाव, नाही तर फेकून द्याव, परमेश्वराच भक्तिपूर्वक स्मरण मला तरी जीवनदायी वाटत.” भाऊराव म्हणाले.

“परमेश्वराच कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करण निराळ, आणि धर्माच्या वायफळ गप्पा निराळ्या !” मनोहर म्हणाला.

“ मी उठू. नाही तर म्हणाल पाहुण्याच्या आधी उठलास.” आनदा म्हणाला.

“ मऱ्यादादान तुला काय शिकविल आहे ? ” नारायणाने विचारलें.

“ आपल झाल की उठाव व्यर्थ वेळ दवडू नये. माशा मारीत पानावर बसू नये, अस मऱ्यादादा सागतो ” आनदानें सागितलें.

“ मग ऊठ ’ नारायण म्हणाला

जेवणें झाली भाऊराव न झोपता आज सूतच कातीत बसले. मनोहर व नारायण बोलत होते

“ मनोहर, वर्माशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही. आधी धर्माचा पाया हवा.” नारायण म्हणाला

“ स्वराज्य मिळवण ही गोष्ट का धर्मापेक्षा निराळी आहे ? धर्म म्हणून निराळी वस्तु नाही.” मनोहर त्वेषानें बोलला.

“ मला तर सर्वत्र धर्मग्लानि दिसत आहे. नास्तिकता सर्वत्र बोकाळली आहे ” नारायण म्हणाला

“ धर्माला उज्ज्वलता कधी होती ? ज्या समाजात हजारों वर्षे माणसाना पशूहून नीच करून ठेवण्यात आल तिथ का धर्म होता ? सतानीं बड करून शानाची भाडवलशाही मोडली. सार शान मराठीत आणल. परंतु तें मराठीत आणलेल लिहा-वाचावयास कोणी शिकवायच ? स्त्रिया, वैश्य, शूद्र या सर्वांना मोक्ष देणाऱ्या त्या श्रीकृष्णाच्या या भारतभूमीत अद्याप शेंकडों जाती रानटी कशा राहिल्या ? ज्या जातीत शबरीसारख रत्न झाल, त्या मिळामधें आम्ही कधी गेले नाही. मिशनरी जातात व त्याची सेवा करतात. कोठला धर्म नि काय ? जिथ शेंकडा ९० लोक निरक्षर आहेत, जिथ अस्पृश्यता आहे, जिथ जातिभेदाचा बुजबुजाट आहे, जिथ श्रेष्ठ-कनिष्ठपणाचे पदोपदीं वाद, जिय स्त्री म्हणजे मालमत्तेची, भोगाची एक चीज, जेथ लाखों लोक अन्नवस्त्रहीन असता राजेरजवाडे, सावकार-कारखानदार, जहागिरदार-इनामदार, गादीबहादर, सत-महत आपापल्या चैनी खुशाल चालवीत असतात, लहानपणापासून लग्नाशिवाय दुसरा विषय जिय कानावर पडत नाही, तिथ का धर्म आहे ? तिथ का धर्म होता ? स्वरा धर्म आता येत आहे. धर्मोचे बडेजाव माजवले जात असता, प्रत्येकाच्या ओठावर देवधर्म नाचत असता, जर ही लाजिरवाणी दशा जन्म... ९

समाजास येते, तर तो देवधर्मे उडवण म्हणजेच खरी आस्तिकता. ज्या आस्तिकतेत ओलावा नाही ती नास्तिकता. ज्या नास्तिकतेत ओलावा आहे ती खरी आस्तिकता. स्त्रियांचा आत्मा जागा होत आहे, हरिजनांचा आत्मा जागा होत आहे, श्रमगारी जनता उठत आहे, मुल बड करू पाहत आहेत, गुलामी लढणाऱ्या गुरूंना भिरकावून देत आहेत, यात मला खरी धर्मप्रभा दिसत आहे सर्व प्रकारच्या क्षुद्रतेला काडी लावण हा आजचा धर्म आहे सर्वत्र भरलेली प्राणघेणी घाण जाळून भस्म करण हा धर्म आहे हातातील माळ फेक व झाडू घे, ती झोळी फेक व खाद्यावर खादी घे. ॐ ॐ सोड व 'भरावयाला उठा मुलानो भारतमातेच्यासाठी !

स्वातंत्र्याची गाणी गाऊ झेंडा घेऊ निज हाती'

अशी गाणी गात हिंड. हरिजनांच्या झोपड्यात प्रेमाचा प्रकाश ने हा आजचा उगधर्म आहे शेतकऱ्यात, कामगारात निर्भयता ने, त्याची पोलादी सवटना कर. या कफन्या नकोत आता. ज्या ज्या सोंगानी समाजात दम माजला ती सारी त्याज्य मानू या. माळा, खडावा, गध, भस्में, लुग्या, भगवी, वस्त्र सर्वांना दूर ठेवू या. नारायण, आपण स्वराज्यासाठी तडफंडत होतो. मी मनात म्हणत होतो तू कुठ तरी स्वराज्याची सवटना करीत असशील परंतु तू तर जपतप साधन करणारा झालास." मनोहर थांबला

“आधी देव मिळावा अस मला वाटत. देवाचा आदेश मिळावा अस मला वाटत. देव म्हणजे झूट म्हणणाऱ्याच्या डोळ्यात अजन घालाव अस मला वाटत.” नारायण शातपर्णे म्हणाला.

“समोरच्या मनुष्यास पाणी मिळत नाही. त्याला पाणी देण्यासाठी तू का देवाच्या आदेशाची वाट पाहत बसणार ? तुझ हृदय तुला सागत नाही की पाणी दे ? देवाचे आदेश पदोपदी आपणास मिळत असतात, परंतु ते आपण झिडकारीत असतो. अनवाणी पायान हजारे गरीब स्त्रीपुरुष प्रखर उन्हातून हिंडतात. त्याच्या पायात पायतण मिळावीत म्हणून झगडा हें का देवानं सांगायला पाहिजे ? देवान बुद्धि दिली ओह, हृदय दिल आहे. हातपाय दिले आहेत. त्याचा उपयोग न करता, त्याचे आदेश ऐकण्याची मूर्ख इच्छा करीत राहूं तर देव हसेल. नारायण, ज्या दिवशी भरतखडात स्त्रियांचा कुणी अपमान करणार नाही, त्याचा कुणी छळ करणार नाही, त्यांना स्वातंत्र्य लाभेल,

ज्या दिवशीं सगोना सुखान खातापिता येईल, ज्या दिवशीं सर्वांना ज्ञान-विकास व कलाविकास करून घेण्यासाठी फुरसत मिळू लागेल व तशी सोय असेल, ज्या दिवशीं सर्व मुलांचें शास्त्रीय सगोपन होऊ लागेल, ज्या दिवशीं आर्थिक, राजकीय, धार्मिक वा सामाजिक गुलामगिरी समूळ जाईल, त्या दिवशीं थोडा धर्म आला असे म्हणता येईल असा धर्म म्हणजेच स्वराज्य—” मनोहर म्हणाला

“आमच्या त्या सुंदरपुरला अद्याप नीट गटार नाहीत परंतु काही श्रीमंत जैन व्यापाऱ्यांनी एक लाख रुपये खर्चून मोठे मंदिर बांधलें त्या मंदिराऐवजी गटार बांधण हा खरा धर्म झाला असता. ते जैन साधु नाका-तोंडात जतु जाऊ नयेत म्हणून तोंडावर पट्टे बांधतात परंतु ते जतु उत्पन्न होऊ नयेत म्हणून गटार बांधा अस सांगणाऱ नाहीत रोग येईल, लोक मरतील मग त्या देवळातून कोण जाणार ? एक लाख रुपयात सुंदरपुरच्या सर्व हरिजनाना पुरेशा—साऱ्या परंतु निरोगी अशा शोषक्या बांधून देता आल्या असत्या. परंतु असा डोळस विचार कुणी करितच नाही. मी अस बोललों तों मजवर ते किती रागावले !” भाऊरावांनी सांगितलें

“मनोहर, आपले हे सनातन वाद आहेत. ज्याच्या त्याच्या प्रवृत्तीप्रमाणे जो तो वागणार, अरविदाचा मार्ग निराळा, महात्माजींचा निराळा, विवेका-नदाचा निराळा प्रयत्न प्रामाणिक असला म्हणजे पुरे, मी बरेच दिवसात तुला भेटलों नव्हतों म्हणून आलों. मी आता हिमालयात जाणार आहे. देव भेटला तर मी तुला येऊन भेटेन. तू अलीकडे हिंडत-फिरत नाहीस वाटत ?” नारायणानें विचारलें.

“सर्वत्र हिंडत होतों, परंतु हल्लीं इथच अधिक राहतों. दोन्ही प्रकारचे लोक हवेत. नद्याहि हव्यात व विहिरीहि हव्यात. काहींनी सदैव हिंडाव. काहींनी स्थिर राहाव. उद्या समजा सत्याग्रह झाला, तर या फुलगावातून शंभर तरी माणस माझ्या पाठोपाठ येतील. कारण त्याच्या जीवनात मी शिरलों आहे. त्याच्याशीं जिव्हाळ्याचे सबंध आले आहेत. परंतु मी जर सवेल केवळ हिंडत फिरत असतों तर १०० तरी लोक माझ्या पाठोपाठ येतील अस मला खात्रीनं सांगता आला नसत. एक हजार खेड्यातून एक हजार निष्ठावत, निरलस व सेवापरायण

तरुण जर स्वतःला गाइन घेतील तर एक लाख सत्याग्रही सेना तयार झाली अस समजायला हरकत नाही. हिंदुस्थानात जवळ जवळ २७० जिल्हे आहेत प्रत्येक जिल्ह्यात १० असे व्रती लोक जर निघतील तर हिंदुस्थानात जवळ जवळ तीन लाख फौज तयार होईल असा मी हिशेब करीत असतो. सेवकाचा तुटवडा आहे. हजारों घुमणारे व एकेठायी रमणारे सेवक पाहिजे आहेत परंतु दुर्दैवी भारतात, धर्माच्या व अध्यात्म्याच्या या भूमीत अशाचा दुष्काळ आहे? जर्मनीत मजुरीचे पैसे वाचवून त्यातून स्वखर्चाचा गणवेष करून स्वयंसेवक नाझी सघटनेत शिरतात आमच्याकडे खादीचा गणवेष लागतो म्हणून कोणी स्वयंसेवक होत नाही. खादी महाग म्हणून कोणी घेत नाहीत खादीची टोपी त्यांना बावळट दिसते. बेव्याना गुलामगिरीत पिचत राहणे बावळटपणाच वाटत नाही. नारायण, राष्ट्राला आग लावणारे लोक पाहिजेत आणि तू जाणार थड हिमालयात।” मनोहर निराशेने म्हणाला.

“ थंड हिमालयातून जीवनदायी गंगा-यमुना मिळतात. तुझा उत्साह अखंड राहो. निराशा तुला न शिवो मला आता निरोप दे.” नारायण म्हणाला.

दोघे मित्र एखमेकाना कडकडून भेटले

“ आनंद कुठ गेला ? ” नारायणाने विचारले

“ तो जीवनकडे गेला असेल. जीवन नावाचा त्याचा एक मित्र आहे. ’ माऊराव म्हणाले.

“ थोड सरबत घेऊन जा. थाबा—” आनंदी येऊन म्हणाली थडगार सरबत सारे प्याले.

“ शांत झाल मन ! ” नारायण म्हणाला

“ पुरुष म्हणजे आग, स्त्रिया म्हणजे शांति ” माऊराव म्हणाले.

“ बर येतो ” नारायण म्हणाला.

दोघ मित्र बाहेर पडले. काही अतगपर्यंत मनोहर पोंचवावयास गेला होता.

“ नारायण, हिमालयाचे पवित्र वारे तुझ्या मनोहरकडे पाठव. तुझ्या तपस्येतील काही सुगंध, काही सयम मनोहरकडे मधून मधून धाड.” मनोहर कपित आवाजाने म्हणाला.

“आपले बाह्य मार्ग निराळे दिसले, तरी आपल अतरंग एक आहे एकाच हिमालयातून सिंधु व ब्रह्मपुत्रा निघाल्या. त्या दोन भिन्न दिशानी गेल्या, पण शेवटी सागरालाच मिळाल्या जातों मनोहर.” असें म्हणून तो गेला. दिसेनासा झाला तरीहि मनोहर तेथेच उभा होता. दिसेनासा झालेल्या मित्राला बघत होता !

मेळा

१३

वसतऋतु आला म्हणजे ताराचार्ड मेळा तयार करीत असे. निरनिराळ्या वसतपूजाचे ठिकाणी मेळ्याला निमंत्रण येत व मेळ्याचे कार्यक्रम होत. हळदीकुक्कवाचे समारंभ जेथे होत तेथे तो मेळा बोलावला जाई. आनदाला मेळ्याचे वेळेस ती आणणार होती मेळ्यासाठी काही सवाद लिहून ठेवा असे पत्र पाठवून मनोहरला तिने प्राथिले होते. मनोहरला लिहिलेले ते पहिले पत्र होते. 'सवाद तयार आहे' असे त्याचे उत्तरही आले होते.

एके दिवशी तारा फुलगावला जाण्यासाठी निघाली. आनदासाठी तिने खाऊ घेतला होता. ती पायी निघाली होती. पहाटेची वेळ झाली होती. बाहेर कोकिळा कूऊ कूऊ करून उपनिषद् आळवीत होती. वसतऋतूतील वैभव पाहून हे वैभव फुलवणारा कोठे आहे, खरेंच कोठे आहे, असे ती कोकिळा विचारीत होती, का असे हे वैभव फुललेले असता माझा प्रियकर कोठे आहे, माझा हृदयदेव कोठे असे ती विचारीत होती ?

किती तरी वर्षांनी तारा आज इतक्या लव पायी जात होती. आपल्या बाळाला पोटाशी धरून जवळ जवळ आठनऊ वर्षांपूर्वी ती अशीच भटकत

असे. ते दिवस तिला आठवले तो पायाना विळखा घालणारा साप तिला आठवला. ती घाबरली. अद्याप बाहेर स्वच्छ प्रकाश पडला नव्हता. पुन्हा एखादा साप नसेल ना रस्त्यावर असे तिच्या मनात आले परंतु तिला हसू आले आपण किती घाबरट असे तिला वाटले ती गाऊ लागली. ही कोण कोकिल्ला पहाटे रस्त्यातून गात जात आहे असे झाडावरच्या कोकिलेस वाटले. मध्येच तारेला स्फूर्ति येई व तीहि कुऊकुऊ करी. माझा हृदयदेव कोठे आहे, माझा प्रियकर कोठे आहे, असे का ती त्या गूढ शब्दांनी पुकारीत होती ? तिलाहि माहीत नव्हते, कूऊ कूऊ करीत ती पळत सुटे. जणू हातून निसटलेल्या वस्तूचा ती पाटलागच करीत होती.

तो नाला आला. त्या नाल्यात आता पाणी नव्हते. तो कोरडा होता. तेथेच तिने पाखराचे जोडपे मनोहरला दाखविले होते. तेथेच आता मला 'हाकळू दे गाडी' असे त्याला ती म्हणाली होती 'आपण पाखरे नाही, आपण सयमशील माणसे आहोत' असे मनोहर तिला म्हणाला होता. तिला ते सारे आठवले. ती त्या नात्यात बसली. अद्याप वाळू गार होती मनोहरसबधी मनोहर विचार करण्यात ती तल्लीन झाली. एखाद्या व्यक्तीवर आपले प्रेम असणे म्हणजे का पाप आहे ? परंतु हे प्रेम आहे का पागलपणा आहे ? या प्रेमाची खोली किती ? या प्रेमाला पोखरून पाहिले तर आत हाताला काय लागेल ? मला एकटे एकटे वाटते हा का माझा दोष ? एकटे असणे म्हणजे अनैसर्गिक आहे. कोणाच्या तरी जवळ असण्यात आनंद आहे. मनोहर मला नसतील मिळणार म्हणून का त्याची मूर्तिहि मी मनात आणता कामा नये ?

तारा उठली. ऊन्ह फार होण्यापूर्वी तिला पोंचले पाहिजे होते. चालण्याची तिला सवय नव्हती. तिचे पाय थकले. आपण गाडी घेऊन का आले नाही असे तिच्या मनात आले परंतु आता बोलून काय ? आपल्याला एवढेसे चालवत नाही याची तिला लाज वाटली मनोहर खेड्यापाड्यातून हिंडतात. लहान लहान मुलेहि त्याच्याबरोबर जातात. ती थकत नाहीत आणि मी का थकावे ? 'हा खोटा थकवा आहे. पायानो, भराभर चला,' असा ती हुकूम सोडी.

फुलगावच्या शालेवरचा उच्च झेंडा दिसू लागला. आले एकदाचे गाव. ती गावामध्ये शिरली. ताराबाई पायी आलेली पाहून लोकाना आश्चर्य वाटले.

ज्योतिबाचा मुलगा लडक तिला रस्त्यात भेटला. त्याच्याच पत्नीची तिने सुटका केली होती

“कसा आहे रे तुझा मुलगा ?” तारेने विचारले.

“चागला आहे आई पायी आल्यात तुम्ही ? आधी कळवल असत तर गाडी पाठवली असती” तो कृतज्ञतेने म्हणाला

“म्हटल पार्याच जाव तुमच्या बायका पायी जातात आम्हाला पदोपदी गाड्याघोडी लागतात आम्ही पोली-पोषाखी माणस !” ती हसत म्हणाली लडक ताराबाईबरोबर चालत होता गाळेतील मुलें घरी जात होती

“मन्यादादा गेला का रे घरी ?” लडकने एकाला विचारले.

“हो. आनंद व ने आत्ताच गेले.” मुलानें सांगितलें.

“लडक, मी जाणें. कशाला येतोस ?” ती म्हणाली.

“चार पावल तुमच्याबरोबर चालून थोडाच दमणार आहे ?” तो विनयानें म्हणाला.

मळा आला भाऊराव अब्बाप काम करीत होते आनंद तेथें बाहेरच होता तो धावतच पुढें आला.

“आज कुणाच दुखत आहे पोट ?” त्याने विचारलें

लडकला हसू आलें. तारेलाहि हसू आवरलें नाही ती म्हणाली, “आज माझ पोट दुखत आहे”

“काही तरी तुम्ही तर चालत आल्यात. पोट ज्याच दुखत तो का चालेल ?” त्याने विचारलें

“ज्याच पोट दुखत तोच चालत येतो” तिने उत्तर दिले

“लडक, आता जा ह” तारेने सांगितलें

लडक निघून गेला

मन्यादादाहि आला. तारा घरात गेली आनंदीस आनंद झाला.

“एकदम आल्यात, आधी कळवलतहि नाही !” आनंदीने विचारले.

“आल मनात, निघून आलें सवाद तयार आहेत अस मनोहराच पत्र आल होत म्हटल घेऊन राव” तारा म्हणाली.

“आणि पार्या आल्यात ? थकल्या असाल.” आनंदी म्हणाली.

“थकवा पार निघून गेला. तुमचा मळा म्हणजे आश्रम. जिथ कितीहि कष्ट

केले तरी श्रम वाटत नाही तो आश्रम आश्रमात येताच श्रमपरिहार होतो ”
ताग हसून म्हणाली.

“ आमचा हा गृहस्थाश्रमच आहे अजून ! ” आनदी हसून म्हणाली

‘धन्यो गृहस्थाश्रम’ तारेनें चरण म्हटला

“ तुम्ही मला मेळ्यासाठी नेणार होता ना ? फसवलेत मला ? ” आनदाने
विचारलें.

“ मेळा अद्याप व्हायचा आहे सवादासाठी आलें आहे तुला नेण्या-
साठीहि आलें आहे ” तारेनें सांगितले

खोट ! काही तरीच पाणी तर आल्यात मला का कडेवरून नेणार आहात ?
मी का आता लहान आहे कुकुल बाळ ? तुम्ही मला उचलाल का तरी ! ”
आनदा म्हणाला

“ तू कुकुल बाळ नाहीस तर पायी जा त्याच्याबरोबर. ” मनोहर म्हणाला

“ पण आपण गाडीतूनच जाऊ त्यांना तर आता चालवणार सुद्धा नाही
त्या पहा आपले पाय चपताहेत. तूहि येशील ना मन्यादादा ? ” आनदाने
विचारलें

“ मला काम आहे गोपाळ येईल गाडीबरोबर ” मनोहर म्हणाला

“ नाही तर मीच हाकीन गाडी नाही चालणार ? ” त्यानें विचारलें

“ हा घे तुला खाऊ ” तारेनें खाऊ दिला.

“ तुम्ही अग धुवा. जा रे आनदा, त्यांना पाणी दे आधी. मग खा खाऊ. ”
आनदीनें सांगितले.

“ तुमच्या नेसू खादीच पातळ का नाही ? मन्यादादाला खादी म्हणजे
प्राण म्हणूनच तो तुमच्याबरोबर येणार नाही. तुमचा राग आला असेल
त्याला आई तर खादीची पातळ नेसते भाऊ आईच्या पातळासाठी मृत
काढतात व आई भाऊच्या धोतरासाठी. नाही का हो भाऊ ? ” मळ्यातून
येणाऱ्या भाऊंना आनदाने विचारले

“ तुम्ही मधून मधून येणार होतात, आज शेवटी आल्यात ? ” भाऊराव
म्हणाले.

“ वेळच होत नाही. ” तारा म्हणाली

तारा अग धुऊन आली भाऊराव आघोळ करून पूजा करीत होते. आनदा पानाची तयारी करीत होता मन्यादादा काय करीत होता ? कोठे गेला होना तो ? आनदानें मन्यादादाला हाका मारल्या.

“कुठ रे गेला होतास ?” आनदाने विचारलें

“गाण करीत होतो” मनोहर म्हणाला

“आत्ता बाग वाजता आली स्फूर्ति ?” तारेनें विचारलें

“सूर्य डोक्यावर आला म्हणजेच वारे उठू लागतात.” त्याने उत्तर दिलें.

“तुम्ही पोटभर जेवा आता” आनदी तारेस म्हणाली

“तुम्हा सर्वोना पाहूनच पोट भरल” तारा बोलली

“मग उठा हो खर असेल तर ?” आनदा म्हणाला

“चावट आहे !” आनदी म्हणाली

“मला खर ते आवडत खोट बोलू नये अस मोठी माणसे सांगतात व स्वतःच खोट बोलतात.” आनदा म्हणाला.

“जेवताना गोविंद गोविंद म्हण” आनदी म्हणाली

“तुम्ही म्हणता का हो गोविंद गोविंद ? आईच आपल काही तरीच. लहान मुलाना काहीहि सागाव !” आनदा म्हणाला.

“मी आजपासून तुझ्याजवळ बोलणारच नाही” आनदी म्हणाली

“मग मी रडेन.” तो म्हणाला.

“शेवटी रडुबाईच !” मन्यादादाने चिडविले

“असू दे जा, रडुबाई आहे मी, तर सभेत मला गाणी म्हणायला का सांगतोस ?” आनदानें विचारले.

“बाकी आनदाचा आवाज गोड गोविंदराव असते तर त्यांना आनंद आवडता.” भाऊराव म्हणाले.

“नको त्याची आठवण” आनदी म्हणाली.

तारा पटकन् उठून गेली. ती हात धुऊन आली.

“मागूनचा भात नाही घेतलाय तो ?” आनदीनें विचारलें.

“विसरल्या. आता पुन्हा बसा हो.” आनदा हसून म्हणाला

“माझ खरोखरच पोट भरल.” तारा म्हणाली

“अति श्रमान जेवण जात नाही.” भाऊरावांनी सांगितलें.

“अति सर्वत्र वर्जयेत्” मनोहर म्हणाला
तारा तेथून बाहेर आली.

“आनदा, तुझ झाल ना जेवण? त्याना घोंगडी वगैरे दे जा एखादी
अथरायला, पडू दे जरा त्याना.” आनदीने सांगितले.

आनदा गेला तारा तेथेच बाहेर उभी होती

“तुम्हाला शोपागच आहे ना? कुठ शोपता?” आनदाने विचारले

“तू सागशील तिथ” ती म्हणाली

“इथ खूप उजेड आहे, त्या खोलीत जरा गार वाटत मन्यादादा दुपारी
तिथ लिहीत बसतो. तिथ पटा मन्यादादाची घोंगडी आहेच तुम्हाला
घोंगडी बोचेल का?” आनदाने विचारले

“तुम्हाला नाही ना चोचत?” तिने विचारले

“मला बोचते बुवा मन्यादादाला नाही बोचत मोठ्या माणसाचं
टणक होत अग. लहान मुलाच मऊ असत नाही?” आनदा म्हणाला.

“आनदा, उगाला दे रे काही?” तारेने सांगितले.

“ती ध्या पिशवी—मन्यादादाची प्रवासी पिशवी ही पिशवी म्हणजे
मन्यादादाची उशी हो—!” आनदा म्हणाला

तारा निजली. तेथील एक शाल तिने पाघरायला घेतली. दमून गेली
होती ती मनोहर कातीत बसणार होना फळीवरचे पेळू आणण्यासाठी त्या
खोलीत तो गेला अगदी हलक्या पावलांनी तो गेला व हलक्या हातानी
पेळू काढू लागला. पेळूची पुडकी बाधलेली होती, परंतु एकदम पुडकी खाली
पडली. तारेच्या अगावर पडली ती एकदम दचकून उठली निचे हात
मनोहरच्या अगाला लागले.

“काय पाहिजे?” तिने विचारले

“काही नको. पेळू हवे होते. तुम्ही शोपा तुमची शोपमोड झाली?”
मनोहर म्हणाला.

पेळू घेऊन मनोहर निघून गेला. तारा पुन्हा पाघरून घेऊन निजली.
काही वेळ शोप येईना. परंतु नंतर गाढ शोप लागली. किती तरी
वेळाने ती जागी झाली

“तुम्ही मला कुणी उठवले का नाहीत ?” तिने विचारलें.

“झोपेतून उठवण पाप !” भाऊराव म्हणाले.

“देशाची झोप उडवली पाहिजे, अस मन्यादादा मोठमोठ्याने सांगतो.

देशाची उडवा झोप ! भाग्याचा झाला लोप

अस त्यान गाण नाही का केल ?” आनदाने मित्रारले

“हुशार आहेस तू” तारा म्हणाली

“पण आई मला वेडा म्हणते” तो म्हणाला

“मग खर कोणत ?” तिने हसून विचारलें

“आई सांगेल तेच खर” आनदा म्हणाला

“तू येतोस ना माझ्याबरोबर ? आठ दिवस राहा” तारा म्हणाली

“आठ दिवस ! मला कटाळा नाही आला तर राहीन. चालेन ना बाबा ?”

त्याने विचारलें

“चालेल. मेळ्यात गाणी म्हण तुझ गाण ऐकून लोक टाळ्या वाजवतील. तुला पदक बक्षीस मिळतील जा—” भाऊराव म्हणाले.

“मन्यादादा, तू येतोस पोंचवायला ?” आनदाने विचारलें

“गोपाळाला सांगितल आहे मला काम आहे बाळ” मनोहर म्हणाला.

“सेवासदन सोडाव अस कधी कधी मनात येत. तुमच्या स्वराज्याचा प्रचार करावा अस वाटत.” तारा म्हणाली.

“मन्यादादाची पिशवी याच्या डोक्यात भरली !” आनदा हसत म्हणाला.

“कस बोलतोस तू” तारेने आनदाला जवळ घेऊन म्हटले.

“मन्यादादाच एका मित्राला अस म्हणाला होता. त्या मित्रान ही पिशवी घेतली उशाला व झोप झाल्यावर तो म्हणाला, ‘आपणाहि सत्याग्रहात येऊ.’ तेव्हा मन्यादादा ‘माझी पिशवी तुमच्या डोक्यात शिरली वाटत ? अस म्हणाला होता. नाही का रे मन्यादादा ?’ आनदाने विचारलें.

“सेवासदनात राहून तुम्ही सेवाच करीत आहात. वेळ आली व राह-
वलच नाही तर या सस्था सोडून. आज कगाला सोडता ? सस्थेत राहून
जितक काम करता येत, तितक एकट राहून करता येत नाही.” भाऊराव
म्हणाले.

“तुम्हाला उशीर होईल. आता निघा तुम्हाला पोचवून गोपाळाला रात्री दहापर्यंत गाडी परत घेऊन आल पाहिजे. हे ध्या सवाद. ही काही गाणी आहेत.” मनोहर म्हणाला.

“किती चांगल आहे अक्षर !” तारा म्हणाली

“गोविंदरावाच यांपेक्षा सुंदर होत, नाही मनोहर ?” भाऊराव म्हणाले.

“गोविंदरावाच सार सुंदर होत. परंतु त्या सौंदर्यात आत्मा नव्हता, प्राण नव्हता, त्याच शील सुंदर नव्हत.” मनोहर म्हणाला.

“गाडी जोडली आहे” गोपाळनें येऊन सांगितलें.

“आनदाचे कपडे, त्याची बळकटी—” भाऊरावांनी सुचवले

“तिथ आहे भरपूर अथराय-पाघरायला. कपडे घेतले त्याचे.” तारा म्हणाली.

“आनदा, हट्ट नको करू. कटाळलास तर ये परत” आनदी म्हणाली.

“आहे, आज कोकिला सारखी ओरडते आहे. तिच का काही हरवल आहे ? ती का आपल्या पिलाना हाका मारीत आहे ? ही बघ कशी ओरडत आहे ? कूऊ कूऊ—” आनदा एकदम म्हणाला.

“कुऊवाल्या, आता गाडीत बस.” मनोहर म्हणाला.

तारेनें सर्वांचा निरोप घेतला. ती गाडीत बसली. आनदा पुढे बसला अगदी. मनोहर गाडीबरोबर जात होता.

“मन्यादादा, तू सुद्धा ये. गाडीत बस मग उतर” आनदा म्हणाला.

“नको, गाडीत गर्दी आहे.” मनोहर म्हणाला.

“गर्दी कसली ? आम्ही तिघच आणि मी तर लहान पाच-पाच माणसं सुद्धा बसतात. तुम्ही मन्यादादास सांगा हो.” आनदा तारेस म्हणाला.

तारा बोलली नाही मनोहरहि काही बोलला नाही गाडी गावाबाहेर आली.

“तुम्ही येता का ?” तारेने विचारलें.

“नको काम आहे.” तो म्हणाला.

“कूऊ कूऊ” आनदानें केलें.

इतक्यात लाडक आपला मुलगा घेऊन आला.

“तुमच्या पायावर घाल दे. तुम्ही पुण्यवान माणस” असें म्हणून लाडकनें

आपल्या मुलाचें डोकें तारेच्या पायावर ठेवले तारेने तो बाळ हातात घेतला त्याचा तिने मुका घेतला

“उन्हातून कशाला आणलास ? लाल बघ झाला आहे !” तारा परत देताना म्हणाली

“शेतकऱ्याच्या मुलाला ऊन नाही, पाऊस नाही. माग मन्यादादानी सांगितल होत एकदा, की रजपूत लोकात मुलगा झाला तर त्याला तरवार दाखवीत, मुलगी झाली तर दिवा दाखवीत मुलग्यान लढता लढता मराव मुलीन शत्रूच्या ताब्यात जाण्यापेक्षा जाळून घ्याव, असा त्यात हेतु असे शेतकऱ्याच्या मुलाना ऊन दाखवाव” लाडक म्हणाला

“गोपाळ, जाऊ दे गाडी.” मनोहर म्हणाला

गाडी निघाली मनोहर व लाडक माघारे वळले मनोहरने एकदा वळून पाहिले. तारेने साश्रु प्रणाम केला. गाडी दौडत होती. आनदा पुढे पुढे होऊन बैलाच्या शेपेस हात लावीत होता

“फार नको वाकू बाळ, पडशील” तारा प्रेमाने म्हणाली.

“मुल नाही पडत, मोठी माणस पडतात.” आनदाने सांगितले आनदाचा उत्साह काही वेळ होता. परंतु पुढे तो कटाळला.

“मी तुमच्या माडीवर निजू ?” त्याने विचारले

“ये नीज हो” तारा म्हणाली.

तारेच्या माडीवर डोके ठेवून आनदा झोपी गेला ती त्याला मधून मधून थोपटी. त्याच्या केसावरून हात फिरवी. सुदरपुर जवळ आले. तिने मोठ्या प्रेमाने आनदाला उठवले गोपाळ गाडी घेऊन परत गेला

जेवणे वगैरे झाल्यावर रात्री आनदा चित्राची व गोष्टीची पुस्तके पाहत होता. तारेने अथरुण घातले

“तू मजजवळ निजशील ना रे ? आर्दचा हात पाठीवर असल्याशिवाय तू निजत नाहीस. आज मी माझा हात तुझ्या पाठीवर ठेवीन—” तारा म्हणाली

“पण तुमच्या अथरुणावर खादीची चादर नाही मी का याच्यावर निजणार ? तुम्ही खादी नाही वापरीत मग मला कशाला आणलत ? मी आपला जमिनीवर निजेन” आनदा म्हणाला

‘ उद्या की नाही आपण खादी आणू खादीची मला पातळ आणीन अथरुणावरची खादीची चादर आणू तुला खादीचे नवीन कपडे करू आजच्या दिवस नीज ये एखादे दिवशी नसली खादी म्हणून काय झाल ? ’ तारा म्हणाली

“ परतु उद्या नक्की आणाल ? गाडीतसुद्धा तुमच्या माडीवर मी शोपलें तुमच्या नेसू तर खादी नाही जिथ खादी नाही तिथ खाऊ नये अस मन्यादादा म्हणतो ” आनदा म्हणाला

“ तुला शोप येते ना ? ये नीज—” तारा त्याला जवळ घेऊन म्हणाली आनदास शोप येत होती म्हणून ताराहि लवकर शोपली आनदास कुशीत घेऊन निजण्याचा मोक्ष तिला अनुभवावयाचा होता. दोघेंजण निजून गेली दुसऱ्या दिवशी तारेनें खादीची खरेदी केली आनदासहि तिनें एक खादीचा सुंदर पोषाक करून दिला. तिने खादीची पिशवी घेतली. घड्याळाला खादीचा पट्टा घेतला. पैसे ठेवण्याचे पाकीट खादीचें घेतलें

“ तुम्ही घोंगडी नाही घेत ? ” आनदानें विचारले.

“ घोंगडी कशाला ? गादी तर आहे.” तारा म्हणाली.

“ घोंगडीवरच निजाव, घोंगडीच पाघरावी, अस मन्यादादा म्हणतो.” आनदा म्हणाला

“ घोंगडी बोटते म्हणून तूच फुलगावला म्हणालास ना ? ” तारेनें आठवण दिली.

“ नुसत्या घोंगडीवर निजल तर मन्यादादा नुसत्या घोंगडीवरच पडतो. तो म्हणतो, ‘घोंगडी म्हणजे कृष्णाची काळी गादी’ तुम्ही सुद्धा घ्या. मन्यादादा एखादे वेळेस आला तर त्यालाहि निजायला होईल.” आनदा म्हणाला. तारेनें दोन घोंगड्याहि खरेदी केल्या.

“ हा मुलगा तुमचा गुरुच आहे. कुणाचा हा ? ” खादीभांडारातील माणसानें विचारले.

“ हा माझाच ! ” हसत तारा बोलून गेली.

“ मी का तुमचा मुलगा ? ” आनदानें विचारलें.

“ अरे थट्टा केली. हा फुलगावच्या भाऊराजाचा मुलगा ” तारेनें सांगितलें.

“ म्हणजे तो आगगाडीतला का ? ” त्या माणसानें विचारलें.

“मला माहीत नाही” तारा म्हणाली

“काही तरीच हे बोलतात मी का आगगाडीतला ? मी का डबा आहे की ?
इंजिन आहे ? चला, आपण जाऊ” आनदा तारेचा हात धरून म्हणाला
दोघे घरी आली तारेचें मेळ्यांचे काम दुपारी सुरू झालें. काहीं सवाद
तयार झाले होते नवीन आणलेले फक्त शिकवायचे होते. तारा मुलींना
शिकवीत होती निरनिराळी पदे मागत होती

“आनदा, तू पण करणार ना रे मेळ्यात काम ?” तारेनें विचारलें.

“परंतु या तर साऱ्या मुली. मी मुलगी नाही होणार !” आनदा म्हणाला.

“मुली का वाईट असतात ?” तारेनें हसून विचारले

“त्या तुरुंगात येतील ? फटके खातील ? मुली तर रडक्या असतात.”

आनदा म्हणाला

“सावित्री तर यमाजवळ भाडली, सत्यभाभेन नरकासुर मारला. सीता,
द्रौपदी, दमयंती वनात गेल्या झाशीची राणी कशी लढली ? मुली रडक्या
नसतात. त्या दुसऱ्यांना रडवतात” तारा म्हणाली.

या गोष्टी मला माहीत आहेत. शाळेंत मन्यादादा शिकवतो. पद्मिनीन
जाळून घेतलें. अहल्याचाई सुद्धा लढायला जात असे.” आनदा म्हणाला.

“मग करशील ना तू काम ?” तारेनें पुन्हा विचारलें.

“कसल पण ?” त्यानें विचारलें.

“तें पाहू. तू एक गाण म्हण बर” तारेनें सांगितलें.

“कोणत म्हणू ?” त्यानें विचारलें.

“खादीच, देशाच म्हण” तारा म्हणाली.

आनदा पद म्हणू लागला. तारा पेटी वाजवीत होती.

गाणें

खादि न का घेइ कुणी ॥ ध्रु० ॥

गोरगरिबा देई खाया

गोरगरिबा देई छाया

खादी असे बहुत गुणी ॥ खा० ॥

निज शरिरावर खादी घाला

निज बधूच्या हरवा हाला

किती सागति गाधि-मुनी ॥ खा० ॥

जो न कधीही खादी घेई

तो निजदेशा नाशा नेई

जनतेचा होई खुनी ॥ खा० ॥

किती छान म्हटले आनदाने गाणें मुली म्हणू लागल्या, “पुन्हा म्हण रे, पुन्हा म्हण रे.” आनदाने पुन्हा म्हटलें.

खादीच्या सवादात आनदाला काम मिळालें. आणि एक गोकुळातील सवाद होता त्यात तो कृष्ण झाला.

“कृष्ण होता काळा-सावळा. मी तर आहे गोरा.” आनदाने शका काढली.

“नाटकात काळ्यांना गोर करता येत, गोऱ्यांना काळ करता येत. तुझ्या डोक्यावर मोराच्या पिसाचा मुकुट ठेवू हातात बासरी देऊ. तुला छान सजवू.” तारा म्हणाली.

“परतु देशी सजवा हो. नाही तर मन्यादादा रागावेल. आई रागावेल. आई मला खेळण सुद्धा देशीच देते ” आनंदानें सांगितले.

यदाचा मेळा अप्रतिम होणार असे सर्वत्र झाले होतें. नेळ्याचा पहिला कार्यक्रम थिएटरमध्येच करावा असे ठरलें. भाऊराव, आनदी, मन्यादादा पाहावयास आली होती आनदाच्या मित्राला, जीवनलाहि त्यानीं आणलें होतें. ते सारे गुलाबचंद शेठकडे उतरले होते. सेवासदन पाहून, तारेला भेटून तीं गेलीं.

“आम्हाला पाहून आनदा लजशील हो.” आनदीनें सांगितलें.

“तुम्हाला पाहून उलळ मला जोर येईल. जीवन तर टाळ्या वाजवील.” आनदा म्हणाला.

“मी सारख्या टाळ्या वाजवीन ” जीवन म्हणाला

“आम्ही सागू तेव्हा वाजव.” मन्यादादा म्हणाला

जन्म...१०

अपार गर्दी जमली होती. व्यवस्था चांगली होती. स्वयंसेविका उत्कृष्ट काम करित होत्या. निर्भयपणे त्या वावरत होत्या. एक गृहस्थ तिकिटाशिवाय आत जाऊ लागला. त्याला प्रतिचव झाला तरी तो जोराने जाऊं लागला. त्या स्वयंसेविकेने त्याला ओढले. दुसरीहि एक स्वयंसेविका तेथे आली तो टवाळ मनुष्य मागे गेला. त्याला कोणी चिडविले, 'पोरीनी पिटाळल तुम्हाला. कशाला राव जगलेत ?' परंतु त्या टवाळाने उत्तर दिले 'पोरीचे हात तर अगाला लागले त्याच्याशीं धिंगामस्ती करण्याच भाग्य तर लेका मिळाले !'

आनदाचे "खादि न का घेइ कुणी" हें पद लोकाना फार आवडले. त्यानें तें पुनः पुन्हा म्हटलें शेवटी तारेनें येऊन सांगितलें, "लहान मुलाला पुनः पुन्हा म्हणायला लावून दमवू नका. मी प्रार्थना करतें" आणि कृष्णाच्या वेषातहि तो किती गोड दिसत होता ! सारे सभागृह स्तब्ध होतें. तो गोकुळातील सवादहि नवीन दृष्टीनें लिहिलेला होता.

"कृष्णा, तू का गोपीचीं वस्त्र पळवलीस ?" यशोदा त्याचे हात धरून विचारते.

"नाहीं ग आई. या गोपी गोकुळातील लुगडीं का वापरीत नाहींत ? गोकुळातील लोक मग उपाशी मरतात. तूं मला गोकुळात बनलेली घोंगडी दिलीस. तू स्वतः गोकुळातील लुगड नेसतेस, परंतु याना हवीत बाहेरची. तो कस छळतो, तरी तिकडील लुगडी घेतील, तिकडील माल घेतील. किती सांगितल तरी या गोपी ऐकतच नाही. आम्हीं सर्व गोपाळानीं गोकुळातील खादी, गोकुळातील घोंगडी ध्यायच व्रत घेतल. परंतु या बायकाचा आपला तोच हट्ट. त्याची फजिती करण्याच ठरवल. पळवली लुगडी. त्यांना सूर्याला साक्षी ठेवून शपथ ध्यायला लावल्यावर मग दिली परत. आपल गोकुळ सुखी ना करायच, आई ?" असें कृष्ण म्हणतो व मग सुंदर गाणें गातो.

मेळ्यातील अनेकाना बक्षिसें मिळालीं. परंतु आनदावर देणग्याचा वर्षाव झाला. कुसुमचे वडील सुखलालशेठ बक्षीस देताना म्हणाले, "मी गाण्याचा द्रष्टा बनलों होतो. परंतु आज पुन्हा प्रेमी बनलों. गाण जगाचा उद्धार करील. 'खादी न का घेइ कुणी' हे पद ऐकून मी आजपासून खादी वापरण्याच ठरवल आहे. कुमार आनदाला हें रिस्त्वॉच मी बक्षीस देतो."

तारेनें मनोहरला आभार मानल्याचें काम करा अशी प्रार्थना केली होती. त्यानें ती शिडकारली नाही. त्यानें फारच सुंदर भाषेत आभार मानले स्वय-सेविका, मेळ्यातील मुली, यांच्या कामाचीहि त्यानें तारीफ केली. तो म्हणाला, “स्त्रियांचा आत्मा जागृत होत आहे एकदा स्त्रियांचा आत्मा जागा झाला म्हणजे सारा समाज खडबडून उठल्यागिवाय राहणार नाही. असे मेळे खेड्या-पाड्यातूनहि गेले पाहिजेत. हे मेळे म्हणजे केवळ करमणूक नाही. हे मेळे म्हणजे पेटती मशाल आहे असले मेळे राष्ट्र पेटवतील व पारतंत्र्याच भस्म करतील सेवासदन लोकांच्या शुश्रूषेच काम करितच आहे. तें पुण्यकर्म आहेच ताराचाई प्रसूतितत्र उत्कृष्ट जाणतात तें काम त्या कुशलतेन करतात. परंतु नवभारताचाहि जन्म होत आहे. तें कामहि त्या उत्कृष्टपणें करतील अशी आशा आहे. लोकांची रोगट मत, बोथट बुद्धि, सडकी भावना-शून्य हृदय या सर्वांना निरोगी करण्याच महान् शुश्रूषाकर्म आहे. तें या मेळ्यानीं होईल, परिणामकारक रीतीन होईल असं मला वाटतं. आश्रय देणाऱ्या सहृदय प्रेक्षकांना व मेळ्यातील सर्व लहानथोराना मी मनःपूर्वक धन्यवाद देतो. आता ‘वदे मातरम्’ गीत होईल व कार्यक्रम समाप्त होईल.”

मेळ्याची कीर्ति पसरली अनेक कार्यक्रम झाले. सेवासदनाच्या पुण्याच्या मुख्य शाखेनें पुण्याला कार्यक्रम करण्याचें ठरविलें. पुणें म्हणजे रसिक टीकाकाराचें व सटीक रसिकाचें माहेरघर, परंतु तेथेहि मेळ्यानें वेड लावले. कुमार आनदाचे फोटो वतमानपत्रातून आले. पुण्यास एका कार्यक्रमानें भागलें नाहीं. दोनतीन करावे लागले. परंतु पुण्याला एक प्रसंग आला. मेळ्याची कीर्ति जनतेत पसरली व सरकारातहि गेली. सवाद आक्षेपाहें ठरून जप्त करण्यात आले कार्यक्रम बंद झाले. सुंदरपुरला ते पास करण्यात आले होते असे सांगण्यात आलें परंतु त्याचा उपयोग झाला नाहीं. गोकुळातला सवाद सरकारला फारच शौचला. सस्थेत राहून राष्ट्रजागृतीचें काम करणें म्हणजे तारेवरची सर्कस आहे ही गोष्ट तारेच्या लक्षात आली. पारतंत्र्यात सस्था चालविणें कठीण. मर्यादा सांभाळून, सरकारी तंत्रें सांभाळून काम करावें लागतें. इकडे मग जहाल लोकांच्या शिब्या खाब्या लागतात. मनाची शांति ठेवून होईल ती जनसेवा करावी लागते.

मेळा घेऊन तारा परत आली. आनंद फुलगावला जाणार होता, परंतु

एकाएकी त्याला थडी भरून ताप आला. सुधाच ताप परतु तारा घाबरली. तिने औषध वगैरे दिले रात्री त्याच्याजवळ ती बसली होती. देवाला पार्थीत होती.

“आईजवळ मला न्या ” आनदा म्हणाला

“नेईन बर ” तारेनें प्रेमाने सबोधिले तारेच्या मनात विचाराचें काहूर माजले. आपले काहीं पाप तर नाहीं ना आनदाला बाधे? ती आपल्या सर्व जीवनाचा विचार करीत होती. तिचा मुलगा तापाने तेथें फणफणत होता. तिचा मुलगा ! त्या मुलाचा तिने त्याग केला होता आणि त्या मुलाचा जन्मदाता ? त्या मुलाच्या जन्मदात्याम ती विसरून गेली होती. मनोहरच्या मूर्तीने तिचा हृत्प्रात व्यापिला होता तिच्या जीवनात मनोहर भरला होता. ज्या मनात मनोहर भरला, त्या मनाला आनद स्वतःचा समजण्याचा काय अधिकार ? जे हात मनोहरचे हात हाती घेण्यासाठी अधीर झाले होते ते हात आनदाच्या आत्म्यास तारक वाटतील की मारक ? तारेच्या हृदयात शततरंग उठले. तिचे डोळे भरले ती केविलवाणी झाली तिने एकाएकी मनात काही निश्चय केला. तिचे डोळे एकदम निराळे झाले. मुखावर मगल गभीरता रंगली ती आपल्या टूकेजवळ गेली.

“आई, नाहीं इय आई ” आनदा म्हणाला.

आनदाचे असे ते शब्द तिला निखाऱ्याप्रमाणें भाजीत. दग्ध करीत तिचे हृदय. पोळून निघे मन मी बाळाची आई नाही. पुरी आई नाही. जोंपर्यंत मनोहरचा विचार मी दूर केला नाही, तोपर्यंत बाळाची मी खरी आई कशी होऊ ? होऊ दे, खरी आई होऊ दे. तिने टूक उघडली. वरचें सर्व सामान काढले. अगदी तळाला तिने हात घातला. जणू हृदयाच्या तळाला तिने हात घातला. समुद्राच्या तळचें दडलेलें मोती वर काढावे त्याप्रमाणें टूकेच्या तळचें तिने काही तरी काढलें. हृदयाच्या तळाशी बसलेलें रत्न पुन्हा तिने वर काढलें. तो एक फोटो होता. तिच्या पतीचा तो फोटो होता. त्यावर तिने मस्तक ठेवलें, त्यावर डोळ्यातील पाण्याचें अर्ध्य ओतलें. डोळ्यातील पाण्यानें ते पतिचरण धुतलें. ते पतिचरण पदरानें पुसले. तिने तो फोटो हृदयाशी धरला. क्षणभर तिची तन्मयता झाली.

“आई, ये ग आई.” आनदा बोलला.

‘आले हो बाळ. खरी आई होऊन येते’ तारा म्हणाली. तो फोटो तसाच हृदयाशी धरून ती आनंदाजवळ गेली.

“देवा, माझा एकच पति मनोहराकडे त्या भावनेनें अतःपर मी पाहणार नाहा मुलीला क्षमा कर. पदरात घे बाळाला बरा कर” तिने प्रार्थना केली

तो फोटो तसाच जवळ घेऊन ती तापाने फणफणणाऱ्या आनंदाजवळ निजली. त्याला तिनें जवळ घेतले. आनंदा तापात होता. ती अनुतापात होती तिच्या अनुतापानें आनंदाचा ताप विरघळला

“आई, घाम.” तो म्हणाला

कोणाला त्याने आई म्हटलें? तारेला म्हटले—का तो फुलगावच्या आईला हाक मारीत होता? परंतु तो शब्द तारेला अमृताप्रमाणे वाटला तिने बाळाचा घाम पुसला. आनंदा मोकळा होऊ लागला तिनें त्याला कढत दूध दिलें दोघे मग झोपी गेली.

दुसरे दिवशी मनोहर गाडी घेऊन आला होता आनंदा जरा मुकून गेला होता.

“मीहि येतें बरोबर. बाळाला पुन्हा ताप आला तर तिथ राहीन. मी तस सस्थेत सांगितल आहे येऊ ना?” तारेनें विचारले.

मनोहर मातेला नकार कसा देणार? आजारी मुलाला आईपासून दूर कसा नेणार? गाडी निघाली आनंदाचें डोकें माडीवर घेऊन तारा बसली होती. गार वारा सुटला होता. तिनें आनंदाच्या अगावर पाघरून घातलें.

“हवेंत गारवा आला आहे.” मनोहर म्हणाला.

“पाऊस पडला असेल कुठ.” ती म्हणाली.

पुन्हा कोणी बोललें नाही. मने बोलावयास अवीर होती, परंतु ओठ बोलू शकत नव्हते. तो नाला आला. आज तेथे पाणी नव्हते. बैल थांबले नाहीत. परंतु तारेच्या डोळ्यात पाणी आले व ते पाहून मनोहरने गाडी थांबवली.

“नाला कोरडा आहे. तुमचे डोळे का भरले?” मनोहरने विचारलें.

“मनोहर! पूर्वीच्या भावना ओसरल्या. पूर्वीच उसळणार पाणी काल बाळाच्या तापात आटून गेल काल मी सकल्य केला, की मनोहराकडे मी निराळ्या तऱ्हेनें पाहीन. कठीण आहे. परंतु मनाला जोरान वळवाव तिकडे

वळत, त्याला सवलत देता कामा नये मनोहर, मी तुमच्याकडे अतःपर भाऊ म्हणून पाहीन.” तारा म्हणाली.

“आपण बहीण-भाऊ होऊ मनाला आवरू. तुमच्या भावना प्रकट होत. माझ्या अप्रकट असत परंतु दोघे दोघी. तुमच्यात दम तरी नव्हता माझ्यात दम होता कधी कधी सयमाला दमाच रूप येत. मन ओढ घेत असत, तरी आपण तें आवरतों. तारे, तू माझी तारी हो, मी तुझा मन्यादादा होईन.”

“एका क्षणात अशा भावना होणार नाहीत परंतु या ध्येयासाठी आपले प्रयत्न. या ध्येयासाठी एकमेकांस उत्तेजन देऊ.” मनोहर गभीरपणे म्हणाला.

“मन्यादादा, हाकल ना रे गाडी.” आनंद म्हणाला
कोकिलेने कूऊ केलें.

“कशी कूऊ करते ! किती उत्कट आवाज !” मनोहर म्हणाला.

“आता कूऊ बंद होईल. वसत सपत आला, आता पावसाळा सुरू होईल. नवीन ढग येतील. सृष्टि धुऊन निघेल घाण वाहून जाईल. झाड टवटवीत होतील. नवीन धान्य उगवेल—” तारा म्हणाली.

गाडी घरी आली. भाऊराव घरातच होते.

“आज मळयात नाही अजून गेलेत ?” तारेने विचारलें.

“आज स्वयंपाक आहे. ही आहे बाहेरची !” भाऊराव म्हणाले.

“आज मी करतें स्वयंपाक.” तारा म्हणाली.

“आनंदा, तू पडून राहा.” भाऊराव म्हणाले.

“हिंडू नकोस वाऱ्यात !” तारेने सांगितलें.

“आलास दिग्विजय करून ?” आनंदीने येऊन विचारलें.

“परंतु वीर शेवटी थकला, आजारी पडला !” मन्यादादा म्हणाला.

“त्याची दष्ट काढायला हवी.” आनंदी म्हणाली.

“तू किती झाल तरी शेवटी जुनीच !” भाऊराव हसून म्हणाले

“आज तारातारी करणार आहेत स्वयंपाक !” मन्यादादा म्हणाला.

“त्यांना रे कशाला ?” आनंदी म्हणाली

“त्याचं माझ नात निघाल, आम्ही जरा दूरची भावड आहोत.” मनोहर म्हणाला.

“खर की काय ? दूरची म्हणजे का पूर्वजन्मीची” हसत आनदीने विचारलें

“याच जन्मीची, पुनर्जन्मावर माझा विश्वास नाही” तारा म्हणाली

“मेल्यावर पुनर्जन्म आहे की नाही याविषयी तारें तुला शका असेल, परंतु याच जन्मी पुनर्जन्म होत असतात, ही गोष्ट तुला कबूल करावीच लागेल” मन्यादादा म्हणाला

“आता मी जातें जुलीशी.” तारा म्हणाली

“सूतिका स्वयंपाकीणबाई होत आहे पुनर्जन्म. या घटकेला पुनर्जन्म !” हसत आनदी म्हणाली.

मन्यादादा बाहेर गेले भाऊहि कामाला गेले. आनदा अथरुणात पडून जीवनला आपली पदकें दागवीत होता. आनदी व तारा यांचा सवाद चालला होता तारा एकीकडे काम करीत होती

तारेनें आनदाला आधी जेवायला वाढले, तो जेवून गेला.

“तुम्हाला मुल फारच आवडतात.” आनदी म्हणाली

“हो, मुलामयें राहणं म्हणजे मनाच पौष्टिक औषध.” तारा म्हणाली

“मी तुम्हाला एक विचारू का ?” आनदी हळूच म्हणाली.

“विचारा !” ती म्हणाली.

“तुम्ही पुनर्विवाह का करीत नाही ? काय हरकत आहे ?” आनदीनें जपून विचारले.

“मी का आता लहान आहे ?” तारेनें हसून विचारलें.

“लहान नाही तर काय ? असाल २५।२६ वर्षाच्या. पुरुष ६० वर्षांचे झाले तरी लग्नाजोगते नसतात का ?” आनदी हसून म्हणाली.

“पुरुषार्ता माणुसकी सोडली म्हणून का स्त्रियांनींही सोडावी ? २५ व्या वर्षी बायका ४।५ मुलांच्या आया होतात. खर सांगू का ? आता मला लग्नाची इच्छा नाही—” तारा म्हणाली.

“मन्यादादा का तुमचा भाऊ ? त्याला तरी आग्रह करा हो लग्न करण्याचा. मी कधीं एखादे वेळेस म्हणतें परंतु मन्यादादा उठून जातो.” आनदी म्हणाली.

इतक्यात भाऊराव व मन्यादादा आले.

“ताई, जमते की नाही भाकरी? की येऊ करायला?” मनोहरने विचारले.

“करायला नको येऊ, आता खायला बस” ती म्हणाली जेवणे झाले. दुपारी तारा लाडककडे गेली होती लाडकच्या मुलासाठी तिने आगडें आणले होते ज्योतिबांना किती आनंद झाला

“तुम्ही शिकलेल्या बायका गरिबांची याद ठेवता शिकलेल्या बायका-विषयी आमची वेगळी कल्पना होती तुम्हाला पाहून ती बदली” ज्योतिबा म्हणाले

“ताईन शिकलेल्या स्त्रियाच तोड उजळ केल.” मन्यादादा म्हणाला तारेच्या मनात दोन-तीन दिवस तेथेच राहावे असे आले. आनंदाला जवळ घेऊन ती निजली असती. मुलाची सेवा मातेला मिळाली असती

“तुम्ही जाणार ना आज?” आनंदीने विचारले.

“राहाव वाटत.” तारा म्हणाली

“ताईन जाव. सस्थेची जबाबदारी आहे. स्वधर्म घेतलेला पाळला पाहिजे.” मनोहर म्हणाला.

“धुरात इथ रडाव लागेल.” आनंदी म्हणाली

“त्याचा मला आनंद आहे.” तारेने सांगितले

“ताईचे डोळे मग पाणीदार होतील.” मन्यादादा म्हणाला.

“त्याचे डोळे का वाईट आहेत? मला फार आवडतात हो तुमचे डोळे.” आनंदी तारेला म्हणाली.

“मग त्याच्याशी लग्न लाव.” भाऊराव येऊन हसत म्हणाले.

“इश काही तरी बोलायच.” आनंदी म्हणाली.

“बायकाच बोलण जणू अर्थपूर्णच असत!” भाऊराव म्हणाले.

“ताई, तू जा. कोणाचा बोल येता कामा नये. सस्था चालवणाऱ्यांनी अत्यंत जपून वागाव लागतं” मनोहरने सांगितले.

“मलाहि वाटत त्यांनी जाव” भाऊराव म्हणाले.

“गोपाळ पोंचवून येईल.” मन्या म्हणाला

“मी आज पायीच जाणार आहे.” तारेने सांगितले.

“का?” भाऊरावांनी विचारले.

“ आज मला खूप आनंद वाटत आहे पण फुटल्याप्रमाण वाटत आहे. वाटत पाखराप्रमाण उडून जाव, वाऱ्याप्रमाण निघून जाव. आज चालण्याचे श्रम होणार नाहीत ” तारा म्हणाली

आनंदाच्या अगावरून हात फिरवून, सर्वांना विचारून तारा निघून गेली लाडक व मनोहर पोचवायला गेले होते

“ मन्यादादा, तुझ्या ताईला काय देतोस ? ” तारेने विचारिले.

“ ही टकळी व हे पेऊ घे मन अशात असेल तेव्हा सूत कात ” मनोहर म्हणाला.

“ ही स्वराज्याची दीक्षा—ही बहिणीला भिक्षा ’ तारा म्हणाली.

“ लाडक, तुझ्या हातात काय आहे ? ” मन्यादादाने विचारले.

“ हे चार आंबे आणले आहेत याना ” तो म्हणाला

“ ताई, मी दिल नीरस सूत, लाडकचे घे रसाळ आंबे ! ” मन्या म्हणाला.

“ जे सूत हजारों लाखों हृदयाना बांधीत आहे, जे सूत स्वराज्य आणणार आहे, ते सूत का नीरस ? त्या सुतात सुखाचे सप्त सागर आहेत, सुखाचे अनंत सप्तर आहेत ” तारा म्हणाली

मनोहर गेला. लाडक गेला. तारा निघाली मागे वळून तिने पाहिले व ती निर्मळ हसली आता ती एकटीच जात होती. तिचे मन प्रसन्न होते. तोंडावर सात्त्विकता होती. यदाचा मेळा अपूर्व झाला. किती घडामोडी या मेळ्यामुळे झाल्या !

कायदेभंग

१४

रावी नदीच्या तीरावर राष्ट्रसभेने स्वातंत्र्याचा ठराव मजूर केला होता. तो अपूर्व दिवस होता, सोन्याचा क्षण होता! राष्ट्रात एक प्रकारचे नवचैतन्य सचरले. एक प्रकारची विद्युत् सर्व राष्ट्रात खेळू लागली. साबरमतीच्या तीरावर महात्मा विचार करीत होता शांति-निकेतनातील, अर्वाचीन काळातील उपनिषद्गीते गाणारी कवीन्द्र रवीन्द्रनाथाची मूर्ति महात्माजीस भेटावयास गेली होती

“स्वातंत्र्याचा ठराव झाला पुढे काय करणार? कोणता मार्ग?” गुरुदेवानीं विचारले.

“मी अखंड विचार करीत आहे. अजून आधार आहे. परंतु प्रकाश येईल.” महात्मा नम्रपणे म्हणाला, आणि प्रकाश आला. सडलेल्या राष्ट्रीय जीवनात जिवंतपणा आणण्यासाठी मीठ आले. बेचव राष्ट्रीय ससारात अमृत मय रुचि आणण्यासाठी मीठ आले. महात्मा गांधींनी हिंदुस्थान सरकाराकडे एका इंग्रज तरुणाबरोबर स्वातंत्र्याच्या मागणीचे पत्र पाठविले. परंतु साम्राज्य-

शाहीच्या सरक्षकानें दोन ओळींचें उर्मट उत्तर पाठविलें. महात्माजी म्हणाले, “मी पदर पसरून भाकरी मागितली. माझ्या पदरात धोंडे पडले।”

८० सत्याग्रही बरोबर घेऊन साबरमतीच्या आश्रमातून महात्मा बाहेर पडले. तें स्वातंत्र्याचें प्रस्थान होतें. दुनियांत कधी न झालेला तो स्वातंत्र्यसंग्राम होता, अहिंसक युद्ध होते। एका बाजूस बॉब, बंदुका, तोफा, फास, व दुसरी-कडे अहिंसा असा हा सामना होता. जगाच्या इतिहासात एक नवीन पान लिहिलें जात होतें.

सागराच्या तीरावर महात्माजी उभे राहिले. वर विमानें फिरत होती, समोर समुद्र उचबळत होता. एक विश्वव्यापी वामनी मूर्ति तेथें मीठ उचलती झाली. “हें रावणी राज्य मी समुद्रात फेकून देतो” ती मूर्ति शातपणे म्हणाली. भरताला सदेश मिळाला. शिंग फुकलें गेलें. सारे प्रात पेटले, भडकले. पेशावरपासून चितागागपर्यंत, हरिद्वारपासून रामेश्वरपर्यंत सारें हिंदुस्थान कवीं उचबळलें नव्हते असें उचबळलें. या लढाईत छातीची रुंदी पाहून रिकूट घेतलेले नव्हते. या लढाईत चिमणी मुलें, चुलीजवळील स्त्रिया, खाटेवर पडणारे वृद्ध-सर्वांनीं भाग घेतला व जीवनातील दिव्यता दाखवली.

हिंदुस्थानात माणसे नाहीत, मेंढरे आहेत असें दुनिया म्हणे. परंतु १९३० साल उजाडलें व भारतात माणसे आहेत, माणुसकी असलेलीं खरी माणसे आहेत, ही गोष्ट जगाला कळली. अमेरिकेंतील, इंग्लंडमधील लोक हा अभिनव झगडा पाहावयास आले. घोड्याच्या टापाखाली सत्याग्रही आपली डोकी कशी शातपणें चिरडून घेतात, फोडून घेतात तें त्यांनीं पाहिलें व त्यांनी तोंडात बोटें घातली. मुंबईला अज्ञात मेदानावर गरोदर शीख स्त्रिया घोडेस्वारानीं तुडविल्या. दिव्य शीख तेज प्रकट झालें. पेशावर प्रातात कडेवर मुलें घेऊन पडाण-माता उभ्या राहत व त्यांच्या अगावरून लष्करी लॉच्या शातपणें परंतु वेगानें जात. लष्करी पलटणींनीं गोळ्या घालण्याचें कोठें कोठें नाकारलें. गुजराथमधील बोरसद भागात स्त्रियांवर प्रचंड लाठीमार झाला. त्यांचीं टोपें फुटली परंतु त्या भगिनी जागच्या हलक्या नाहींत. महाराष्ट्रात शिरोडा गाजला. शेंकडों वार अगावर घेत वीरांनीं मीठ छुटून आणलें. रक्ताने वीर न्हाले. त्याचे ते रक्तरजित कपडे मोठमोठ्या सभातून

विकले गेले व सारें महाराष्ट्र चेतवते झाले मुंबईला हजारो स्त्रिया समुद्राचे पाणी नेऊ लागल्या ज्याच्या कडेवर मुले खेळावयाचा, त्याच्या कडेवर कायदेभगाच्या पाण्याचे घडे चढू लागले जरा खुट झाले, को अगबाई करणाऱ्या अबल पोलिसाच्या लाठ्यांना पाहून हम्मु लागल्या

परतु सर्वांत चमत्कार लहान मुलाचा. त्यांना वानरसेना नाव मिळाले रामाला वानराना साथ दिली व रावण मातीत गेला भारतातील ही रामाची माकडे उभी राहिली त्यांना राम कशात आहे ते कळत होतें त्यागाची हाक त्याच्या निर्मळ हृदयात जाऊन पोंचली घरातून मुले पळून जात. शेडा हातीं घेत व तुरुंगात जात. ती आपली नावे बदलीत. भिकारड्या, आईबापानीं ठेवलेल्या नावाची आम्हाला लज वाटते असें ती म्हणत आम्ही रामाची वानरें, महात्मा गांधी आमचा बाप्पा असें तीं चिमुरडी मुले म्हणत या मुलांनी एकच दगल उडवून दिली भारतमातेला मुलाचा अभिमान वाटला !

पावसाळा सुरू झाला, जगलचे कायदे मोडले जाऊ लागले. जगलाचा फार त्रास. जगलचे कायदे केवळ जगली आहेत. जळणाला काटकी मिळणें, जात्याला खुटा मिळणे कठीण झालें. गाईगुरास चारा नाहीसा झाला जगलच्या कायदेभगामुळें स्वराज्याचा मंत्र दऱ्याखोऱ्यात घुमू लागला, पहाडापर्वतात उठू लागला. मिठाने समुद्रकाठ जाग्रत झाला. जगल-सत्याग्रहाने डोंगर जागे झाले. 'गांधीचें राज्य आलें' असें रानातील भिल्ल, वजारी, कातकरी म्हणू लागले एके ठिकाणी काही वजारी पुरुषांना पकडून आणले तर त्याच्या बायका कचेरीत येऊन म्हणाऱ्या, "आम्हासहि तुरुंगात ठेवा "

शेंकडो वर्षाचीं बघनें तुटली. सर्वांना वाचा फुटली. मुक्यांना कठ आला. खेड्याखेड्यातून शाहीर जन्मले. किसानात, कामगारात न शिकलेले परतु भावनानीं पेटलेले कवि आपले पोवाडे घेऊन उभे राहिले. त्याचे पोवाडे ऐकून खेडीं उभीं राहू लागलीं प्रभातफेरीचीं तीं गाणी, ते पोवाडे साहित्यशास्त्रज्ञास आवडणार नाहीत. मराठी साहित्याची हीं भूषणें नसून दूषणें आहेत असें ते म्हणतील. परतु ब्रिटिश सिंहाला ते हृदयातील बोल सहन झाले नाहीत. त्या गाण्यातील तेज त्याला कळले. ते पोवाडे, ती गाणी सरकारनें जप्त केली. राष्ट्राला उभें करील तें वाङ्मय खरें, कीं राष्ट्राला चिखलातच ठेवील तें खरें ?

राष्ट्रातील मुलेंबाळें, स्त्रीपुरुष, किसान-कामगार एका अभिनव स्फूर्तीने प्रचंड सैतानी सत्तेशी निःशस्त्राचा दिव्य झगडा उभारतात, ही गोष्ट पाहून ज्यांची हृदये उसळली नाहींत, ते का साहित्यिक ? भारतमातेला विचारा, स्वातंत्र्याला विचारा, मानव्याला विचारा.

वानरसेनेची चळवळ बंद पडावी म्हणून सरकारने वेत बाहेर काढला. वेताचे फटके बालवीरास मारण्यात येऊ लागले आईची चापट बसताच चार तास रडणारी कोंवळी मुले, भारतमातेसाठी फटके बसून दुगणाचे तुकडे उडत असताना व रत्नाची चिळकाडी उडत असताना 'महात्मा गांधी की जय', 'वंदे मातरम्' असा जयघोष करीत, नामातील अपूर्व महिमा नास्तिकास कळून आला. अमरकटकाच्या डोंगरात पवित्र नमोदातीरावर पाणी पिऊन व पाला खाऊन राहणारी भिड्याची मुलें ! त्यातील दोघाना फटके मारण्यात आले. तापानें फणफणून ती मुलें देवाच्या माडीवर जाऊन बसलीं. त्यांची करुण कहाणी एका थोर भिशनच्यानें इंग्रजी पत्रात प्रसिद्ध केली. ती वाचून अनेकाचे डोळे ओले झाले व ब्रिटिशाबद्दलच्या सतापानें लाल झाले.

असा सत्याग्रहाचा सग्राम थाटला होता. मनोहर नाचू लागला. होम-कुडात उडी घेण्यासाठी तो अधीर झाला परंतु आधी त्यानें इतर सिद्धता केली. त्यानें शेंकडों गाणी व पोवाडे लिहून तरुणास दिले. " जा, पेटवा सारें रान, उठवा सारे रान " तो त्यांना म्हणाला नवीन गाणें जेथें मिळेल तेथून तो तें आणी. त्याच्या हस्तप्रती हजारों करून वाटी.

“काय सांगू मर्दा मी गमतील

जगलाचा कायदा मी काल तोडिला ॥

भीति गेली दूर

आला भावनेला पूर

माझ्या मायबहिणी कापताति गवताला ॥१॥

हें गाणें मनोहरने दशदिशात वाटले. खानदेशाकडून तें आलें होतें; तळ-कोंकणापर्यंत तें गेलें.

‘बाडोलीत रावण अवतरला’

या पोवाड्याने हजारोना स्फूर्ति दिली पोवाडेवाला पोवाडा म्हणता म्हणता
 “विदेशी कपड्यांची” चिदांगी मागे व काळ्या टोप्याचा वर्षाव होई. शेवटी
 प्रचंड होळी गिल्यात असे व पारतन्त्र्य त्यात भस्म होत असे

“ नाहि भिणार आम्ही मरणाळा

जनमनात गाधी सचरला ॥ ध्रु० ॥

साबरमतीची मूर्ति बोलली

‘ माझि लढाई बापहो शेवटली

पडो प्राणाची आहुती जरी पडली

आणीन स्वातंत्र्याचें सुख, तरि फिरून दावीन मुख’

कानाकोपऱ्यात शब्द तो गेला ” ॥ जन० ॥

हा पोवाडा बिनपख उडन गेला व हजारोना बेडर बनवता झाला. वाणी-
 करणी एकरूप झाली. पोवाडा व पराक्रम याचें लग्न लागले. एखादे गाणें
 म्हणावें व दीड दोन वर्षांची सजा मिळावी असे प्रकार झाले.

मनोहर नवीन नवीन गाणी प्रसवत होता. त्याची प्रतिभा अग्वडप्रसवा
 झाली होती. एके दिवशी त्यानें एक गाणें केलें. मित्र म्हणाले हें तुम्हींच
 म्हणून दाखवा. मनोहरला मोह आवरला नाही सुंदरपुरला प्रचंड सभा
 भरली होती. फुलगावची शंभर मुलें फेरी घेऊन आली व त्यानीं गाणी गात
 दवडी दिली. सभेला झियाचा सागरहि लेटला होना मनोहरनें तें गीत
 म्हटलें. भावनानी लोक हेलवत होते

“ काय सागु इम्रजाच्या करणीला

देश सारा यानी माझा दीन केल्या ॥ ध्रु० ॥

दुष्काळ येति सालोसाल

कुत्रा खाई ना हो हाल

जाई पोट मिळुन आमुच्या हो पाठीला ॥ दे० ॥

शेतामध्ये नाही पीक
शेतकरी मागे भीक
सरकारने सारा परि वाढवीला ॥ दे० ॥

होई नित्य कर-वाढी
शेतकरी हाल काढी
कर्जाच्या नरकात तो बुडाला ॥ दे० ।

मिठावर याचा कर
गवतावर याचा कर
कर नाहीसा जिव्नस न उरलेला ॥ दे० ॥

दारु पाजी पोटभर
दारुबाज घरोघर
दारुपारीं देश सारा नागवीला ॥ दे० ॥

धंदा नाही ठेवला यानें
केलें आम्हा दीनबाणें
देई हार्ती भिकेच्या हो झोळीला ॥ दे० ॥

याच्या लष्कराची मिजास
पगाराची घेती रास
मारती लाठ्या हो आमच्या आया-बहिणीना ॥ दे०॥

भाडण लावी जातीजार्तीत
मिळवी साऱ्या लोका मारतीत
आपण स्वतः हो चोर परि गबर झाला ॥ दे० ॥

खाया नाही दोन तुकडे
 लोक झाले मरतुकडे
 परि गोरा हो ढेरपोख्या हा झाला ॥ दे० ॥
 होती सोन्याची ही भूमी
 होती भाग्याची ही भूमी
 भरल्या बागेचा मसणवटा यानें केला ॥ दे० ॥
 आता होऊ आपण धीट
 करू एकी चला नीट
 लावु हाकलून शिरजोर चोराला ॥ दे० ॥
 आपले थोर मोठे भाग्य
 गाधीवाप्पा दावी मार्ग
 आणु देशात स्वातंत्र्य-देवीला ॥ दे० ॥

गाणे चाललें असता किती कडकडाट होत होता सारें वातावरण
 भरून गेलें होतें. मनोहरनें थोडें भाषण केलें तो म्हणाला, “या काळात
 जिवंत असण म्हणजे भाग्य ! हें भाग्य अनुभवा. स्वातंत्र्याची यात्रा सुरू
 झाली आहे. हीत सामील व्हा पारतंत्र्य नष्ट केल्याशिवाय सुख नाही.
 भारतातील दारिद्र्याच्या कथा सांगेन, तर तुमच्या अगावर शहारे येतील.
 मागच्या वर्षीच्या कडक थडीत त्या चादणें गावीं किती तरी माणस गारठून
 भेलीं. एखाद फाटक लक्तर लोकांच्या अगावर असायच. आईबाप मुलाना
 पोसवत नाही म्हणून—

“गगे, गोदे, यमुने, माझा नोहे तुझाचि हा बाळ”

असं म्हणून तीं फुल नव्वाना अर्पण करतात ! कुठ कुठं सर्व कुटुंबाच्या कुटुंब
 विष खाऊन मरून जात ! अरेरे, सत्यश्यामला भरतभूमीच्या लेकराना का असे
 दिवस यावे ? सर्व दुनियेला जिने पोसावें, तिच्या सतानाना दोन घास का महाग
 व्हावेत ? अशा गोष्टी इंग्लंडात झाल्या असत्या तर बडें झालीं असतीं. ही दुर्दशा

आपण दूर केली पाहिजे अहिसेचा झगडा आपण सुरू केला आहे त्याग दाखवा, तेज प्रकट करा महात्माजींनी लिहिले, “उदीरहि माजराशीं शेवटची लढाई देतो ससाहि लाडग्याशी जरा लढतो हिंदी जनता का त्याच्याहून नेमळट व निस्तेज झाली आहे ?” महायुद्धात ५०/५० लाखांच्या फौजा युरोपीय देशानी स्वदेशार्थ उभ्या केल्या. ३३ कोटि लोकातून ३ कोटि लोक मरावयास उभे राहिले पाहिजेत, तरच आपण इतर माणसाप्रमाणे आहोत असे सिद्ध होईल. भारताच्या उज्ज्वल भविष्याबद्दल मला आशा आहे. एका कवीने म्हटलें आहे—परमेश्वर तीन रूपानी अवतरतो. भिकारी, कवि व तत्त्वज्ञ— ही ती तीन रूपे. आज महात्मा गांधीसारखा भिकारी कोण आहे ? प्रार्थना व्हावी, राष्ट्रकार्यासाठी त्या महापुरुषानें मग हात पुढें करावे ! किती दिव्य असतें तें दर्शन ! त्या वेळेस परमेश्वरच आपणासमोर उभा असतो ! त्याप्रमाणेंच ते रवीन्द्रनाथ ! जगात तोफ व बॉम्ब याची घनगर्जना होत असता हा थोर कवि शांतीची गीतें गात आहे ! पश्चिम ही पूर्वेवर सत्ता गाजविण्यासाठी आहे, गोरे हे जगाचें प्रभुत्व मिळविण्यासाठी जन्मलेले आहेत, अशा साम्राज्यशाही विचारांच्या काळात विश्वभारती विद्यापीठ स्थापून पूर्व व पश्चिम याचें दिव्य मीलन हे गुरुदेव करू पाहत आहेत ! अशा या कविश्रेष्ठाच्या रूपानें मला परमेश्वरच उभा आहे असे वाटतें. आणि ते अरविंद ! आज दीड तप झालें. तो महापुरुष, तो योगी, तो तत्त्वज्ञानी एके ठायीं बसला आहे. कल्पना करा मन किती चंचळ असतें ! हे खाऊ, तें पाहू, तें जोडू, तें तोडू, असा आपला खेळ परंतु वर्षानुवर्षे तो योगी ध्यानस्थ बसला आहे ! रवीन्द्रनाथ म्हणाले, “ १८ वर्षांपूर्वी अरविंदास पाहिले होतें. मी तेव्हा म्हटलें, ‘अरविंद हा ध्या भक्तिमय प्रणाम !’ आज अठरा वर्षांनी पुन्हा पाहत आहे. आजहि तेंच म्हणतों ‘अरविंद, हा ध्या भक्तिमय प्रणाम !’ रवीन्द्र-नाथासारख्यांनीं ज्याचेविषयीं असे धन्योद्गार काढावे, त्याचें केवढें विभूति-मत्त्व ! महात्मा गांधी, गुरुदेव रवीन्द्रनाथ, योगी अरविंद ह्या तिघांच्या रूपानें परमेश्वर भारतात वावरत आहे. भारताला भय नाही, विनाश नाही. भारताला जय आहे, विकास आहे. आशेनें, त्यागानें, तेजानें, भक्तीनें या दिव्य झगड्यात सामील व्हा.

“तुका म्हणे व्हावें सत्यकर्मा साह्य । पातलीया भय नरका जाणें ”

जन्म.... ११

या सत्कर्माला साहाय्य करा. तनमनधनानें करा. एकमेकाचे पाय ओढाल तर नरकात जाल मेल्यावर नरक आहे की नाही मला माहीत नाही, परंतु गुलामगिरीच्या नरकात लोळत राहाल यात सगळ्या नाही ! ”

मनोहरला सरकारनें आता बाहेर ठेवले नाही त्याची तुरुंगात खानगी झाली भाऊरावांनी करबदीचीच चळवळ हाती घेतली. “ गुजरायेंतील व कर्नाटकातील शेतकरी महात्माजी सागतील तर पुढें तहशील भरू, नाही तर पै देणार नाही असें कलेक्टरास सागत आहेत महाराष्ट्र का मेलेल्या आहे ? स्वातंत्र्यवीरांचा महाराष्ट्र कोठे आहे ? स्वराज्य शेतकरी व कामकरी यांच्यासाठी आहे शेंकडा ९० त्याची प्रजा त्यांनी मरावयास उठले पाहिजे ” भाऊरावांचा मळा जप्त झाला घर जप्त झाले त्याची शाळा जप्त झाली फुलगावात पोलीस पहरा करू लागले. भाऊराव, आनदी व आनंद घरातून बाहेर पडली. जणू हरिश्चंद्र, तारामती व रोहिदास ! तिघांच्या खाद्यावर तीन शेंडे गावें पेटवीत, चेतवीत ते चालले.

एके दिवशीं खेड्यातील एका मंदिरात तिघें होती. सभा होऊन गेली होती. आनंद झोपला होता. भाऊराव व आनदी झोपली नव्हतीं

“ मला आज कदाचित् पकडतील मी तुरुंगात जाईन. तू ? ” भाऊरावांनी विचारलें.

“ मी का मागं राहीन ? ” आनदी म्हणाली.

“ तुला काही दिवस ना गेले आहेत ? तुझा जीवन सफळ होत आहे. तू जपल पाहिजे. तू आता फार हिंझू नकोस. माहेरी जा. ” पत्नीचा हात हातात घेऊन ते म्हणाले.

“ हें स्वातंत्र्य माझ्या पोटी येत आहे. तें तुरुंगातच नीट वाढेल, तुरुंगातच प्रकट होईल. तेथील हवाच या गर्भाला मानवेल. बाहेर हा गर्भ गळून पडेल. ” ती म्हणाली.

“ तुझी इच्छा ! तुझी प्रसन्नता राहिली पाहिजे. प्रसन्नता हे सर्वांत मोठे पोषक व सरक्षक तत्त्व. ” ते म्हणाले

तुसरेच दिवशीं भाऊरावास अटक झाली. न्यायाधीश त्याच्या ओळखीचे होते.

न्यायाधीश.—भाऊराव, तुम्ही स्वतः वकील होतेत तुम्ही कायद्याचा मान राखू नये हें आश्चर्य !

भाऊराव.—इंग्रजांचा कायदा मोडील तोच स्वतः वकील. आज मी वकिलीची खरी परीक्षा देत आहे शिवा देऊन मला पास करा मोठी शिक्षा देऊन पहिल्या वर्गात आणा

न्यायाधीशः—तुम्हाला खटला चालवायचा आहे ?

भाऊराव.—खटला चालवण म्हणजे ब्रिटिश न्यायालया महत्त्व देणं तरवारीच्या धारेवर राज्य चालवणाऱ्याजवळ का न्याय असतो ? ती न्यायाची थटा आहे.

न्यायाधीश.—तुम्ही शेतकऱ्यास चिऱ्यावळ आहे

भाऊराव.—तो माझा परम धर्म आहे जो पैसा राष्ट्रसंवर्धनात खर्च व्हावा, तो का लष्कराचे लाड पुरवण्यात उचळला जावा ? काय म्हणून कर द्यावे ? इंग्रज सरकारन मरणाचा सुकाळ केलो म्हणून ? बेकारी, व्यसन, अज्ञान, कलह याचा बुजबुजाट माजवला म्हणून ? पापाला पोसण पाप आहे.

न्यायाधीश.—भाऊराव ! तुम्हाला दोन वर्षांची मी सक्तमजुरीची शिक्षा देतो

भाऊरावः—मी आभारी आहे

आता आनंदीची पाळी आली. सुदरपुगला तिने स्त्रियाची प्रचंड सभा घेतली “ तुर्की स्वातंत्र्याच्या लढाईत मुस्ताफा केमालपाशा ७०।७० वर्षांच्या म्हाताऱ्या बायानी डोंगर चढून, दऱ्या उतरून, डोक्यावरून वाहून नेऊन दारूगोळा पुरवला. डोक्यावर मरण त्यांनी घेतल धोबिणी, मोलकरणी यांनी लढाईला पैसे दिले. तुम्ही काय करित आहात ? दारूच निरोधन करा. परदेशी कापडाच्या दुकानावर निरोधन करा. परदेशी माल घेऊ नका जपानी बागड्या हातात भरू नका जपानी खेळणी जाळा देशभक्ति घोघर भरू दे.”

आनंदीला अटक झाली, ती तुरुंगात गेली. आता आनंद राहिला. लहान दहा वर्षांचा तो किशोर ! त्याने एके दिवशी फुलगावचे आपले बाल-मित्र जमवले. जीवन त्याचा मित्र त्याच्याबरोबर होता सर्वांनी हातात झेंडे धेतले. सुदरपुरवर या बालचमूने स्वारी केली. चादणें गावची पळून आलेली

काहीं मुलें त्याना मिळाली. बालचम वाढत गेली. आनंद व जीवन पुढें होते.
दोघाच्या हातात झेंडे होते. वानरसेनेचें गाणें ते म्हणत होते.

वानर वानर हुप्
या रे

वानर वानर हुप् ॥ ध्रु० ॥

महात्मा गांधी आले राम
त्याचे करू चला काम
त्यानी मारली आहे हाक
चला उठा लाख लाख

नका बसू गुपचूप ॥ या रे० ॥

झेंडा हातामध्ये घ्या
मुखी मोक्षगीत गा
सोडू मनातील भय
आपण मिळवू या रे जय

करू चळवळ आता खूप ॥ या रे० ॥

वानर रावणा करिती चीत
झाली श्रीरामाची जीत
आपण इग्रज येथुन पळवू
आपण स्वराज्याला मिळवू

आपलें आठवा दिव्य रूप ॥ यारे० ॥

देशामध्ये पेटला होम
येवो अगामध्ये जोम
दास्य विषजतु मारू
दैन्यादारिद्र्या सहारू

पेटवू स्वप्राणाचा धूप ॥ यारे० ॥

टाळ्या वाजवीत, जयजयकार करीत, मुलें जात होती. घराघरातून मडळी बाहेर येऊन त्या निर्भय मुलांचे दर्शन घेत होती. सेवासदनातील सर्व भगिनी बाहेर येऊन पाहत होत्या. तारेने आनदास पाहिले टकळीवरच्या सुताचें तिनें दोन हार पटकन् आणले व आनंद आणि जीवन यांना घातले. एका नरी भगिनीनें धैर्य दाखविलें पोलिसानी तिचें नाव टिपून घेतलें.

“तुम्हीं काय हें केलेत ? सस्थेला धोका येईल” एक भगिनी तारेला म्हणाली

“मी धोका येऊ देणार नाहीं.” तारा म्हणाली

बाजारातून मुलांची सेना चालली. तुफान गर्दी झाली, परंतु इतक्यात पोलीस आले व त्या मुलासमोर उभे राहिले

“तुम्ही जाता की नाहा घरोघर ?” अधिकाऱ्यानें विचारलें

“तुरुंग आमचे घर, आम्हा नाहीं आता डर” — आनंद म्हणाला.

“या सर्वांचा तूच म्होरक्या दिसतोस. याला पकडा रे याला चांगले फटके मारले पाहिजेत इतर मुलांना दहशत बसली पाहिजे तुम्हाला का चावटपणा वाटला ?” अधिकारी दरडावून म्हणाला

“महात्मा गांधी की जय !” आनंद म्हणाला

“मलाहि पकडा. मलाहि फटके मारा आनदा आपला खाऊ नेहमी मला देतो.” जीवन म्हणाला.

“यालाहि पकडा रे बाकीच्यांना पिटाळा” अधिकारी म्हणाला

पोलिसानी त्या लहान मुलावर लाठीमार सुरू केला. गर्दीवरहि लाठी सुरू झाली. जीवन व आनंद यांना नेण्यात आले

जीवन व आनंद यांना फटके मारणार ही बातमी शहरभर पसरली तारा जेवली नव्हती ती या बातमीनें तीराप्रमाणे उठली. तिनें सस्थेचा राजीनामा नम्रपणे दिला. ती सस्थेतून बाहेर पडली. न्रियाची प्रचंड सभा तिनें बोलावली. ती म्हणाली, “तुमच्या कोंवळ्या मुलांना फटके मारले जात असता, तुम्ही का स्वस्थ बसणार ? कचेरीला चला गराडा घाल. आपली मोती सोडवून आणू. स्वऱ्या माता असाल, तर माझ्याबरोबर चाल. माताची माता भारतमाता बोलावीत आहे.” तारा निघाली. तिच्या पाठोपाठ शेंकडों भगिनी निघाल्या.

जयजयकार करीत त्या जात होत्या. पुरुष लाजले व त्याच्या पाठोपाठ जाऊ लागले. शाळासमोर उभी राहून तारा म्हणे, “ तुमच्यासारख्या मुलांना फटके मारले जात असता, शाळेत काय घोळीत बसणार ? ” ते शब्द ऐकून विद्यार्थी बाहेर पडत.

कचेरीजवळ भगिनीची पवित्र देशभक्तीची भागीरथी आली. त्या तेथे घरणे धरून बसल्या

“ तुमच काय म्हणण आहे ? ” अविकार्याने विचारलं.

“ आमची मुल परत द्या ” तारा म्हणाली

“ मुल इय नाहीत ” अविकारी म्हणाला.

“ कुठ आहेत ? ” तिने विचारलं

“ त्यांना दुसरीकडे पाठवण्यात आल आहे ” तो म्हणाला

“ त्यांना फटके मारणार आहेत का ? एक माता तुम्हाला विचारीत आहे सत्य सांगा ” ती म्हणाली

“ फटके मारण्याचा हुकूम मागे घेण्यात आला आहे इय कदाचित् गडबड होईल म्हणून त्यांना अन्यत्र पाठविण्यात आले आहे ” अधिकारी म्हणाला

स्त्रिया तेथून निघात्या. पुन्हा जगा जाहीर सभा भरली. तारेचें तेजस्वी भाषण झालें. थरारून गेली श्रोत्याची मने परंतु एकदम पोलीस आले त्यानीं ताराबाईस अटक केली. सभेवर लाठीहल्ला केल

परंतु आनंद व जीवन कोठे आहेत ? त्यांना मोटारींत घालून पोलिसानी नेले. कोठे नेत होतें त्यांना ?

“ आम्हाला कुठ नेता ? आनंदानें विचारलें

“ आम्ही तुम्हाला जगलात सोडून देणार आहोंत. ” पोलिसांचा मुख्य म्हणाला.

“ आम्हाला भीति वाटणार नाही. ध्रुव एकटा वनात होता आम्हीं तर दोघे आहोंत ! ” आनंदा म्हणाला.

“ तुम्हाला आम्हीं निरनिराळ्या टिकाणी सोडणार आहोंत ! ” अधिकारी म्हणाला.

‘देवाची सोबत तर सर्व ठिकाणी आहे ।’ आनदा म्हणाला

“तुम्हाला भूक लागली का रे ?” त्याने विचारलें.

“हो.” दोघे म्हणाले

“आमच्याजवळची भाकर खाता ?” त्याने विचारलें

“तुम्ही पोलीस इग्रजाच्या बाजूचे तुमची भाकर खाऊ तर तुमच्यासारखे होऊ—” आनदा म्हणाला

“आम्ही का वार्डट आहोंत ? काय रे जीवन ? तू का काहीं बोलत नाहीस ?” त्याने विचारले

“तुम्ही वार्डट आहात, तुम्ही लठी चालवता, तुम्ही दुष्ट आहात. आम्ही का चोर आहोंत ?” जीवनने विचारले

“मीठ छुटतात, जगलातलें गवत कापतात. ही का चोरी नाही ?” तो म्हणाला

“समुद्राच मीठ, त्याचे पैसे घेण म्हणजे चोरी रानातील गवत, त्याचे पैसे घेण म्हणजे चोरी” जीवन म्हणाला

“कुणी रे तुम्हाला हें शिकविले” त्याने विचारले

“मन्यादादान-भाऊनी वर्तमानपत्रातून हें येत तुम्ही वाचीत नाही ?” आनदानें विचारले.

“आम्हाला तुम्ही तुरुगात नाही घालणार ?” जीवनने विचारलें

“नाही. तुरुगात आता जागा नाही—” पोलीस म्हणाले

“इग्रजाची फजिती !” आनदा म्हणाला

“महात्मा गांधी की जय !” जीवन म्हणाला.

“तुम्ही का नाही महात्मा गांधी की जय म्हणत !” आनदाने पोलीसास विचारलें.

“आम्ही सरकारचे नोकर” एकजण म्हणाला.

“इथ कुठ सरकार आहे ? इथ तुम्ही व आम्ही म्हणा वंदे मातरम्.” जीवनने सांगितलें.

काही पोलीस हसले काहींनी मान खाली घातली. मोटार जात होती. आता आधार पडला. आनदास शोप येऊ लागली. जीवनाच्या खाद्यावर मान

ठेवून तो झोपला. जीवनलाहि झोप येऊ लागली. फुलाच्या दोन कळ्या एक-मेकींना लागाव्या त्याप्रमाणे त्याची तोंडे एकमेकांस लागत होती.

“आपल पाप! अशा सोन्यासारख्या मुलास रात्री रानात टाकणार आम्ही? लाडग्यावाघासमोर टाकणार, हे पोट, हे पोट पाप करायला लावत!” तो मुख्य पोलीस म्हणाला.

“लष्करान बड केल पाहिजे अशा तुरुंगात जाण्यान काय होणार?” एक पोलीस म्हणाला.

“महात्मा गांधी अवतार आहे तो हत्याराशिवाय स्वराज्य मिळवून देईल” दुसरा म्हणाला.

त्या मुलाना जागे करण्यात आले.

“तुला इथ सोडतो” जीवनला अधिकारी म्हणाला. ते दोघे मित्र एक-मेकांस भेटले. त्याचे डोळे भरले. पोलीसाचेहि डोळे ओले झाले. जीवनला खाली सोडण्यात आले. मोटार पुढे चालली. चऱ्याच वेळाने पुन्हा किर्कर झाली. मोटार थांबली. आनदास खाली सोडण्यात आले. मोटार निघून गेली.

फुलगावचे शेतकरी आता उठावले. शेंकडों तुरुंगात गेले. वणवा पेटत चालला. सत्याग्रहाचे पाऊल मागे पडेना, चळवळ फोफावतच चालली. भारताचे तोंड उजळ होऊ लागले!

जीवन अधारात एकटा कोठे जाणार ? आजूबाजूस रान होतें. कसल्याहि. आवाजाची भीति वाटू नये म्हणून तो मोठमोठ्याने गाणीं म्हणू लागला. चालता चालता व गाणीं म्हणता म्हणता तो थकून गेला तो रस्त्यात शेवटीं बाजूला झोपला ! सकाळीं पाखरानी त्याला भूपाळी म्हटली. जीवन जागा झाला. तो पुन्हा चालू लागला. त्याने आपल्या शिंशातील तिरंगी झेंडा काढला वाटेतील एक काठी घेऊन तिला तो झेंडा त्याने लावला रानात स्वराज्याचा झेंडा फडकला तो स्वराज्याचा वारकरी बनला. झेंडा खाद्यावर येताच जीवनच्या पायात आणखी शक्ति आली शेवटीं जंगल सपलें उघडा रस्ता दिसू लागला दूर एक गाव दिसत होते. त्या गावात जावयाचे ठरवून तो तिकडे गेला. प्रभातफेरीची गाणी गात त्या गावात तो शिरला मुलें शाळेंत जात होनीं. आपल्या गावात आलेल्या एक छोटा गाधी पाहून ती आनंदली. जीवन त्यांना म्हणाला “मी गाणें सागतों, तुम्ही म्हणा.” मुलांनी कबूल केलें. प्रचंड प्रभातफेरी निघाली. शाळा ओस पडली ! मास्तर शाळेच्या बाहेर उभे होते. एक लहान ठिणगी आली व तें गाव पेटलें. स्त्री-पुरुष पाहू लागले.

“किती लहान आहे मुलगा ” मायबाहिणी म्हणत.

“नागाच पितू लहान म्हणू नये, सिंह-वाघाच पितू लहान म्हणू नये।”

एक वृद्ध गृहस्थ म्हणाला

गावचा पोलीसपाटील इतक्यात रागारागाने आला

“काय रे पोरानो, जाता की नाही घरोघर ? बद करा गाण. तू कोण रे ? इथ कशाला आलास ? नीघ या गावातून—” पाटील दरडावू लागला

“घाबरू नका रे म्हणा गाण पाटील इग्रजाचे आहेत म्हणा महात्मा गांधी की जय, वंदे मातरम्” जीवनने मंत्राची दीक्षा दिली

मुलांनी प्रचंड जयघोष केला आजूबाजूस जमलेल्या लोकानी केला

“बाळ, तू व्याख्यान दे” एक मनुष्य म्हणाला

“कोण म्हणतो व्याख्यान दे ? नाव टिपून घेईन.” पोलीसपाटील म्हणाला.

“मी देतो व्याख्यान” असे म्हणून जीवन व्याख्यान देऊ लागला मडळी तेथे खाली बसली जीवन म्हणाला—

“स्वराज्याची ही लढाई आहे सारे तुरुंग भरले तुरुंगात जागा नाही. आम्हाला फटके मारणार होते, परंतु सुदरपुरला बायकांची केवढी थोरली टोळी पोलिसावर चालून आली त्यांनी आम्हाला पळवले, मी व माझा मित्र आनंद आम्हा दोघास मोटारीत घातून त्यांनी रात्री जगलात सोडले. आम्हाला एकत्र सोडले नाही आम्हाला भीति वाटली नाही मी रस्त्यात झोपलो. आता तुमच्या गावात आले आहे. आमच्या गावातील सारे शेतकरी तुरुंगात गेले. किती तरी बायका तुरुंगात गेल्या ! सरकारला पै कोणी देत नाही. गावात पोलीस फिरतात. त्यांना कोणी खायला देत नाही. त्यांच्याजवळ बोलत नाही कोणी. ते इग्रजाचे आहेत, हे पाटील असेच आहेत. याच्या जवळ बोलू नका. याच्याकडे जाऊ नका. एकटे कुत्रे भुक् दे ”

पाटील रागावला. त्याने जीवनचा हात वरला व “तुला पकडल आहे.” असे सांगितले. ‘महात्मा गांधी की जय’ सारे म्हणाले. पाटील जीवनला घेऊन चालला. त्याने त्याला तालुक्याच्या ठिकाणी नेले, जीवनला शिक्षा झाली. तो तुरुंगात गेला.

इकडे आनंदहि असाच थकेपर्यंत चालला. मग एके ठिकाणी झोपला सकाळी एका पाथस्थाने त्याला उठविले आनंद उठला. त्यानेहि झेंडा तयार

केला त्या पायस्थाचरोबर तो निघाला झेंडेवाल्याचरोबर चालवयास तो पाथस्थ भीत होता.

“बाळ, तू कुठ जाणार ?” त्याने विचारले

“जिथ पकडतील तिथ” तो म्हणाला

“तू लहान आहेस” तो पाथस्थ म्हणाला

“कृष्ण लहान होता तरी त्यान कालियाला चीत केल” आनदाने उत्तर दिले

“तुझे आईबाप कुठ आहेत ?” पुन्हा प्रश्न आला.

“तुम्हात, मी एकटाच बाहेर आहे” त्याने सांगितले

दूर आगगाडीचे रूळ दिसले आगगाडीच्या रस्त्याने जावे असे आनदाच्या मनात आले कोणते तरी स्टेशन येईल एखादी गाडी येईल, तीत बसावे असा त्याने निश्चय केला तो पळत निघाला पाथस्थ म्हणाला, “पळतोस का ? याच.”

“तुम्ही माझ्याचरोबर तुम्हात येणार असाल तर याचतो याल का ?” त्याने विचारले

“नाही रे बाबा” तो म्हणाला

“मग बसा रेगाळत, मी चालले” असे म्हणून आनदा उड्या मारीत चालला. रेल्वेचा रस्ता लागला गाणी गात तो जात होता. शेवटी त्याला स्टेशन दिसले. तो तेथे पोचला तिकीट काढायला त्याच्याजवळ पैसे नव्हते. नसले पैसे म्हणून काय झाले ? बसू गाडीत तो मनात म्हणाला आगगाडी आली. तीत तो बसला. गाडी सुरू झाली. त्याच्याने स्वस्थ बसवना तो उभा राहून पोवाडे म्हणू लागला डब्यातील भडळीस कौतुक वाटले. आनदाचा गोड आवाज, त्याची सुंदर गोरीगोमटी मूर्ति, ती दिव्य गाणी ! — सारे त्याच्याकडे टकमक पाहू लागले.

“तू कुणाचा मुलगा ?” एकांने त्याला विचारले

“फुलगावच्या भाऊरावाचा” त्याने उत्तर दिले

“ते सावकार भाऊराव ? ज्यांनी सर्व सावकारी सोडून दिली, शेतकऱ्यास कर्ज माफ केल, ते ?” कोणी तरी म्हणाले.

“हो. तेच. आनदा म्हणाला

“ते तर तुरुगात गेले.” एक पोक्त गृहस्थ म्हणाले

“आता मी पण जाणार आहे आम्हाला काल पटके मारणार होते—”
तो ऐटीने म्हणाला.

वर्तमानपत्रे वाचणाऱ्या एकाने त्याच्याकडे पाहिले.

“हा बघ तुझा फोटो, हा दुसरा कोण ?” त्याने विचारले.

“हा माझा भिन्न जीवन. पोलिसानी आमची ताटातूट केली आमचा फोटो मला पाहू द्या हो ” आनदाने ते वर्तमानपत्र घेतले व वाचले सुंदरपुरची सर्व हकीकत त्यात आली होती ताराबाईच्या अटकेची हकीकतहि त्यात होती

“ताराबाईना पण पकडले ! ” तो म्हणाला

“तुझ्या ओळखीच्या आहेत ? ” एकाने प्रश्न केला

“हो. त्याच्या कुशीत मी कितीदा तरी निजलो आहे. त्याच्या भेळ्यात काम केल आहे. त्या आईसारख्याच आहेत माझ्या. माझी आई सुद्धा तुरुंगात गेली आहे.” आनदा किती गोड बोलत होता !

“तू कुठ जाणार आता ? ” कोणी तरी विचारले.

“काही ठरल नाही आगगाडी नेईल तिथ जाईन ” तो हसून म्हणाला

“तिकीट कुठल काढल आहेस ? ” एकाने विचारले.

“पैसेच नाहीत तर तिकीट कस काढू. आमच घर सरकारन जम केल आहे—” त्याने सांगितले.

“तिकडे खानदेशात पुष्कळ लहान मुल तुरुंगात गेला आहेत तूहि जा तिकडे. पकडतील तुला.” एकाने सुचविले

“तिकडेच जाईन. जिथ लहान मुलाना पकडतात तिथच गेलेल बर ”
आनदा म्हणाला.

त्याला लोकानी जागा दिली. कोणी त्याला खायला दिले. त्याला झोप येत होती. एकाने त्याला आपल्या बिछान्यावर निजू दिले. दमलेला आनदा झोपी गेला. पुढे एका स्टेशनवर तिकीट पाहणारा गाडीत चढला. तो आनदाला उठवू लागला, परंतु मडळींनी त्याची सर्व हकीगत सांगितली. त्या तिकीट पाहणाऱ्यास कौतुक वाटले.

“अशी लहान मुल उठू लागली आणि आपण घरा बसतो लाज वाटली पाहिजे आपणाला ” तो म्हणाला

आनदाच्या गोड चेहऱ्याकडे तो पाहत राहिला

“देवाच्या मूर्तीसारखा दिसत आहे ” तो बोलला.

“गाणी किती सुंदर म्हणतो ” लोक म्हणाले.

तिकिटें पाहणारा आनदाला प्रणाम करून निघून गेला. थोड्या वेळाने पुणे आले आनदा उठला

“हे पाच रुपये घे धुळ्याच तिकीट काढ.” एका गृहस्थाने त्याला सांगितले इतक्यात तो तिकिटें पाहणारा तेथे आला.

“कुठ जायच बाळ तुला ? ” त्याने प्रेमाने विचारले.

“धुळ्याला ” आनदा म्हणाला.

“मी करीन तुझी व्यवस्था. माझ्याबरोबर जेवायला चल ” तो म्हणाला.

आनदाला त्याने जेवू घातले. त्याला फळे घेऊन दिली. त्याला गाडीत बसवून दिले. तिकीट काढून दिले “कल्याणला उतर व पुढे दुसऱ्या गाडीत बसून जा मग चाळीसगावला उतर. धुळ्याची गाडी तिथून निघते. जा. हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळवून आण—” तो म्हणाला.

“तुमचे काय नाव ? ” आनदाने विचारले.

“माझ नाव जयवत ” तो म्हणाला.

“मग आम्हाला खात्रीन जय मिळणार ” आनदा टाळी वाजवून बोलला.

गाडी निघाली. खाद्यावर झेंडा घेतलेला हा नयनमनोहर मुलगा सर्वांचे लक्ष वेधी. तो सर्वांच्या कौतुकाचा विषय होई. कल्याणला तो उतरला. कल्याण स्टेशनवर हातात झेंडा घेतलेला एक दाढीवाला गृहस्थ होता त्याने या लहान मुलाला पाहिले.

“काय रे बाळ, तू कोण, कुठ चाललास ? ” त्याने चौकशी केली.

“मी आनंद. सुंदरपुरजवळच्या फुल्गावचा. मी धुळ्याला जातो. मला तिथे पकडतील. मला तुरुंगात जायचं आहे, तुम्ही पण तुरुंगात येणार ? ” त्याने प्रश्न केला.

“हो मलाहि तुरुंगात जायचं आहे. काय रे, भाऊराव व मनोहर तुला माहीत आहेत का ? ” दाढीवाल्याने प्रश्न केला.

“हो. ते तर माझे त्याचाच मी भाऊरावाचाच मी मुलगा. मन्यादादा तिथच असतो तुम्हाला काय माहीत ? ते तुमच्या ओळखीचे आहेत ?” आनदानें उत्सुकतेने विचारले

“वर्तमानपत्रातून वाचल होत.” दादीवाला म्हणाला

“माझी आईसुद्धा तुरुगात गेली. दुसरी आई सुद्धा गेली असेल” तो म्हणाला.

“भाऊरावानी का दुसर लग्न केल ?” त्यानें विचारलें

“नाही हो सुंदरपुरला ताराबाई आहेत, त्या माझ्या दुसऱ्या आई त्याच माझ्यावर फार प्रेम त्याच्याकडे मी राहिलों होता मला जवळ घेऊन निजत व म्हणत ‘मला आई म्हण’ त्या फुलगावला एखादे वेळेस येतात” आनदानें खुलासा केला.

“तुला भूक लागली असेल ना ? चल आपण जेवून येऊ” दादीवाला म्हणाला.

दादीवाल्यानें आनदाला एका जवळच्या खानावळीत नेलें दोघे तेथे जेवले स्टेशनवर परत आले

“नीज या अथरणावर गाडी आली का, तुला उठवीन.” दादीवाला प्रेमानें म्हणाला

आनदा झोपला दादीवाला त्याच्याकडे सजल दृष्टीने पाहत होता आनंदाच्या डोक्यावरून त्यानें हात फिरवला, त्याच्या अंगावरून हात फिरवला. आनदा एकदम जागा झाला “नीज बाळ, नीज माझ्या माडीवर डोके ठेवून नीज-” दादीवाला म्हणाला आनदानें त्वरेच त्या माडीवर डोके ठेवलें. सुख उशी त्याला मिळाली

गाडीची वेळ होत आली. आनदाला जागें करण्यात आलें. ते दोघे एका डब्यात बसले. आनदाच्या डोक्यावर झोप होती.

“जरा तिकडे व्हा हो. मुलाला जरा झोपू द्या.” दादीवाला जवळच्या गृहस्थास म्हणाला.

त्या गृहस्थानें आनदाच्या त्या झोपाळू चेहऱ्याकडे पाहिलें व जागा दिली. पुन्हा आनदाचें डोके दादीवाल्यानें माडीवर घेतलें. तो आनदाला मधून

मधून थोपटी, गाणे गुणगुणे चाळीसगावला पहाटे गाडी आली दोघे यात्रेकरू उतरले व तुळ्याच्या गाडीत बसले

“आनद, दूध घे थोड ” दाढीवाला म्हणाला

“तुम्ही नाही घेत ? ” त्याने विचारलें

“तूच घे. तू लहान आहेस ” दाढीवाला त्याची पाठ थोपटून म्हणाला.

आनदाने गरम गरम दूध घेतलें गार वारा सुटला होता “माझ्या पाघरुणात ये थडी वाजणार नाही ” दाढीवाला म्हणाला आनदा त्याच्या पाघरुणात गेला

“तूच घे सार पाघरुण ” त्याने सांगितले

“तुम्हाला नको ? ” आनदाने विचारलें.

“मोठ्या भाणसाना थडी वाजत नाही ” दाढीवाला म्हणाला.

“मी झोपू का पुन्हा ? मला झोप येते ” आनदानें विचारलें.

“झोप—माझ्या माडीवर डोक ठेवून झोप ” दाढीवाल्याने सांगितले

“आनदा शातपणें झोपला. दिशा रंगू लागल्या होत्या. प्रकाश येऊ लागला होता. दाढीवाला गाणें म्हणू लागला आश्रमभजनावलीतील गाणें होतें तें ! आनदानें डोळे उघडले ते गाणे तो ऐकू लागला. भक्तिमय व गोठ आवाज होता पवित्र भावना तेथें उत्पन्न झाल्या.

“किती गोड म्हटलत गाण ! आणखी म्हणा ना.” तो म्हणाला.

“तू सागशील तेवढी म्हणेन. तुला पाहिल म्हणजे गावस वाटत—” दाढीवाला म्हणाला.

त्याने आणखी एक गाणें म्हटलें. डब्यात आता गर्दी होऊ लागली. गोंधळ सुरू झाला. गाणें बंद झालें, सूर्य आता चांगलाच वर आला. गाडीहि निघाली होती. बाहेरचा देखावा आनद पाहत होता, परंतु दाढीवाला आनदाकडे पाहत होता.

“तुम्ही सारख माझ्याकडे का बघता ? ताराबाई असच करीत—” आनदा म्हणाला.

“तुझ्याकडे पाहत राहावसं वाटत. तुला पाहून डोळे पवित्र होतात.” दाढीवाला म्हणाला

“दादीवालेच पवित्र असतात ऋषींना दादी असे.” आनदा म्हणाला.

“त्या ताराबाईच नाव काय रे सार ?” दादीवाल्याने विचारलें.

“मला नाही माहीत ” तो म्हणाला.

“त्या एकट्या आहेत ? ” पुन्हा दादीवाल्याने प्रश्न केला.

“हो. त्याच्या कपाळावर कुकू नसत. म्हणजे एकट्याच, होय ना ? ”
आनदानें उत्तर दिलें.

दादीवाला शांत बसला. मध्येच त्याच्या डोळ्यातील अश्रु दाढीवर घळघळले !

“तुम्ही रडनासे ? ” आनदानें विचारले.

“माझे डोळे जरा अधु आहेत— ” तो दादीवाला म्हणाला.

“ताराबाईचे डोळे असेच दुखरे. पाणी यायच. परंतु दिसतात छान असं आई म्हणे. तुम्हाला नीट दिसत नाही ? ” आनदाने हळूच विचारलें.

“हल्ली जरा दृष्टि सुधारली आहे पूर्वी आधळाच झालों होतो पडत असे सारखा. एकदा तर खळग्यात पडलों. मरायचीच वेळ आली होती. परंतु पुढे डोळ्यातून सारख पाणी गळू लागल आणि त्यानच दृष्टि सुधारत चालली—”
दादीवाला म्हणाला

“हात धरून नेणार कुणी नव्हत तुम्हाला ? तुम्हाला मुलगा नाही ? तुम्हाला कुणी नाही ? ” आनदानें प्रश्न केला.

कुणी नाही हात धरायला. कुणाचे हात मी सोडले तर कुणी माझे सोडले. शेवटी मी एकटा राहिलों तू धरशील माझा हात, तू होशील माझा मुलगा ? साग. करशील माझ्यावर प्रेम ? मला नाही ना पडू देणार ? ” दादीवाल्याने आनदाचा हात हातात घेऊन विचारलें.

“तुरुगात जाईपर्यंत होईन. तुरुगात आपणास एकत्र ठेवणार नाहीत. मुलाना अल्पा ठेवतात.” आनदा म्हणाला.

“तुरुगातून सुटल्यावर तू आपल्या घरीं मला नेशील ? मी तुला गाण शिकवीन.” दादीवाला म्हणाला

“भाऊना गाणं फार आवडत. या आमच्या घरी. मी तुमचा हात धरून हिंडवीन. मळ्यात नेईन. फुल तोडून तुम्हाला देईन.” आनदा म्हणाला.

“मला कमळ फार आवडत चिखलात पाय, परंतु सूर्याकडे नजर—”
दाढीवाला म्हणाला.

“फुलगावचे ज्योतिबा आहेत, त्याचा लाडक कमळ आणतो भाऊ त्याला म्हणतात, ‘चिखलात रुतशील हो’ लाडक म्हणतो ‘शेतकरी नाही रुतत. त्याला चिखलाची सवय असते. चिखलात कोणी रुतेल तर शेतकरी त्याला काढील’ भाऊ हसतात व म्हणतात ‘मीहि आता शेतकरी आहे मी पण फसणार नाही ! लाडक तुम्हाला कमळ देईल आणून.’ आनदाने सांगितले.

अशी बोलणी होता होता पुढे आले दाढीवाला व आनंद खाली उतरले. त्यानी आपले झेडे खाद्यावर घेतले दाढीवाला गाणे खड्या आवाजात सांगत होता व आनंद ते म्हणत होता हळूहळू त्याच्यामोवती भडळी जमू लागली. प्रचंड भिरवणूकच सुरू झाली आनदानेहि गाणी सांगितली मग सभा भरली. आनदासुद्धा बोलला. दाढीवाल्याचेहि सुंदर व स्फूर्तिदायक भाषण झाले. परंतु एकदम पोलीस आले व दोघाना पकडण्यात आले ‘महात्मा गांधी की जय’ असे जयघोष झाले. दोघावर खटले होऊन दोघाना शिक्षा झाल्या. तुरुंगात त्या दोघाची ताटातूट झाली. आनंद छोकरा-फादलमध्ये गेला.

दिवसभर काम करावे, रात्री गप्पागोष्टी थोड्या कराव्या, असा राजकीय कैद्याचा जीवनक्रम असे. दाढीवाला ज्या खोलीत होता, तेथे दहा लोक होते. रोज प्रत्येकाने आपली जीवनकथा सागावयाची असा त्यानी ठराव केला. रात्रीचा वेळ आनंदात निघून जाई एके दिवशी दाढीवाल्याची णळी आली. तो म्हणाला, “माझी जीवनकथा कशी सांगू ? परंतु सांगतो एका. एका खेडेगावात माझा जन्म झाला. भाऊबदकीत माझ्या वडलाना खूप त्रास झाला. शेवटी त्यानी आत्महत्या केली. माझ्या आईला तो धक्का सहन झाला नाही. ती मला जवळ घेई व रडे. ती मला घेऊन माहेरी गेली परंतु तिचा तिथ अपमान झाला. ती तिथ राहिली नाही. तिला काय कराव कळेना. पुढ ती एका शहरात एका श्रीमंत घरी स्वयंपाकीणबाई म्हणून राहिली. मी तिच्याबरोबर होतोच. आम्ही त्या घरातच राहत होतो. त्या श्रीमंत मनुष्यास आमच्याविषयी दया वाटे. मी शाळेत जाऊ लागलो. माझा आवाज गोड होता म्हणून मला संगीत शिकविण्याचीहि त्यान व्यवस्था केली. आम्हाला काही कमी नव्हते. परंतु आई दुःखीच असे. तिच्या तोंडावर मी हसण कधी पाहिल नाही. एके दिवशी जन्म... १२

मी पोरका झालें. त्या श्रीमत गृहस्थानीं मला हाकलून दिल नाहीं. मी मॅट्रिक झालें. परंतु पुढे मी सर्वस्वी गायनालाच वाहून घेतलं. माझ्या आईबापापामून शरीरसौंदर्य व कठमाधुर्य मला मिळाले होते या देणग्यानी माझ पतनहि झाले आहे व माझा उद्धारहि झाला आहे. त्या श्रीमत माणसाच्या मुलीच माझ्यावर प्रेम जडलें परंतु स्वयंपाकीणबाईच्या मुलास मुलगी देण्यास पित्या तयार होईना. तो माझी दया करी, मला शिकवी, तो मला कपडे देई, खायाला देई, परंतु पोटची मुलगी देण्यास तयार झाला नाही. मलाहि तो अपमान वाटला. ही दयेची भीक कशाला, अस मनात येऊन मीं तें घर सोडलं. त्या मुलीन माझ्याशी लग्न करण्याची प्रतिज्ञा केली होती.

‘लग्न करीन तर याच्याशींच’ ती त्याला म्हणाली.

‘माझ घर सोड व वाटेल तें कर.’ तो म्हणाला

‘पर्वत नदीला जन्म देतो, परंतु नदी सागराकडेच जाणार.’ ती म्हणाली.

‘मी का पर्वत ? मी का दगड ?’ बाप रागानें म्हणाला.

‘मुलीच्या जीवनाची माती करणाऱ्या बापाला काय म्हणाव तें तुम्हीच सागा.’ ती म्हणाली.

शेवटीं तिन घर सोडलं. आम्ही दोघानी जीवनाच्या गाठी बाधल्या. तें शहर सोडून आम्ही दूर गेलो. काही दिवस स्वर्गसुख अनुभवलं. परंतु मी पत्नीजवळ नेहमी म्हणायचा ‘मला उडून जावस वाटत. एकाच ठिकाणी राहणं मला आवडत नाहीं.’ ती म्हणायची कुठहि चला. मी तयार आहे. मी म्हणायचा ‘मला एकट्यालाच जाऊ दे.’ ती म्हणे मग मी कुठ जाऊ ?’ तिच्या डोळ्यातील पाणी माझ्या हृदयाचं पाणी पाणी करी. आम्हाला एक मुलगा झाला. किती रमणीय होत त्याच रूप सागू ! परंतु तो मुलगा माझ मन स्थिर करूं शकला नाहीं. उडून जाण्याचे विचार अधिकच जोरानें येऊ लागले. मीं एके दिवशीं पत्नीला म्हटलं, ‘मीं तुला एक सुंदर मुलगा दिला आहे. तुझें जीवन सफळ केलं आहे. तुला मातृपदावर मीं बसवलं आहे. आता मला मुक्त कर.’ ती म्हणाली, ‘एकदा गाठी पडल्या म्हणजे जन्मोजन्मी त्या सुटत नाहींत. आम्हाला सोडून का जाता ? बाळाला घेऊन मी एकटी कुठ जाऊ ?’ मग मी रागानं म्हणे ‘मी उद्या मेलें तर काय करशील ?’ ती म्हणे ‘तुमचं स्मरण करीत बाळाला वाढवीन व एके

दिवशीं तुमची भेट घेण्यासाठी निघून येईन.' मी म्हणे 'मग मी मेलों असं समज व माझ स्मरण करीत रहा.' ती रडे 'मी तुमच्यासाठी माझ घर सोडल, आईबाप सोडले. तुमचं प्रेम हें माझ जिवन. तुम्हीहि का माझा त्याग करणार ?' अस ती म्हणे, असं नेहमी चाले.

परंतु एके दिवशी मी तिच्या त्या लहान मुलाचा त्याग केला जगाचे अनुभव घेण्याच मी ठरविल. मी एका नाटक कंपनीत राहिलों. सुंदर आवाज व सुंदर रूप यामुळ मालक मजवर खूप होता. परंतु त्या मालकाची पत्नी माझ्या सौंदर्यानं वेडी झाली. ती मला जेवायला बोलवायची, मला विडा करून घायची. 'तुम्हाला रात्रीची जागरण. इथच निजत जा' अस म्हणायची. शेवटी व्हायच तें झाल. आम्ही दोघांनी शेण खाळ. मालकान मला काढून लावलं. मी पुन्हा निघालो. सुंदरपुर नावाच्या शहरी गेलो. तिथ एक रसिक व उदार गृहस्थ होते. त्याच्याशी खूप मैत्री जमली. परंतु तिथहि वाईट प्रकार घडला. त्याची पत्नी फार भोळी. तिच्या बोलण्यावरून वाटाव, की तिच आपल्यावर प्रेम आहे माझहि तिच्यावर प्रेम बसल मी आजारी होतों, ती विचारि 'तुमचे पाय चेपू' माझ्या प्रेमाला अशा शब्दांनी पळव फुटत. एके दिवशीं त्या सतीचा मी हात धरला. ती मला साप म्हणाली. एकूण तिच प्रेम नव्हत मजवर तर ! माझा अहंकार दुखवला गेला. तिचा नवरा माझ्या मुठीतला. मी त्याचे कान तिच्याविषयीच्या विषानें भरले. त्याची पत्नी माहेरी गेली. मी त्या मित्राच्या पैशावर चैन केली. त्याला घेऊन मी मुंबईस जात असे. त्यालाहि विलासात रमवू लागलों. परंतु एका खादीधाय्यान त्याला माझ्या पाशातून सोडविलं. मी गाणारा व सुंदर ! एका वेश्येच माझ्यावर प्रेम बसल. मी श्रीमंत नव्हतों. पैशासाठीं तिला दुसऱ्याचीहि सेवा करावी लागे. मी तिच्याकडे पडलेला असे. तिच्या मी पोपट होतों. परंतु तिच्या सौंदर्यावर लुब्ध झालेल्या एकाला तिच माझ्यावर प्रेम आहे हें कळून आल. त्यान आम्हा दोघास जगातून नष्ट करण्याच कारस्थान केलं. त्या सुंदर वेश्येचा खून झाला. त्या प्रकरणात मीहि पकडलों गेलों. मला ७ वर्षांची शिक्षा झाली. विषयविलासात बुडालेला किडा तुरंगात खडी फोडू लागला, चक्की पिसू लागला. रोज मी रडे. माझ्या जिवनाचा विचार मी करू लागलो. माझ फुलपाखरी जीवन आठवून मला लाज वाटे, माझा पुनर्जन्म होऊं लागला. माझ ग्रहण सुटू लागलं. एका भगिनीन अकस्मात्

मला भेट देऊन मला आश्रमभजनावलि दिली ती भक्तिमय पद मी गाऊ लागलों. जेलरला माझा लळा लागला. माझ्या भक्तीमुळ तोहि द्रवला सत्याग्रह बाहेर जोगत सुरू होता. तुरुंग भरून गेले. काही गुन्हेगार कैदी सोडण्याच सरकारन ठरविल. राजकीय कैद्यांना जागा व्हावी म्हणून चोर सोडण्यात आले. त्यात मीहि सुटलों. महात्माजींच्या आश्रमभजनावलीन माझा उद्धार केला. मी राष्ट्रोद्धाराच्या त्याच्या चळवळीत पडण्याच ठरविल सत्याग्रहीना आम्हाला मुक्त केल होत मी सत्याग्रही व्हायच मनात योजल. आणि आज तुमच्यासमोर आहे ”

“अद्भुत आहे तुमची जीवनकथा ! तुमची पत्नी कुठ असेल, मुलगा कुठ असेल.” एकाने विचारलें.

“मला काय माहीत ? परतु हृदय सागत आहे सार गोड होईल ” दाढी-वाला म्हणाला.

मुंबई इलाख्यातील सर्व स्त्री राजकीय कैदी धुळें तुरुंगात आणण्याचें ठरलें. त्याप्रमाणें त्या आल्या. त्यांना धान्य निवडणें, माजी चिरणें वगैरे कामें दिलीं गेलीं. आनदी, तारा वगैरेच्या तेथें भेटी झाल्या. तारेनें आनदीला आनंद व जीवन याची हकीकत सांगितली

एके दिवशी हवालदारानें आनदाला खटल्यावर आणलें होतें. जेलर-साहेबासमोर तो उभा होता.

“हा पोरगा ऐकत नाही. सारखी गाणी गातों. कूऊ करतो त्याला म्हटलें, की हा तुरुंग आहे तर म्हणे हें घर आहे ! माझी आई इथ आहे. दुसरी आई इथ आहे ! ” हवालदार आनदाचे अपराध सांगू लागला.

“काय रे, हें खर का ? ” जेलरनें विचारलें.

“हो. हें माझ घर आहे.” आनदा म्हणाला.

इतक्यात आनदी कार्ड मागण्यासाठी कारकुनाकडे जात होती. ती आनदाला पाहून तेथें आली व तिनें आनदाला पोटाशी धरलें.

“आई ! ही बघा माझी आई ! ” आनदा म्हणाला.

“अहो, हा तुरुंग आहे ” जेलर आनदीला म्हणाला.

“मायलेकराना का तुम्ही भेटू देणार नाही ? ” तिनें विचारलें.

“हा म्हणतो माझी दुसरी एक आई आहे.” जेलर हसून म्हणाला.

“ती तारा, तिचीहि भेट करवा हो याच्याशी. तिच फार प्रेम या पोरावर.” आनदी म्हणाली

जेलरने तारेला बोलावणें पाठविलें

इतक्यात दुसरा एक हवालदार दाढीवाल्याला खटल्यावर घेऊन आला. आनदी व आनंद तेथें उभी होती

“साब, हा दाढीवाला छोकराफाइलकडे चोरून जात होता. म्हणे माझा मुलगा आहे तिकडे. मला भेटू दे ऐकेना” हवालदार म्हणाला

“काय रे, दडाबिडी पाहिजे ?” जेलरनें विचारलें.

परतु हें काय, दाढीवाला एकदम पुढें गेला व आनदीचे पाया पडला.

“क्षमा म्हणा, मग मी उठेन मी साप गोविंदराव, तुम्ही प्रेमान पोसलेला साप आज निष्पाप झाला आहे” सद्गदित वाणीनें कैदी म्हणाला.

“कोण गोविंदराव ! उठा. क्षमा आहे, उठा हो.” ती म्हणाली, तिकडून तारा आली

“माझी दुसरी आई !” आनदा म्हणाला

दाढीवाला तारेकडे पाहू लागला तो एकदम तिच्याहि पाया पडला. तो उठेना तिचे पाय तो सोडीना

“तारे, तुझा पापी पति नरकाचे अनुभव घेऊन शुद्ध होऊन आलेला पति. मला पदरात घे पुन्हा प्रेम दे” गोविंदराव म्हणाला

“किती वर्षांनी भेटलेत उठा हें काय ? मला तुमचे पाय धरू दे. मीहि थोडी घसरलें होतें परतु बाळ आनंदान सावरल त्याच्या आजारीपणान मला पडण्यापासून वाचवला. मलाहि क्षमा करा” तारा स्फुदत म्हणाली.

“ये बाळ, तू भेट, ही तुझी खरी आई, मी तुझा खरा बाप, भेट. आईला आई म्हणून भेट, पित्याला पिता म्हणून भेट” गोविंदराव म्हणाले.

“हें काय आहे सार गौडबगाल ? ही काय रडारड ?” जेलरनें विचारलें.

“हा मुलगा माझा नव्हे. हा आमच्या एका मित्राला आगगाडीत मिळाला. तेव्हा तो दोन वर्षांचा होता. मी त्याला वाढवला. मला मूलबाळ नव्हतच.” आनदी म्हणाली

“मी मनोहराजवळ हा बाळ दिला. नंतर मरून जाण्याचे प्रयत्न केले.

मला मरण्याचा धीर झाला नाही. आज हा सोन्याचा दिवस यावयाचा होता.” तारा म्हणाली

“मी सर्वांचा होईन भाऊचा पण, याचा पण आई तुझाहि, आणि तुझाहि.” आनदा म्हणाला

“आनद सर्वांनाच हवा” गोविंदराव म्हणाले.

“मी आज कार्ड लिहिणार होतें जेलरसाहेब, कार्डाऐवजी मला पाकीट द्याल का ? या सान्या भेटी पत्रात लिहून मी कळवीन.” आनदी म्हणाली.

“ध्या, पाकीट ध्या. तुमच्या आनदात मीहि भागीदार आहे तुरुंग सर्वांची ताटातूट करतो इथ तर ताटातूट झालेल्यांची भेट झाली पतीला पत्नी भेटली पत्नीला पति परत मिळाला. आईबापास मुलगा भेटला. मुलाला स्वरे मायबाप भेटले देवाची लीला” जेलर म्हणाले

“तुरुंग म्हणजे महान् समेलनाचें स्थान भारतीय ऐक्याची जागा. नाना प्रातातले, नाना जातीचे लोक सरकारनें एकत्र आणले इथ भारताचा आत्मा आम्हीं पाहिला. स्वराज्याची प्रभाहि येथून दिसत आहे” गोविंदराव म्हणाले.

“काय आनद ? तू इथ बाबाजवळ राहणार का आईजवळ ?” जेलरनें हसून विचारलें

“मी आपला मुलातच राहीन तिथ गमत असते मधून मधून आईला व याना भेटेन.” आनद म्हणाला

“याना म्हणजे कोणाला ?” जेलरनें मुद्दाम प्रश्न केला.

“याना म्हणजे बाबाना.” आनदा म्हणाला

“बर जा आता सारी. तुमची मधून मधून भेट करवीत जाईन.” जेलर म्हणाले

सारी मडळी गेली आनदीनें तारेला हात धरून नेलें. तारेचे अश्रु थाबत ना. ते सुखाचे होते की दुःखाचे ? गतस्मृतीचे की भावी स्वप्नाचे ?

“तारे, का रडतेस ?” आनदीनें विचारलें.

“मलाच समजत नाही. हृदय कस थरथरत आहे. डोळे भरत आहेत. का हा पाऊस, मलाहि माहीत नाही !” ती म्हणाली.

“नवीन सृष्टि निर्माण करणारा पाऊस, नवजीवन देणारा पाऊस.” आनदी म्हणाली.

त्या दिवशी आनदी जरा संचित बसली होती. सर्वोना त्याचें आश्चर्य वाटत होतें वास्तविक ती हसायची, खेळायची, गमतीचें बोलायची. परतु असें काय झालें होतें, की तिचा आनंद अस्तास गेल्या ? असें काय झाले होतें की तिचा चेहरा खिन्न दिसावा ?

परतु काही असलें तरी हें जीवन आहे. सकाळी, सायकाळी आकाशात अनंत रगाचें काव्य फुलते. ते रग नेहमीं का आनंददायीच असतात ? ते रग नेहमींच का हृदयाला विसावा देतात, हृदयाला स्फूर्ति देतात ? नाही. कधी कधी ते रग भयाण व भेसूर वाटतात. ते पाहून निराशा व खिन्नता वाटते. ते पाहून मरणाचे विचार मनात दाटतात. विविधता म्हणजे जीवन. एकता म्हणजे मरण.

आनदीच्या प्रसन्न हृदयाकाशात आज अग्रे आली होती. ती बोलेना, हसेना. तारेला त्यामुळें वाईट वाटलें. ती विचार करू लागली. आनदाला त्याचे खरे आईबाप मिळाले म्हणून तर आनदी दुःखी नसेल ना ? यानी त्याला तळहातच्या फोडाप्रमाणें वाढविलें. लहानाचा त्याला मोठा केल्या आणि

आम्ही एकदम येऊन त्या मुलाचा आता ताबा घेणार ? का नाही आनंदीला वार्डट वाटणार ? शिवाय त्यांना मूलबाळ नाही आनंदच त्याचा जणू मुलगा झाला होता ही कठोर निराशा आता आनंदीला कशी सहन होणार ? आपण वाढवलेले झाड दुसऱ्याने उपटून नेलेले पाहून कोणाला वार्डट वाटणार नाही ?

तारा आनंदीजवळ गेली व प्रेमळपणे म्हणाली, “ तुमच दुःख मला सांगा. काही दुःखत-खुपत का ? की काही मानसिक दुःख आहे ? कशाची आठवण झाली ? ”

“ आज सहजच जरा कससच वाटत आहे. मनाला एक प्रकारची हुरहुर वाटत आहे. थोडी काळजी वाटत आहे ” आनंदीने उत्तर दिले.

“ कशाची हुरहुर, कशाची काळजी ? ” तारेने विचारले.

“ मी एक स्वप्न पाहिल त्या स्वप्नान मला संचित केल आहे. माझ्या पेटीत मी एक रत्न ठेविल आहे. रोज तें पाहतें हात लावून पाहतें तें रत्न वाढत असत. त्याची प्रभा, त्याचा आकार वाढत असतो तें रत्न पेटीत मावतनास होत ते जगाला दिसत तें रत्न ओढायला लोक धावतात. ते म्हणतात. “ हें तुमच नाही. ” मी सांगतें की “ माझच आहे या रत्नाची किती दिवस मी वाट पाहत होतें एके दिवशी तें मला मोठ्या कष्टान मिळाल. मी त्याला वाढविल आणि आता तुम्ही नेणार ? ते माझ्याकडे रागान पाहतात. परंतु इतक्यात मुरली वाजते. ते लोक सारे नाहीसे होतात. रत्न माझ्या हातात हसत असत अस तें स्वप्न. काय आहे याचा अर्थ ? ” आनंदी म्हणाली.

“ मी सांगू का ? तुम्हाला वार्डट नका वाटून देऊ परंतु आनंदाला त्याचे खरे मायबाप भेटले. तुम्ही हें रत्न वाढवलात, त्याची प्रभा फाकवलीत, आणि आता आम्ही येऊन म्हणणार हे आमच. आम्ही म्हणणार, ‘ जन्म देणाऱ्याचा हक्क ’ तुम्ही म्हणणार ‘ वाढवणाऱ्याचा हक्क. ’ आनंदाला आम्ही घेऊन जाऊ हा विचार तुमच्या मनात सारखा असेल. तुम्हाला याच वार्डट वाटण साहजिक आहे. या स्वप्नाचा हाच अर्थ दिसतो. मी सांगू का, आनंद तुमच्या कुशीतून आम्ही ओढून नेणार नाही. आम्ही कृतघ्न होणार नाही. आणि देवाच्या दयेन आता आणखी आनंद फुलतील व जगाला मिळतील. माझी जीवनबाग फुलवणारा माळी पुन्हा मला मिळाला आहे. अधिक पवित्र होऊन तो माळी परत आला आहे. अधिकच सुंदर, अधिकच

पवित्र अशीं रोप तो आता लावील नाही ? माझ्या माडीवर नवीन बाळ खेळतील. आनंद तुमच्याजवळच असू दे.” तारा म्हणाली.

“तारे, आनंदाला तुम्ही न्याल म्हणून नाही मला वाईट वाटल. मुलाचे खरे आईबाप भेटले याचा मला किती तरी आनंद झाला. त्यामुळ मी का दुःखी होऊ ? आईबापापासून त्याचा मुलगा का दूर ठेवू ? माझ्या मनात तस नाही आल या स्वप्नातील रत्न म्हणजे आनंद नव्हे. तारे, याचा दुसरा अर्थ असावा ” आनंदी म्हणाली

“कोणता अर्थ ? ” तिने उत्सुकतेने विचारलें.

“तारे, तू सूतिका आहेस. माझ्यात तुला काही फरक नाही दिसत ? ” आनंदीने विचारलें.

“कोणता फरक ? दिवसेंदिवस तुमच तोंड अधिक सात्त्विक, अधिक प्रेमळ दिसत होत काही भगिनीनी तस बोलूनहि दाखविल. आणि म्हणून तर तुमची खिन्नता अधिक लक्षात आली ” तारा म्हणाली.

“का माझ्या तोंडावर सात्त्विकता होती ? ” तिने प्रश्न केला.

“काय सागाव ? जीवनाची कृतार्थता वाटून ” तारा म्हणाली,

“स्त्रियाच्या जीवनाची कृतार्थता कगात आहे ? ” आनंदीने विचारलें.

“पतिपत्नीच्या एकरूपतेत ” तारा म्हणाली.

“तारे, स्त्रियाच्या जीवनाची कृतार्थता माता होण्यात आहे. ती कृतार्थता मला मिळणार आहे. मी तुरुगात येताना मला काही दिवस गेले होते ते म्हणाले, ‘तू तुरुगात जाऊ नकोस ’ किती तरी दिवसांनी आमच जीवन सफळ होणार होत ते पकटले जाण्याच्या आदल्याच रात्री त्यांनी किती हळुवारपणे मला सांगितल. ‘नको जाऊ तुरुगात’ परंतु मी ऐकल नाही. तुरुगात कस होईल याची भीति वाटत आहे. हें रत्न माझ्या पोटाच्या पेटीत दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्याची सात्त्विक प्रभा माझ्या तोंडावर तुम्हाला दिसते. त्याच तेज सौम्य होऊन बाहेर माझ्या शरीरावर नाचत. तें रत्न का कोणी नेणार ? माझी प्रसूति नीट नाही का होणार ? मृत्यु का येणार ? तुझ रत्न नाही अस मला कोण सांगणार ? माझ्या पोटी रत्न ठेवण्यात देव का चुकला ? तारे, असे हे विचार मनात येऊन मी कावरीबावरी झालें आहे. स्वप्नात रमणारी माणस वेडी. स्वप्नांना फाजील अर्थ देऊ नये हेंहि खर. तरी मन हें मोठ चमत्कारिक

आहे. तें लहानशा गोष्टीन दचकत, लहानशा गोष्टीन रडत, लहानशा गोष्टीन हसत.” आनदी सागत होती.

तरीच तुम्हाला मधूनमधून वाट्या होतात. अन्नावर वासना नाही. मला शका थोडी आली होती, परंतु शक्यता वाटली नाही.” तारा म्हणाली.

“माझ्याजवळून देव आनंद नेणार, परंतु मला दुसरा आनंद देणार देव दयाळू आहे. परंतु काहीं तरी वेडवाकड मनात येत.” आनदी म्हणाली.

“वेडवाकड मनात आणू नका. तुम्ही दुसऱ्याच्या मुलाला प्रेमान वाढवल. ही प्रेमसेवा पाहून प्रसन्न होऊन देवान तुम्हाला ही दिव्य देणगी दिली आहे.” तारा म्हणाली.

“आनदाची मी खरोखरीची माता झाले होते परंतु ते का उपकार होते ? आनदाला वाढवण्यात माझ समाधान असे. माझी मातृवासना तृप्त होत होती. आई होण्याच सुख मी अनुभविता होते ” आनदी म्हणाली.

“देवान आता खरखुर मातृसुख तुम्हाला दिल आहे. संपूर्ण अनुभव तो तुम्हाला देत आहे. प्रसूतिवेदनेशिवाय खरा अनुभव नाही खर मातृसुख नाही. खर मातृवैभव नाही—” तारा म्हणाली.

“खर आहे तुमच म्हणण. त्या वेदना आता मला होतील. त्या वेदनातून जी वत्सलता उत्पन्न होईल ती खरी वत्सलता.” आनदी म्हणाली

“तुम्ही चिंता नका करू. मी आहे जवळ—” तारा म्हणाली.

“तुमचा हात यशस्वी आहे तो माझ रत्न नीट सांभाळील ” आनदी म्हणाली.

हळूहळू सर्व सत्याग्रही-भगिनींत ती वार्ता पसरली. सर्वांच्या कौतुकाचा तो विषय झाला.

“तुरुगात श्रीकृष्ण जन्मला. तुरुगात तुम्हाला बाळ होणार ! किती छान !” स्त्रिया म्हणत.

“हैं स्वातंत्र्य पोटी येत आहे, म्हणून हैं तोंडावर तेज ” कोणी म्हणत.

“तुम्हाला काय होतात डोहाळे सांगा. आम्ही पुरवू. आम्हाला साधी शिक्षा आहे. जेलरच्या पाठीस लागू ” काहीं भगिनी म्हणाल्या.

आनदी स्वच्छतेची भोक्ती. ती कोर्टे घाण पडू घायची नाही. केरसुणी हातात घेऊन नेहमी ती झाडी. एके दिवशीं एक भगिनी म्हणाली, “आनदी-

ताई, तुम्ही झाडीत नका जाऊ, नाही तर बाळ झाडूवाला होईल.” आनदी म्हणाली, “वाईट काय ? जगात स्वच्छता निर्मील. घाण घालणारे जगात पुष्कळ आहेत. घाण काढणाऱ्याचीच वाण आहे.” एक इतिहासज्ञ बाई म्हणाली, “आनदीबाई, तुमच नाव बदल. नाही तर दुसरा बाजीराव पोटी यायचा” आनदी हसून म्हणाली, “नावाप्रमाणं मुल होती तर सुभद्राच्या पोटी सारे अभिमान्यु येते, सीताच्या पोटी लवाकुश येते. गंगाच्या पोटी भीष्म येते पार्वतीच्या पोटी कार्तिकस्वामी येते. तस ज्या अर्थी दिसत नाही, त्या अर्थी मला भीति नाही व तुम्हालाहि भीति नाही आणि दुसरा बाजीराव स्वराज्यात जन्मला आज स्वराज्य कुठ आहे ? स्वराज्यातील आनदी दुसरा बाजीराव प्रसवते, पारतच्यातील आनदी पहिला बाजीराव प्रसवेल ? ती भगिनी टाळ्या वाजवून म्हणाली ‘चागल दिलत उत्तर’ आनदीताई की जय.”

तारा मधूनमधून आनदीस तपाशीत असे. तिला धीर देत असे आनदी एकटीच विचार करीत बसायची. तारा तिच्याजवळ जाऊन गप्पा गोष्टी करी.

“तुम्ही तुरुगात आहात हे भाग्य. देवाचीच ही दया इथ आपोआप सयम आहे आहारविहार मर्यादित आहेत. वेळच्या वेळी शोपण, वेळच्या वेळी उठण ठराविक मर्यादित काम. बाहेर इतका समय, इतका व्यवस्थेशीरपणा राहत नाही—” तारा म्हणाली.

“स्वर आहे तुमच म्हणण. मी एकदा तुम्हाला म्हटल होत, का आमचा अजून सयमी आश्रम नसून गृहस्थाश्रमच आहे आठवत तुम्हाला ?” आनदीने विचारले.

“हो आठवत तें वाक्य. त्या वाक्याचा अर्थहि माझ्या ध्यानी आला होता. परंतु तुमच जीवन इतक अव्यवस्थित नसेल आनदीताई, मी सुतिका आहे. पुष्कळ ख्रियापासून मी माहिती विचारीत असते त्या विश्वासान मला सांगतात. रडतात हो काही काही भगिनी सांगताना सात महिने झालेले तरीहि पति पत्नीला विश्वासात देत नाही. एका म्त्रिन सांगितल की पति तिला भीति घालायचा. “तू आहेस की नाही तयार की बाहेर जाऊ—” अस निर्लज्जपण म्हणावयाचा काय करतील विचाऱ्या अशामुळ सुलभप्रसूति होत नाही. पतीला कुठ आहे त्याची चिंता ? वेदना पत्नीला भोगाव्या लागतील. ती मेली तर त्याला दुसरी नवी मिळेल. याच काय जात ? कठीण आहे

त्रियाच जीवन. पुरुषाची अब्रू आपल्या प्राणाच मोल देऊन आपल्या आरोग्याच बलिदान करून त्रिया साभाळीत असतात—” तारा म्हणाली.

“मन्यादादा म्हणत असतो, आपण अद्याप माणस नाही हेंच खर.” आनदी म्हणाली.

“आपणापेक्षा पशु अधिक सयमी असतात माणसाना नेहमीच जसा माद. माणसाना काय म्हणाव तेंच समजत नाही.” तारा म्हणाली.

“माणूस पशूहूनहि पशु होतो, परंतु मनात आणील तर तो देवहि होऊ शकतो. म्हणून माणसाची थोरवी—” आनदी म्हणाली.

“मन्यादादानी मला एकदा पत्रात लिहिले होते ‘ज्याला मृत्युजय व्हायच आहे, शिवशकर व्हायच आहे, त्यान पशुपति झाल पाहिजे’ हृदयातील विकाराचे पशु तांब्यात घेतल्याशिवाय अमृतत्व नाही. आनंद नाही. स्वतःच वा इतराच कल्याण नाही. किती छान होते तें पत्र” तारा म्हणाली

“मन्यादादा नेहमी लिही का पत्र ?” आनदीने विचारलें.

“मी खर सागू का, मन्यादादावर माझ प्रेम बसलं होतं मन्यादादान माझा पति व्हाव असं मी इच्छित होतें. परंतु ते प्रेम नसून मोह होता. आम्ही दोघांनीं एकमेकांस सावरलं त्यानाहि माझ्याबद्दल तसं काहीं वाटे, परंतु त्यांनी प्रतिज्ञा केलेली. ते मला कधी पत्र लिहीत व मला शांतवीत, मन्यादादाशीं माझे हात जोडले गेले असते, तर आज केवढा घोटाळा झाला असता ! देवाला दया !” तारा म्हणाली.

“तुम्ही पुनर्विवाह का करीत नाहीं असं मीं तुम्हाला विचारलं होतं. माझ्याहि मनात येई, की तुमचा व मन्यादादाचा सत्तार एकत्र व्हावा.” आनदी म्हणाली.

सुपरिटेण्डेंटसाहेबाजवळ एके दिवशीं तारेन सारी हकीकत सांगितली.

“बाहेरच्या दवाखान्यात व्यवस्था नाही होणार ?” तारेनें विचारलें.

“मला वर लिहिल पाहिजे.” तो म्हणाला.

“लवकर लिहा. परवानगी द्याल तर त्याच्याबरोबर मीहि दवाखान्यात राहीन. मला अनुभव आहे या कामाचा.” तारा म्हणाली.

“मला भीति वाटते.” आनदी म्हणाली.

“मी करतो व्यवस्था, आम्हालाहि काही माणुसकी आहे—” साहेब म्हणाला.

आनदीची बाहेरच्या दवाखान्यात खानगी झाली. पोलिसाचा पहारा असे. प्रसूतिवेदना सुरु झाल्यावर ताराहि तेथे गेली तिला नेण्यात आले होते. पहाटेची वेळ झाली होती. कळ्या फुलत होत्या. तिकडे पूर्व दिशेलाहि प्रसूतिवेदना होत होत्या आनदीला मुलगा झाला.

दहा दिवसांनी तारा व आनदी तुरुगात आली. पुत्रवती आनदीचे सत्याग्रही भगिनींनी स्वागत केले. त्या बाळावर त्यांनी फुले उधळली झाडाला खादीच्या शालीचा पाळणा टागून बायानी बाळाला झोके दिले

हलवा ग सयानो । हलवा ग बायानो

वगैरे गाणी म्हटली त्या बाळाचे भाग्य, की नाना प्रातातील स्त्रियांनी त्याचे कौतुक केले. त्याला आशीर्वाद दिले भारतीय ऐक्य त्या नव पिढीच्या वारसदाराजवळ उमरे होते तेथे गुजराथी भगिनी होत्या, कर्नाटकी होत्या, शीख भगिनी होत्या, दोन मुसलमान माताहि तेथे होत्या. त्या सर्व मातांनी या नव बाळाला धन्यवाद दिले

मुलाचे नाव ‘भारत’ ठेवण्यात आले त्या मुलाला पाहताच सर्व हिंदुस्थान आठवला पाहिजे. त्याला हाक मारताच सर्व हिंदुस्थान डोळ्यासमोर आला पाहिजे. मोठा झाल्यावर त्या मुलालाहि सर्व भारत अहोरात्र जागृती—स्वप्नी दिसला पाहिजे असा त्या नावात अर्थ होता. ते नवीन बाळ म्हणजे भारतीय ऐक्याची मूर्ति होती. म्हणजेच भारतीय मोक्षाची मूर्ति होती. म्हणजेच मानवजातीच्या मोक्षाची मूर्ति होती

दिव्य स्तव्य बाळा ! हें स्वतः नवभारता
तुला अनंत भक्तिप्रेममय प्रणाम.

राष्ट्रीय सभेची शक्ति सरकारच्या अनुभवास आली. जाग्रत जनतेचा आत्मा सरकारने ओळखला. महात्मा गांधीजवळ सरकारने मिळते घेतले. साम्राज्यशाही वाकली. भारताची वाकलेली मान सरळ झाली. सारे राजकीय कैदी सुटले. घरोघर आनंद झाला. प्रत्येक सत्याग्रही कैद्याचे घर तुरुंगच झाले होते. तुरुंगात ७० हजार सत्याग्रही होते परंतु ७ लाख गेल्याप्रमाणे होते कारण घरची आतेष्ट मडळी गोड खात नसत, सण करीत नसत. तुरुंगातील सत्याग्रहीपेक्षा घरच्याच मडळीस अधिक दुःख अधिक चिंता त्याचे डोळे आठवणीने भरून येत.

आईबापास मुले भेटली. मुलास आईबाप भेटले. बहिणींना भाऊ भेटले, भावास बहिणी भेटल्या. पतिपत्नींच्या भेटी झाल्या, मित्रामित्रांच्या भेटी झाल्या. तो अपूर्व आनंदाचा दिवस होता. घरोघर तिरंगी झेंडे उभारले गेले होते. ती दिवाळी होती. तो दसरा होता. तो गुढीपाडवा होता ! त्या दिवशी सारे मागल्य होते.

भाऊराव, मन्यादोदाचे फुलगावले आधी आले, निरंतराळ्या तुरुंगातून मंडळी सुटून येत होती. त्याचे स्वागत होत होते. एके दिवशी जीवन आला,

